

СОЦИАЛИЗМ ПРЕЗ АРЕЖАНДАНЕ

ЃВЕРСИЈА V

СОЦИАЛИЗЪМ: ПРЕЗАРЕЖДАНЕ

Съставителство: Рая Апостолова, Нега Генова, Калина Дренска, Росица Кратункова

Редактори: Анастасия Илиева, Росица Кратункова, Калина Дренска, Нега Генова, Рая Апостолова

Оформление и корица: Боряна Красимирова

Изображение на корицата: „Нова Планета“ На Константин Юон;
www.alamy.com

Автори: Рая Апостолова, Искра Баева, Петър Банков, Живка Валявичарска, Ян Де Грааф, Стефан Павел Залески, Константин Мравов, Таня Орбова, Борис Попиванов, Джакомо Салварани, Мария Тодорова, Божин Трайков, Момчил Христов, Камелия Ценева

Превод: Нега Генова, Станислав Догов, Калина Дренска, Росица Кратункова, Мартин Петров, Ирина Самоковска

dVERSIA, 2021

info@dversia.net

<http://dversia.net>

Настоящото издание стана възможно благодарение на подкрепата на Фондация Фридрих Еберт България.

ISBN: 978-954-2979-75-3

ЃВЕРСИЯ V

Социализъм: презареждане

Издател:

Фондация Фридрих Еберт | Бюро България

Ул. Княз Борис I 97 | 1000 София | България

<http://www.fes-bulgaria.org>

office@fes.bg

Използването с търговска цел на всички, издадени от Фондация Фридрих Еберт (ФФЕ) публикации, не е позволено без писменото съгласие на ФФЕ.

Мненията, изразени в тази публикация, принадлежат на авторите и не отразяват непременно позицията на Фондация Фридрих Еберт.

ФОНДАЦИЯ ФРИДРИХ ЕБЕРТ

Фондация Фридрих Еберт е създадена през 1925 г. като политическо наследство на първия демократично избран германски президент - Фридрих Еберт. Отдадена е на ценностите и основните идеи на социалната демокрация и работи активно с неправителствени организации, политически актьори и профсъюзи в целия свят. Посветена на принципите свобода, справедливост и солидарност, в Германия и в над 100 държави фондацията допринася за развитието на демокрацията, политическата култура, укрепването на мира и на социална промяна.

Съдържание

007 Уводни думи

Секция I: Социализъм и начала

- 019 Жени социалистки или съпруги на социалисти
Мария Тодорова; превод от английски: Мартин Петров
- 073 Тютюнът преди Тютюн
Рая Апостолова и Молчил Христов
- 113 История на жените и половете и развитие
на левия феминизъм в България преди 1944 г.
Камелия Ценева

Секция II: Социалисти и съюзници

- 147 Демократично представителство без политически пар-
тии? Политическите идеи на радикалното земеделско
движение в България от началото на 20. век
Таня Орбова
- 175 Социализъм на участието на социалдемократичните пар-
тии в Източна Европа (1945-1948): история, характерис-
тики и наследство
Ян Де Грааф; превод от английски: Росица Кратункова

Секция III: Социалисти и врагове

- 201 „Социални алтернативи“ на лявото: Обществото във
възгледите на радикалностесните организации в България
преди 1944 г.
Борис Попиванов
- 235 Престъпление ли е Антифашизмът?
Божин Трайков

Секция IV: Социализъм и уроци

- 263 От сталинизъм към постсталинизъм: променливи истории, променливи прочити
Живка Валявичарска; превод от английски: Неда Генова
- 307 От работнически съвети към неправителствени организации: синдикатът „Солидарност“ и митотворчеството за гражданското общество
Стефан Павел Залески; превод от английски: Станислав Догов

Секция V: Социализъм накъде?

- 335 Особено мнение: позициите на основните леви партии в Централна и Източна Европа към неолибералната икономическа система
Петър Банков
- 377 Румънското ляво след 30 години капитализъм
Владимир Бортун; превод от английски: Ирина Самоковска
- 395 Транснационалното като съвременно поле за политически борби. Платформата Транснационална социална стачка – от/на изток и отвъд
Джакомо Салварани; превод от английски: Калина Дренска
- 421 Какво наследи социалистическата партия от собствената си история и къде стои в момента?
Интервю на Константин Мравов с Искра Баева
- 461 Библиография
- 489 Участници в броя

Уводни думи

Да презаредим социализма означава да се отнесем критично към начините и времената, в които живеем, и преди всичко към неравенствата на настоящето, радикално скъсвайки с възпроизводството им. Да презаредим социализма също означава да произведем и развием недоволство. Целта на презареждането на социализма не е да укроти капитализма, а да го срине из основи. Въпреки че сме далеч от тази политическа цел, смело можем да твърдим, че нейното преследване никога не е спирало своя исторически ход, за което свидетелстват и множеството текстове в настоящия сборник *Социализъм: Презареждане*. Тази цел може и да е била потискана и омаломощавана, но идейното ѝ осъвременяване и напасване към настоящия момент говори само едно: борбата за по-добър и справедлив живот надмогва репресивните клонки на идеолозите на капитализма. Реставрацията на капитализма в Източна Европа не успя да убеди масите, че свободният пазар е панацеята за справедливост; не успя и да ни убеди, че днес сме по-политически свободни, отколкото преди повече от 30 години. Напротив, хората са все по-бедни, по-болни, по-уплашени, по-несигурни. В колектива заг настоящия сборник – списанието за независими леви политически и социални анализи dВЕРСИЯ – отказваме да мислим „сриването“ на социалистическите режими в Източна Европа като край на социалистическите борби или

пък като доказателство за идейното надмощие на либералната философия. Напротив, мислим го като историческата необходимост пред очертаването на по-премислени социалистически хоризонти. Но за да очертаем социалистическото бъдеще, залогът е да се обърнем критически и към неговото минало и да почерпим от неговия опит (както от опита на социалистическите партии-гържави, така и от предхождащите ги движения за социална справедливост и равенство). Да презаредим социализма означава да почерпим от неговото минало, за да адресираш неговото бъдеще.

Социализъм: Презареждане излиза в решителен за човечеството момент, в който нуждата от социална алтернатива на капиталистическия реализъм става все по-осезаема. Кризата, причинена от Covid-19 пандемията, оголи и същевременно обостри натрупаното социално страдание на работничките и работниците в множество производствени сектори, на малцинствата, на мигриращите бедни и бягащите от войни, на медицинския персонал, на работещите в образованието, на сезонно заетите и навсякъде, където капиталистически форми на производство, консумация, преразпределение и обмен моделират и опосредяват човешките взаимоотношения. Постсоциалистическите условия на съществуването ни все по-често ни правят свидетели на една глобална верига от неравни исторически натрупвания, която ощетява мнозинството от достъп до социални блага, здравословна храна, медицинска грижа, а и от политическо представителство. В публичното пространство ставаме все по-често свидетели на легитимиране на човеконенавистната идеология на реакционни и фашистки движения, които защитават икономическото статукво, противопоставят бедни срещу бедни, отричат ефектите на климатичните промени, посягат върху женските тела, налагат консервативната си визия за „тра-

диционно християнско семейство“ и атакуват борбите на ЛГБТИ+ активистите.

Авторите в настоящия сборник обаче отказват да приемат тези условия. Те търсят и анализират причините за тези процеси, а и се стремят да очертаят политически алтернативи на така построения свят. *Социализъм: Презареждане* прави опит да представи на читателя един обзор – незавършен, фрагментиран и непълен – на социалистическите и социалдемократичните движения от 19. век насам; карта, в която, надяваме се, читателите ще открият надежда за бъдещето, която споделят с множеството на изключените, потиснатите и маргинализираните днес. Силното присъствие на историзирани текстове, разглеждащи детайлно и критично борбите, успехите и идейните предпоставки на минали движения за социална справедливост, цели да направи възможна една политически информирана перспектива към бъдещето, едно презареждане на социализма като идейна и политическа практика.

Алтернативи на сегашния неравен ред са възможни, но процъфтяването и добиването им на легитимност за все повече хора не може да бъде прието за даденост. Колко убедителни или крепки ще бъдат тези идеи за по-добър свят зависи както от дълбочината и сериозността на заниманието им с уроците, извлечени от изминалите борби, така и от способността им да ги преведат и актуализират в настоящето. Преди всичко, тяхната сила ще зависи от това как са формулирани. В основата на работата на списание dВЕРСИЯ вече повече от пет години стои увереността, че колективните и общностни форми на производство на знание трябва да бъдат привилегирани пред хомогенизиращите разкази, които се стремят да наложат монистични прочити върху настоящето и миналото. Затова и настоящият сборник, вместо

да предписва единен прочит върху това минало и от него да извлича предписания за настоящето, по-скоро цели изграждането на разговор между различно ситуирани (както географски, така и исторически) уроци от социалистическите борби.

Сборникът е разделен на пет части, като всяка от тях се ангажира с различни аспекти на движенията за социална справедливост от края на 19. век до днес: с началата; с враговете и съюзниците на социалистическите движения; с уроците, завещани ни от „реално съществуващия“ социализъм; а и с бъдещето и настоящето на движенията.

Първата секция – **Начала на социалистическото движение в България** – започва с откъс от наскоро публикуваната на английски книга на историчката Мария Тодорова *The Lost World of Socialists at Europe's Margins*. В главата от нея „Жени социалистки или съпрузи на социалисти“, преведена на български от Мартин Петров, Тодорова разглежда ролята на жените в ранното социалистическо движение в България. Оспорвайки господстващи исторически прочити, според които тяхната ангажираност би могла да се обясни единствено през роднинските им връзки с останали в историята мъже социалисти (техни съпрузи, бащи и братя), Тодорова внимателно разглежда идейната и политическата мотивация на жените, като по този начин изгражда една своеобразна контраистория, противодействайки на заличаването на политическия опит на тези ранни социалистки в България. Оттам, сборникът ни прехвърля към текстовете на Рая Апостолова и Момчил Христов и на Камелия Ценева. В „Тютюнът преди Тютюн“ Апостолова и Христов правят микропрочит на конкретни стратегии на класовите борби в тютюнопроизводството през призмата на вестник „Тютюноработник – защитник на интересите на тютюневите работници“. Текстът проследява тактическите грешки и постижения на тези борби, а

погледнат от уж безизходното ни настояще, целият опит, разгърнат във вестника, „разпалва искрата на политическата надежда.“ От своя страна, Ценева се връща към темата за връзката между ранното социалистическо и ранното феминистко движение в страната. Тя показва как в съвременната дисциплина „История на жените и половете“ историята на тези социалистки е почти напълно заличена, свидетелствайки за една своеобразна слепота за историческата комплексност на периода, обусловена от антикомунистическите нагласи в академичните среди днес. Залогът според Ценева не е само исторически или академичен; изтриването на взаимобусловеността между социалистическите и феминистките движения в началото на 20. век лишава днешните борби от възможността да надграждат върху този опит и наследство.

Следващата секция на сборника, озаглавена **Социалисти и съюзнници**, съдържа два текста – първият, на Таня Орбова, се занимава с идейните допирни точки, но и с разминаванията между социалисти и земеделци в досоциалистическа България. Авторката се заема с прочит на политическата философия на Стамболийски и така очертава конфликтните точки на различни теории за политическото представителство. Както и авторите от първата секция, Орбова не се опитва да представи историята по неутрален начин, а ангажира читателите с един от най-наболените въпроси на нашето съвремие: как да организираме демокрациите си така, че те да гарантират представителство на угнетените? Следващият текст, „Социализъм на участието на социалдемократичните партии в Източна Европа (1945-1948): история, характеристики и наследство“ на Ян Де Грааф – преведен на български от Росица Кратункова – се заема с историята на едни по-скоро пренебрегвани наследници на социалистическите идеали в Източна Европа, а именно социалдемократите. Авторът по-

зиционира анализа си в периода на изграждане на следвоенни коалиции в страните от Източния блок и проследява трънливата и сложна история на тези коалиции. В текста на Де Грааф като че ясно прозират едни от най-комплексните въпроси в политиката: къде, как и при какви обстоятелства чертаем границата между врага и съюзника?

Докато предходната секция очертава взаимоотношенията между „съюзниците“ в по-широката гама от социалистически движения, то следващите текстове – на Божин Трайков и Борис Попиванов – се захващат с анализ на антинюфа на социалистите: реакционните и фашистки движения. Особено интересно е да се проследят разрывите и континуитетите в политическите тактики на тези движения: докато Попиванов обръща поглед към радикалностесните организации в България отпреди 1944 г., то Трайков се позиционира в нашето собствено съвремие. Попиванов си поставя за цел да отговори на два въпроса. От една страна, какви са социалните визии на радикалната десница в междувоенния период и как тя се формира като „алтернатива“ на лявото? От друга страна, припокриват ли се, и до каква степен, тези социални визии с националсоциализма на Германия? Политическите платформи и програми на цанковистите, ратниците и легионерите са основата, върху която Попиванов стъпва, за да разплете социалното значение на набор от понятия (общество, нация/народ, духовност/материалност), използвани от българската радикална десница в досоциалистическия период. Трайков, от своя страна, ни въвежда в едно пространство, което парадоксално реабилитира реакционистки и фашистки идеологии, а именно Европейският съюз. В текста си „Престъпление ли е антифашизмът?“ авторът прави прочит на основните тропи, заложили както в анти-антифашизма, така и такива, прозиращи в неолибералните идеологии на нашето съвремие, за да проследи

ревизионистките опити на Европейския съюз да постави знак за равенство между комунизма и фашизма. Текстът на Трайков е от изключително значение за социалистическите движения днес, тъй като ясно показва как този ревизионизъм възпрепятства социалните движения за справедливост.

Четвъртата секция на сборника – **Социализъм и уроци** – обръща поглед към поуките, които можем да извлечем от реално съществувалия социализъм от перспективата на два постсоциалистически контекста: българския и полския. „От сталинизъм към постсталинизъм“ от Живка Валявичарска е също откъс от книга, чиято публикация на английски език мепърва предстои през 2021 г. под заглавието *Restless History: Political Imaginaries and their Discontents in Post-Stalinist Bulgaria*. Преведена на български от Неда Генова, поместената в настоящия сборник част се занимава с политиките на ранното социалистическо правителство в България спрямо турско-говорящите малцинства в страната. Черпейки от богати архивни материали, Валявичарска убедително илюстрира провокативната теза, че, парадоксално, много от тези ранни политики по време на т.нар. „сталинистки“ период са били по-прогресивни спрямо малцинствата в сравнение с по-късните процеси, кулминирали с печално известния Възродителен процес в края на 1980-те. От своя страна, в преведения на български от Станислав Додов текст „От работнически съвети към неправителствени организации“ авторът Стефан Павел Залески проследява ранната история на синдикалното движение Солидарност в Полша. Показвайки как в зародиша си Солидарност е представлявало едно водено от работници движение, целяло не отхвърлянето на социалистическата форма на организация, ами нейното радикализиране в посока работническа автономност, Залески формулира силна критика към по-късното идейно присвояване и политическо кооп-

тиране на Солидарност от страна на т.нар. „дисиденти“ на полския преход. И двата текста – и на Валявичарска, и на Залески – се характеризират с внимателен прочит на историческите свидетелства, произлизащи от различните контексти, в които авторите се позиционират. Противно на познатите ни и преповтаряни клишета от антикомунистически настроени историографи, критиката на двамата автори в тази секция спрямо случилото се в двете бивши социалистически страни е движена от безпокойство в лицето на процеси на вкостеняване на социалистическия модел. Затова и залозите на въпроси, засягащи респективно политическата роля на самоуправлението по работните места или пък нуждата от осигуряване на културна и езикова автономия на малцинствата, се очертават изключително отчетливо. От своя страна, тези залози имат отношение към добиването на комплексно историческо и политическо разбиране за реално съществувалия социализъм не като хомогенен период, ами като терен на непрекъсната борба.

Докато предишните секции проследяват корените и развитието на социалистическите движения, петата, **Социализъм накъде?**, отправя поглед към все още нерешеното бъдеще. Петър Банков открива дискусията с текста си върху политическите неуспехи на левите партии в Централна и Източна Европа, бележещи отлив в миналото заради защитата им на неолиберализма. Авторът отбелязва обаче, че днес тези партии губят позиции не заради политическите тези, които застъпват, а защото не съумяват да предложат истинска алтернатива на политиките на остеритет, либерализация, дерегулация и приватизация. Точно този процес проследява статията на Владимир Бортун, преведена на български от Ирина Самоковска, която представя пътя на реставрация на капитализма в Румъния и идеологическата и организационна

слабост на традиционната лява партия, болезнено наподобяваща тази на БСП. Вакуумът в представянето на идеите за социална справедливост се опитва да бъде запълнен от новото ляво „Демос“, чиято мрежа от млади интелектуалци трябва търпеливо да построи пътя към народните класи чрез поборбен синдикализъм. Въпреки обнадеждаващите стъпки обаче, лявото остава все още слабо и фрагментирано със своята реформистка програма, която не адресира истинските проблеми, породени от късния капитализъм, пред които са изправени румънците днес. Фрагментираността на социалните движения и транснационалната организираност на капитала в днешно време са теми, с които се занимава и Джакомо Салварани в своя текст (в превод на български от Калина Дренска). Представяйки опита и историята от последните пет години на платформата Транснационална социална стачка, обединяваща активисти, работници, синдикалисти и мигранти, Салварани поставя на дневен ред идеята за транснационално координирана социална стачка като общ бъдещ хоризонт за съвременните борби срещу капиталистическите принуди, институционализиран расизъм и сексистки политики. Интервюто на Константин Мравов с Искра Баева, от своя страна, предлага на читателите палитра от интервенции както в миналото на социалистическите движения в България, така и в настоящето на Българската социалистическа партия. Въпреки че интервюто не е изцяло рамкирано около проблемите в БСП, то със сигурност улавя един въпрос – независимо дали той е породен от чисто любопитство, дали от нетърпение да видят партията разрушена, дали от притеснение за бъдещето на лявото в България – който множество леви анализатори и активисти неизменно си задават. А именно: „Какво [ще] се случва в БСП и време ли е да мислим за нова партийна формация вляво?“. Отговорът на Баева не

е еднозначен и стои на ръба между песимизма и оптимизма; пролука, надяваме се, която нашите читатели ще започнат да запълват с действия, обърнати към бъдещето.

Приятно презареждане!

Рая Апостолова

Неда Генова

Калина Дренска

Росица Кратункова

СЕКЦИЯ I

Социализъм и начала

Жени социалистки или съпрузи на социалисти

МАРИЯ ТОДОРОВА

Превод от английски: MARTIN ПЕТРОВ

Не е изненадващо, че социализмът, подобно на всичко останало, е мъжко начинание. Само че в по-малка степен. Социализмът е съвременен на движението за изборителни права на жените, тъй като и двете се раждат от възхода на демокрацията и масовата политика, съпътстващи важните икономически промени, обобщени в понятието „индустриален капитализъм“. Социалистическите партии са първите, а дълго време и единствените политически партии, които открито се застъпват за правата на жените, включвайки ги в своите политически програми*. „Die Frau und der Sozialismus“ на Август Бебел, публикувана през 1879 г. в Цюрих, става не само най-популярната книга на този автор, но и, наред с „Комунистическия манифест“, най-четеното и ценено социалистическо произведение. Преведено е на български от френски от Габровски през 1893 г. (фиг. 1)**. За сравнение, английският превод излиза през 1885 г., а първото издание в САЩ е от 1897 г. Текстът е преведен и от Даниел де Леон през 1904 г. със заглавието *Women Under Socialism*“ [Жените при социализма]***. В това издание обаче

* Marilyn Boxer and Jean Quataert, eds., *Socialist Women: European Feminism in the Nineteenth and Early Twentieth Century* (New York: Elsevier Science Ltd., 1978), 2. Всички бележки в текста са от Мария Тодорова.

** Август Бебел, *Жената и социализмът*. Превел Н. Хр. Габровски (Търново: Печатница „Работник“, 1893).

*** August Bebel, *Women Under Socialism*, trans. Daniel De Leon (New York: Labor News Press, 1904). Следващият превод не включва въведението на

Де Леон се стреми да се дистанцира от радикалната критика на Бебел на брачната институция и стратегически подкрепя моногамията*. Критиката на Бебел, разбира се, се основава на виждането на Маркс и Енгелс, че в нуклеарното семейство жените са потиснати. Той формулира съдбата на „жената в бъдещето“, нещо, което 150 години по-късно все още е в бъдещето:

В новото общество жената ще бъде социално и икономически напълно независима, те не ще бъде вече подложена на никакъв вид господство и експлоатация, тя ще противостои на мъжа като свободна и равна и ще бъде господарка на своята съдба. Нейното възпитание ще е еднакво с това на мъжа... за своя дейност тя ще избира онази област, която отговаря на нейните желания, склонности и заложби, и ще работи при същите условия както мъжът...

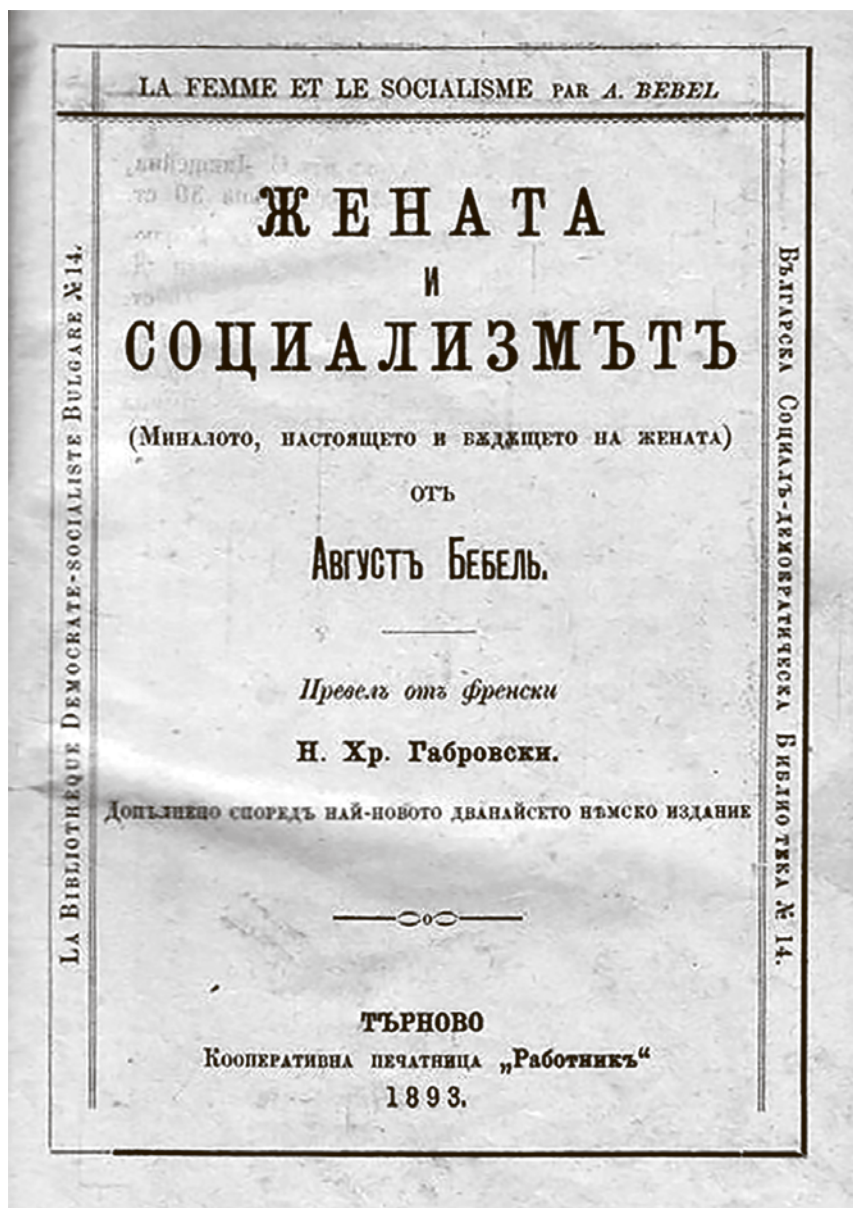
Тя ще учи, ще работи, ще се наслаждава на удоволствията и забавленията със себепогодни или с мъже, както ѝ се харесва и както ѝ се отдаде възможност за това.

*В любовта тя ще избира наравно с мъжа, свободно и безпрепятствено. Тя ще поиска някого или ще остави да я поискат и ще сключи съюз не по някакво друго съображение, а по склонност. Този съюз ще бъде частен договор без намесата на длъжностно лице, както е бил частен договор до средните векове. Тук социализмът няма да създаде нищо ново, на по-висока степен на културата и при нови обществени форми той само ще възстанови това, което е било всеобщо в сила, преди частната собственост да завладее обществото [курсив в оригинала].***

Де Леон: August Bebel, *Woman and Socialism*, trans. Meta L. Stern (Hebe) (New York: Socialist Literature Co., 1910).

* *Women Under Socialism* (1904), vi.

** Август Бебел, *Жената и социализмът*. Превел Н. Хр. Габровски (Търново: Печатница „Работник“, 1893), 556-557. В цитатите е запазен оригиналният правопис.

Фигура 1: Заглавна страница на българския превод на „Жената и социализма“ на Бебел.

Две от четирите крайни цели, формуирани от Българската социалдемократическа партия (БСДП) на нейния учредителен конгрес през 1891 г., засягат жените: „3. Социално и политическо равенство между двата пола. 4. Обществено, безплатно, пълно и научно възпитание и образование на децата от двата пола.“ Другите две са: „1. Преобръщането на всички средства за производство – земята, рудниците, мините, машините, оръдията на труда, средствата за съобщение – в обществена собственост; а присвояването на богатствата от частно-капиталистическо – в обществено, възможно за всички и за всекиго отделно; 2. Децентрализация на държавата и преобръщането ѝ във федеративен съюз от свободни и равноправни производителни общини“*. Още тук е видна йерархията на целите, която различава „буржоазните феминистки“ от социалистките, но и подчинява социалистическото женско движение на общите цели на социализма и отлага перспективата за приоритетите на жените. Това е обща черта на социалистическото женско движение навсякъде, погледено под марксисткото разграничение между *Hauptwiderspruch* (основно противоречие) и *Nebenwiderspruch* (вторично противоречие), което дава първенство на класовите противоречия и борби**. С подкрепата на Енгелс, Бебел се захваща с организирането на женско движение като част от немските социалистически движение и партия. През 1891 г. е основано „Женско бюро“, водено от Клара Цеткин до 1917 г.*** Въпреки че немското социалистическо женско движение става пример за подражание за социалистическите

* „Програма на БСДП приета на Бузлуджанския конгрес, 20 юли 1891“, Българска комунистическа партия. Документи на централните ръководни органи, т. I. (София: Партиздат, 1972), 29.

** Boxer and Quataert, eds., *Socialist Women: European Feminism*, 6-7.

*** Клара Цеткин (1857-1933) става съосновател на Спартакистката лига през 1916 г., член на Комунистическата партия през 1919 г. и един от водачите на Коминтерна.

жени от цял свят, правното и обществено положение на жените в Германия не е непременно най-прогресивното. До 1902 г. в Прусия е забранено жени да участват в политически събирания, а въпросът дали жените да имат „всеобщо“ или „частично“ изборително право остава спорен сред по-широкото женско движение. Немските университети започват да приемат жени с началото на новия век, но статутът им е узаконен едва през 1908 г.*. През 1907 г. Цеткин организира първата международна конференция на жените социалистки в Щутгарт, на която е прието искането за всеобщо изборително право за всички жени и мъже: „Когато обаче настояваме за право на глас на жените, го изискваме единствено въз основание то да не бъде право, свързано с притежанието на определено количество собственост, а да е неотменно право на жената като такава... Но, докато като социалистки сме готови да ползваме цялата си политическа мощ, за да постигнем тази промяна, неизбежно забелязваме и тази разлика между тях и нас.“** Една от най-влиятелните социалдемократически партии, австрийската, близо 30 на сто от чиято членска маса към 1925 г. са жени, през 1906 г. приема всеобщо изборително право само за мъжете, призовавайки жените да участват в стачки и демонстрации в подкрепа на правото на глас на мъжете и да се откажат от искания за изборително право на жените***. БСП, напротив, вече е призовала за всеобщо право на глас на всички граждани, навър-

* Natalia Tikhonov, „Student Migrations and the Feminization of European Universities“, *Letudiant etranger*. Preactes dela journee detudes du 8 fevrier 2002, <http://barthes.enssib.fr/clio/revues/AHI/articles/english/tiko.html>.

** Clara Zetkin, „Social-Democracy & Woman Suffrage“, доклад, изнесен на Женската конференция в Манхайм пред щутгартския конгрес на немските социалдемократи, <https://www.marxists.org/archive/zetkin/1906/xx/womansuffrage.htm>

*** Ingrun Lafleur, „Five Socialist Women: Traditionalist Conflicts and Socialist Visions in Austria, 1893-1934“, in Boxer and Quataert, eds., *Socialist Women: European Feminism*, 216, 232.

шили двадесет и една години, изрично подчертавайки „независимо от техния пол“ в програмата си от 1893 г., а в програмата от 1894 г. сваля възрастта на двадесет, наред с конкретни искания за защита на женския и детския труд*.

През 1905 г. те успяват да прокарат закон в този смисъл, който е първият социален трудов закон в страната, както и първият такъв на Балканите**. БСДП е и първата, а до 1906 г. и единствена партия, която се застъпва за безусловно изборително право за жените***. Въпреки това трябва да се отбележи, че никой народен представител от социалистите, било то Широки или Тесни, не повдига въпроса за политическите права на жените в Народното събрание****. През 1914 г. Вела Благоева пише писмо до социалдемократическата група, за да повдигне въпроса за изборителното право на жените по примера на Финландия: „при пропорционалната система не може да се игнорира гласът на работничките, които надминават в някои клонове на производството работниците, защото по този начин работническата класа не е напълно представена в Парламента.“*****

Патриархатът и викторианските модели на подражание в съчетание с *Nebenwiderspruch* надделяват над правата на

* „Програма на БСДП приета на I партиен конгрес, София, 3-7 юли 1894“, Българска комунистическа партия. Документи, 118.

** Красимира Даскалова, *Жени, пол и модернизация в България, 1878-1944* (София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012), 401.

*** Dobrinka Parusheva, „Emancipation Between Feminism and Socialism (A Bulgarian Example of the Turn of the Century)“, *Etudes balkaniques* (1997), 1-2, 127.

**** Даскалова, *Жени, пол и модернизация*, 304. И други партии се застъпват за повече права за жените като Радикал-демократическата, Демократическата, БЗНС, но постепенно.

***** ЦДА, Фонд 197 Б, оп.1, а.е. 20, също и в Елена Богданова, „Документи от и за Вела Благоева“, ИИИ, 19 (1968), 180.

жените. Може би в някои отношения обаче положението в „назадничава“ България е по-благоприятно за откритото артикулиране на еманципацията на жените. В едно селско общество (около 85 на сто) на дребни собственици жените взимат дейно участие в основния земеделски труд и това е изчерпателно документирано от социологическата, статистическа, земеделска и етнографска литература от 19. век до Втората световна война*. Мъжките и женските роли не са толкова явно разделени. Тази традиция на българското село е забелязана и описана от множество наблюдатели още през 19. век. Те противопоставят тези отношения на други балкански региони, където ролята на жените е много по-подчинена и където те са почти изцяло затворени въщи. Луси Гарнет, наред с много други, в своята прословута *Balkan Home-Life* [Балкански бим] подчертава относителната свобода на българските селски жени в сравнение с техните гръцки посестрими:

Българските жени от селската класа обаче, тъй като нямат възможност да подражават на порядките на по-„цивилизованите“ си съседи, се придържат строго към собствените си народни носии и по силата на обстоятелствата имат по-независимо положение и свободен живот не само в сравнение с българските градски жени, но като цяло и с гръцките селски жени. Защото на българските жени, участвайки в полската и стопанска работа наравно с мъжете, им

* Мария Динкова, *Социален портрет на българската жена* (София: Профиздат, 1980); Любен Беров, „Социална структура на селото в балканските страни през периода между двете световни войни“, *Трудове на ВИИ Карл Маркс*, IV (1977), 43-76; Анастас Томев, *Статистическа характеристика на българското земеделско стопанство*. (София: Министерство на земеделието и държавните имоти, 1940).

*е естествено отредено равенство с техните съпрузи и братя. Освен това жените се омъжват сравнително много по-късно от повечето ориенталки и, макар да е необходимо одобрение от бащата, сами избират своя съпруг. Защото българският селянин съвсем не бърза да се освободи от дъщерите, които толкова дейно се включват във всичко, което касае благоденствието на дома.**

Тази специфично българска традиция на ролята на селската жена е резултат от стратегии за оцеляване в една среда на гребни и бедни земеделски стопанства, при които участието на жените в трудовия процес е абсолютно необходимо и където липсва влияние на хегемонната градска култура. Несъмнено това обрича българските селски жени на двойно бреме и води до висока смъртност и ниска продължителност на живота**. Същевременно обаче това осигурява на жените уважавана позиция в непосредственото им нуклеарно семейство, в разширеното семейство, в роднинската мрежа и в трудовия процес. Когато говорим за относителна независимост и свобода на действие за жените както в трудовия процес извън дома, така и при вземането на решения в семейството, трябва да направим някои уговорки; това не значи, че обществото, ориентирано към мъжете, обществото на мъжкото господство, е преодоляно. Въпреки това е важно тези традиции на българското село да бъдат подчертани, предвид значимостта на селячеството в цялостната

* Lucy Garnett, *Balkan Home-Life* (New York: Dodd, Mead & Co, 1917), 177-78.

** Maria Todorova, *Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Development in Ottoman Bulgaria*, 2nd ed. (Budapest and New York: CEU Press, 2006), 20-27, 55, 79-98. Вж. също Maria Todorova, "Historical Tradition and Transformation in Bulgaria: Women's Issues, Feminist Issues," *Journal of Women's History*, 5, no. 3 (Winter 1994), 129-43.

структура на обществото и последващата вкорененост на другите обществени прослойки в селската култура. Въпреки всички специфични проявления на мъжко господство и всички характеристики на „Ориенталския“ патриархат, следствие на особено и сложно историческо развитие с множество засягащи се културни влияния, би било трудно България да бъде описана като част от това, което един автор сполучливо нарича „пояса на класическия патриархат“, простиращ се от Северна Африка до Северна Индия*.

В много отношения описанието на живота на жените в българското село напомня на казаното от Мартин Сегален за жените в селска Франция през 19. век. Коментирайки естеството на отношенията на труд, авторитет и уважение, тя отхвърля старото клише за безусловния авторитет на „патриархалния“ мъж, показвайки, че като си поделят функциите по производство, мъжете и жените до голяма степен интегрират своите дейности**. Едва с отпадането на производителните функции на жените те биват пренасочени и затворени в рамките на дома. Ролята на буржоазната жена в Западна Европа и нейният викториански еквивалент в Англия и САЩ все повече се отъждествява с майчинството и произвежда влиятелния и потиснически модел за подражание. Професионалната дейност не е необходимо условие за установяване на статута на жената. Смята се, напротив, че такава дейност отклонява жените от техните първични функции и себеосъществяване. Развиващата се в България буржоазия подражава на този идеал, но предвид съвсем скорошното ѝ формиране като класа и относителната ѝ липса на власт, тя

* Deniz Kandiyoti, „Bargaining with Patriarchy“, *Gender and Society*, 2 (September 1988), 274-90.

** Martine Segalen, *Love and Power in the Peasant Family: Rural France in the Nineteenth Century* (Chicago: The University of Chicago Press, 1983).

не става и не може да стане хегемонният модел за подражание за другите обществени прослойки.

Все пак с отделянето на България от Османската империя и създаването на модерната българска държава след 1878 г. по модела на Западна Европа някои от основните функции на жените (техните социализационни роли и задачи като пазители и предаватели на традицията) започват да се губят и биват иззети от държавата. Нещо повече, новото законодателство, което наследява обичайното право, институционализира и легитимира второстепенното и подчинено положение на жените. Търновската конституция (1879) е двусмислена по въпроса за гражданството. Въпреки че установява изборително право за всички български граждани, без да изисква те да са от мъжки пол, тълкуването на правото на глас (както и на военната служба) е сведено до мъжете. От друга страна, законът за задължителното и безплатно образование, както и облагането с данъци и правото на сружаване, важат за всички граждани (момчета и момичета), без това да е изрично упоменато. Така, както уместно отбелязва Красимира Даскалова, понятието „гражданин“ и „поданик“ е половно обаярено и определено от мъжка гледна точка; то не е обаяснено ясно в Конституцията, а е интерпретирано през съществуващата традиция*. Цялостният дискурс продължава традиционното положение на жените, ограничени в рамките на дома като майки и пазителки на семейството, но все повече и на нацията, с настойчиви женомразки нотки. Това не е запазена марка само на консерваторите, верни на християнската традиция, а често се споделя и от модернизаторите, образованите европейски елити, като например Стоян Михайловски (1865-1927), водач политик и интелек-

* Даскалова, *Жени, пол и модернизация*, 295-96.

туалец, чието разнородно и изключително популярно литературно творчество има голямо влияние. В поемите си той изрично се прицелва в суфражетките, които били изгубили своята женственост и били вдъхновени от онзи „изступленник, книжовен лунатик“ Август Бебел*.

От друга страна, се наблюдава това, което бива определяно като „литературен феминизъм“ на някои книжовници, застъпващи се за по-всеобхватно образование за жените. Повечето изхождат от една традиционалистка, но просвещенска гледна точка, прегръщайки идеята на Русо за подчинението на жените, тяхното ограничаване до домашната сфера и застъпвайки се за тяхното право на образование, но такова, което да е различно, полезно и приятно за мъжете**. Малцина други, най-изявен сред тях е Любен Каравелов (1834-79), отстояват виждането за образование на жените като естествено право и остро критикуват идеята за отделно образование за жените, застъпвайки се за пълно равенство***. Действително, според Каравелов образованието е първата стъпка към еманципацията на жените. Първите девически училища отварят през 40-те години на 19. век и до 70-те години на същия век, току преди създаването на самостоятелна държава, наброяват 90; за сравнение броят на училищата за момчета е десеторно по-голям – 1100****. Както бе споменато по-горе, Конституцията от 1879 г. предвижда безплатно и задължително образование за всички деца на възраст между 7 и 10 години, което през 1908 г. е увеличено до 14. Няколко закона за просветата през 1891, 1897, 1904, и 1908 г. разширяват обхвата на образователната система и изравняват броя

* Ibid., 97-98.

** Ibid., 125-27.

*** Ibid., 128-30.

**** Ibid., 126, 130.

учебни часове за момчета и момичета в гимназиалния курс, макар и не напълно учебните им програми, така че към 1901 г. жени биват приемани в университета (открит през 1888 г.)*.

Още по-значимо, предвид изключителната и важна роля на интелигенцията в България, е, че жените представляват значителен дял от тази обществена група. Интелигенцията (разбирано в предвоенния контекст като специалисти с университетско или гимназиално образование, отличаващи се със своята вяра във и желание за обществено преобразуване посредством култура, но не непременно единни, а изразяващи широк набор от обществени и политически възжеления) произхожда, за разлика от своя еквивалент в Западна Европа, не от средната класа или аристократичните елити, а от ниската средна класа, заможните селяни, а често и от бедното селячество и работническата класа. Това е съвсем естествено, предвид обществената структура на страната, характеризираща се със значително по обем селячество и отсъствие на аристокрация, както и едва оформящи се буржоазия и работническа класа.

Повечето жени са представени в т.нар. феминизирани професии (учителки, а по-късно и аптекарки и зъболекарки) и положението им е несравнимо по-несигурно от това на мъжете. Жените съставляват и значителна част от възникваща индустриална трудова сила от самото начало и броят им расте през цялата първа половина на века, съставлявайки 22 на сто от индустриалните работници през 1909 г. и 36 на сто към 20-те години на века**. Уникалното обаче е активната

* Ibid., 141-51, 161-65. Между 1888 и 1889 г. в Софийския университет се записват 45 503 студенти (31 852 мъже и 10 651 жени); 14 626 завършват образованието си (11 732 мъже и 3 094 жени).

** Roger Whitaker, "Social Structure," в Klaus-Detlev Grothusen (ed.), *Bulgarien. Südosteuropa-Handbuch*, Vol. VI (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht,

роля на жените, които пренасят съществуващите традиции в новата си обществена среда*. Учителската професия е единствената, достъпна за жени през Османския период. От общо 4 378 учители в страната, 415-те жени съставляват около 10 на сто. Наред със свещениците, учителите са най-многобройната част от интелигенцията (т.е. образованата прослойка) на предосвободителска България**. Политическата независимост е съпътствана от централизация, регулация и ограничения за учителите, които стават държавни служители. Централизиращият закон от 1891 г. гарантира две трети от учителските заплати да се покриват със средства на държавата, а останалата третина – от местната общност. Едновременно с това обаче се увеличават правата на настоятелите, въвежда се строг контрол и лесно отстраняване на „проблемни“ учители***. Все по-ниските заплати и фактът, че жените учителки изкарват с 10 на сто по-малко от колегите си мъже, допринасят за постепенната феминизация на

1990), 463-64; Даскалова, *Жени, пол и модернизация*, 401, цитира Ярослав Йоцов, „Социално-икономически облик на България, 1919-1923“, *Известия на Института по История*, т. 20 (1968).

* Динкова, *Социален портрет*, 59-60. В края на 19. век под 14 на сто от жените са грамотни, но дялът им достига 46 на сто през 1926 г. и 57 на сто към 1934 г. През 1937 г. 22,7 на сто от студентите са жени, което е повече в сравнение с малко по-ниския дял в Чехословакия (17,3 на сто) и Унгария (14,7 на сто) и е близо до числата за други източноевропейски страни: Югославия (23,3 на сто), Румъния (26,0 на сто) и Полша (28,3 на сто). Към 1946 г. 21 на сто от висшистите (16 на сто са икономически активни) и близо 40 на сто от специалистите със средно образование са жени. Виж също *Women, State, and Party in Eastern Europe*, ed. Sharon L. Wolchik and Alfred G. Meyer (Durham: Duke University Press, 1985), 33-34.

** Даскалова, *Жени, пол и модернизация*, 134, 200, 351-52.

*** Петко Канев, „Зараждане и развитие на учителското движение в България (до 1895 г.)“, *Известия на Института по История на БКП*, т. 7 (1960), 252.

професията, въпреки че на омъжените жени е забранено да преподават*.

Първите женски организации в България са основани през последните десетилетия на Османската власт, 60-те и 70-те години на 19. век**. Първопроходничките и двигатели на женските организации допринасят за каузата на националното освобождение непропорционално много спрямо броя си. Техните асоциации, които си поставят на първо място образователни и благотворителни цели, се вдъхновяват преди всичко от страстния национализъм, характерен за епохата. Тези жени са в почти всички случаи съпруги, дъщери или майки на образовани мъже, политически и културни дейци. Така уникативата за женските организации идва от тънката прослойка образовани жени от новата средна класа, обикновено в малки градове. Този обществен произход и характерът на „модерното“, „европеизирано“ образование определя главните цели на тези организации: образование и просвещение на жените в името на постигането на най-висшата цел на предназначението на жените – майчинството и разширяването на майчинските задължения към обществената сфера. Тази аргументация ясно напомня дискурса за „републиканското майчинство“.

След като страната постига фактическа независимост през 1878 г., женските издания и местните женски организации се умножават, особено с борбата за образователно равенство. Понятията „феминистки“ и „феминизъм“ са навлез-

* Даскалова, *Жени, пол и модернизация*, 141, 148, 356-59. Забраната за омъжени жени е отменена и налагана отново няколко пъти. Към 1929 г. жените съставляват 48,5 на сто от учителите, а към 1940 г. те са мнозинство, особено в началните класове.

** Виржиния Паскалева, *Българката през Възраждането* (София: Отечество фронт, 1984 [1964]).

ли в социалистическата преса още през 80-те години на 19. век, а през 90-те години на същия век се използват широко в основното женско периодично издание от периода, вестник *Женски свят**. Според някои автори за начало на автентично феминистко движение може да се говори с организирани протести и петиции до Народното Събрание за свободен достъп до университета през 1896 г.**. Национално сдружение „Български Женски Съюз“ е основано през 1901 г. по време, когато, по думите на един от съвременните му дейци, „икономическите промени на живота изтласкваха и нашата жена вън от семейното огнище да търси прехрана за себе си и семейството си, а от друга, започнаха да се създават закони, които да пречат на свободното проявление на женския труд и да се подържат положения, които да възпрепятствуват на жената придобиването по-високо образование у нас.“*** Тези два проблема – ограниченията пред женския труд и образование – стават съсредоточие на женските борби през 90-те години на 19. век и достигат своята върхна точка със създаването на национална организация, която към 1931 г. има 77 местни структури и членска маса от близо 8 400 души. Социалистическите идеи преобладават в редиците от самото начало, въпреки че има различни виждания за стратегията и тактиката, които с времето довеждат до разцепление****.

Общественият дебат относно целите на националната женска организация достига върхната си точка през 1902-03 г. В движението има две основни течения, които един съвре-

* Даскалова, *Жени, пол и модернизация*, 175, 202-4.

** Parusheva, „Emancipation,“ 127; Даскалова, *Жени, пол и модернизация*, 141-42.

*** *Български женски съюз* (по случай 30-годишнината от неговото основаване), 1901-1931). София: Бълг. женски съюз, 1931, 1.

**** Даскалова, *Жени, пол и модернизация*, 175, 206.

менник определя като „чисто феминистко“ и „социал-демократическо“. Първите настояват, че организацията трябва да има чисто феминистки, а не класов характер. Тя трябва да се стреми да подобри положението на жените в настоящето общество: „Това и само това: към съществуващия ред, колкото той и да е болен, да бъде приобщена и жената.“* Жените трябва да бъдат единни, независимо от своето обществено положение; „ние не делим жените на никакви буржоазки или небуржоазки.“** „Въпросът е не за отделни класи, а за една онеправдана половина от човечеството.“*** Целта не е усилията да се насочат към съзнанието на представителките на определени класи, а към просвещаването на „жени от всички съсловия, жени, които турят исканията си не на класова основа, а като един пол онеправдан от векове.“**** Осъзнавайки, че „пълното равенство на правата“ все още не е необходимост, интернализирана от мнозинството техни последователи, и че то бива интерпретирано като социалдемократически лозунг, водачките на това течение формулират и успяват да прокарат като основна резолюция на женския конгрес това, че основната му цел е да „ратува за умственото и нравственото повдигане на жената и подобрене положението ѝ във всяко отношение.“***** Като цяло БЖС

* *Женски глас*, III, 5 (15 ноември 1901 г.), цитирано в Parusheva, „Emancipation“, 128.

** *Женски глас*, III, 6 (15 декември 1901 г.), цитирано в Parusheva, „Emancipation“, 128.

*** *Женски глас*, III, 7 (1 януари 1902 г.), цитирано в Parusheva, „Emancipation“, 128.

**** Сенех. „Хроника. (Из нашата журналистика)“. В: *От сянката на историята: Жените в българското общество и култура (1840-1940)*, (Сборник от текстове), Красимира Даскалова, съставител, София: Българска група за изследвания по история на жените и пола, Дом на науките за човека и обществото, 1998, 125.

***** Български женски съюз, 15-17; *Женски глас*, II, 21-22 (August 1, 1901), 1-9.

„остава предимно градска организация... [и] дейността му предимно се свежда до сферата на образованието и не надхвърля ограничена благотворителност.“* Минават още две десетилетия, докато „подобренето“ бъде заменено с „равноправие“ през 1921 г., запазвайки настояването на чисто феминисткия „нагпартиен“ и „нагкласов“ характер на организацията**.

Социалдемократическото течение се аргументира, че общественото развитие на страната води до пролетаризацията на голямото мнозинство от населението, независимо от неговия пол. Поради това целите на организацията следва да подчертаят класовите въпроси и да наблегнат на класовия ѝ характер, противопоставяйки се на сътрудничество с буржоазията. Това течение настоява за формулировката „пълно равноправие“ с мъжете. През 1903 г., протестирайки срещу приемането на резолюция за „нагпартийния“ и „нагкласов“ характер на съюза, тази група, водена от Вела Благоева, напуска организацията:

Феминистките укоряват жените на труда, че им обръщат гръб, когато те подават ръка на работничката за извоюване равноправие на жената. За работничката няма никаква полза от тия правдини, които искат феминистките. Те няма за нея да се загрижат, когато тя се сваля изнурена от тежък труд и сиромашия. Те се грижат само за своята класа, а помоща на работничката им е нужна до толкова, колкото да достигнат по-големи резултати за себе си.

Никога една феминистка от буржоазията няма да издигне гласа си против безбожната експлоатация с женския и детския труд, защото не ѝ понася. Не феминизмът ще

* Parusheva, "Emancipation," 130.

** Даскалова, *Жени, пол и модернизация*, 206-13.

премахне узаконената търговия с жени, защото най-големия процент от тази стока дават работничките, които намират в нея единствено поприще дето нямат конкуренти. За да се премахне тая търговия, трябва коренно да се изменят условията на труда, а то значи да се подкопае силата на капитализма, да му се отнеме един от най-добрите източници на печалба: ниската заплата на покорните слаби жени и деца. Не хубавите фрази на сантиментално набожните жени ще срутят публичните домове, а силните мускули на работниците... За политическа равноправност, жената на труда трябва да се бори наред със своите другари, работниците, защото само представителите на работническата класа ще се застъпят пред законодателната власт за нея.

Фигура 2: Конференция на жените социалдемократки, София, юли 1914 г.

*Една съзнателна жена никога не може да гласува за буржоазни депутати, били те облечени в панталони или фусты. То би значело да усили своите врагове. Ние подчертаваме това противоречие между феминизма и социализма, за да не се мамят нашите другарки от медените фрази на сладкодумните феминистки, които искат да си послужат с жените на труда за своите цели и после да им обърнат гръб.**

Последвалите дебати между двете страни са жлъчни, въпреки че така и не достигат яростния тон на сблъсъците между Широки и Тесни. През 1905 г. Благоева организира конференция на жените социалистки. Въпреки че споделя скептицизма на Тесните към идеята за независим женски съюз, тя се противопоставя и на мнозина от своите колеги мъже, които се опасяват, че една обособена женска организация би могла да създаде опозиция от жени от пролетариата срещу обединеното работническо движение. Вместо това във вестниците, на които тя е редактор – „Дело“, „Женски труд“ и „Женски бюлетин“ – както и в социалистическата преса като цяло, тя защитава правото на жените социалистки сами да изберат дали да участват в БЖС. През 1914 г. виждането ѝ за отделно социалистическо женско сдружение е прието и под нейно ръководство в София е проведена първата конференция на женските социалистически клубове**.

От своя страна, БЖС претърпява още едно вътрешно разцепление. Съоснователката на БЖС Анна Карима (1871-1949) и негов председател между 1901 и 1906 г. напуска ор-

* Вела Благоева, „Класово съзнание и феминизъм, *Женски труд* 1, no. 2 (1904/1905), 1-2, в Krassimira Daskalova and Karen Offen, „The Tensions Within the Early-Twentieth-Century Bulgarian Women’s Movement“, *Aspasia*, 9 (2015), 115.

** Даскалова, *Жени, пол и модернизация*, 237-38, 271.

ганизацията, посочвайки, че БЖС не се стреми да постигне политически права на жените и, заедно със своите прогресивни последователи, основава „Равноправие“, известно и като „Съюз на прогресивните жени“, който функционира до 1921 г.* По думите на Карима:

*„Съюзът на напредничавите жени“ рязко се различава по състава си от „Българския женски съюз“, защото в „Българския женски съюз“, както казахме по-горе, влизат членки често пъти само симпатизиращи на благотворителната дейност на едно дадено дружество... „Съюзът на напредничавите жени“ прибира само ония българки, които до влизането си в съюза са се проникнали с идеята на равноправието и са дали обещанието си да работят за възтържествуването на тая идея у нас. По такъв начин съюзът като еднородна подобрена маса ще може твърдо и настойчиво да върви в една определена посока и като еднородна и подобрена маса ще умее по-успешно да въздейства на обществото, и на жената в смисъл възпитаване нови сили.***

Във факта, че ръководството на двете организации е в ръцете на съпругите на ръководителите на двете социалистически формации, Димитър Благоев и Янко Сакъзов, често бива привиждан по-дълбок смисъл. Техните разногласия са виждани като отражение на противопоставянето между Широки и Тесни, както и на личното съперничество между техните съпруги, подсилено от хронологията на разцеплението през 1903 г. Фактът, че навсякъде социализмът като цяло и женското движение са разделени по същите разломни линии, бива подчи-

* Ibid., 274.

** Анна Карима, „Внасяме ли ние разцепление?“ *Равноправие*, 1, no. 3 (1908), 1-2, в Daskalova and Offen, “The Tensions within the Early-Twentieth-Century Bulgarian Women’s Movement,” 122.

нен на съпругеския аргумент. Мнозина от известните жени социалистки действително са съпруги на изявени социалисти: освен Благоева, пример за това е Тина Киркова (1872-1947), съпругата на Кирков, която става секретар на Централната Женска Комисия на Женската Социалдемократическа Конференция, както и съпругите на водачите на Широките социалисти Джидров, Бозвелиев и Конов: съответно Мария Джидрова, Йорданка Бозвелиева и Кина Конова (1870-1952). Последната също е и сестра на ранния социалист Сава Мутафов. Все още под името Кина Мутафова тя е една от водачките на българската социалистическа група в Женева. По-късно тя става влиятелна учителка, преводачка, журналистка, съоснователка на БЖС*. Йорданка Бозвелиева (1872-1940) е втората съпруга на Бозвелиев, с когото се запознава, когато се мести в Казанлък като учителка след смъртта на своя съпруг Сава Мустаков, ранен социалист, през 1891 г. Самата тя завършва курсове по акушерство в Париж и София и е активна в женското и в кооперативното движение.

Анна Карима, след 1905 г. отчуждена, а по-късно и разведена съпруга на Янко Сакъзов, формално никога не е била член на партията, но е важен участник в тази среда със своята социална етика и лично сътрудничество. Карима е псевдоним. Ражда се Анна Тодорова Велкова в семейство на търговец на зърно и неговата украинска съпруга в Русия. Семейството се мести в независима България след 1878 г., където бащата става областен управител на Шумен. Анна пише стихове от много ранна възраст. Става учителка и се омъжва за Янко Сакъзов на седемнадесет. Имат три деца, но бракът им е крехък и приключва през 1905 г. Карима посвещава живота си на женската кауза; пише множество успешни романи, поезия

* ЦДА, ЧП 15 Б.

Фигура 3: Анна Карима, 1920 г.

и пиеси; редактира и има голям принос към благотворителната работа. След 1925 г., отвратена от десния режим, тя емигрира в Париж, където сътрудничи с антифашисти, включително и комунисти. По покана на Раковски отива в СССР и при завръщането си в България през 1928 г. пише ентусиазирано за еманципацията на жените в Съветския съюз, но е критична към режима. Умира в забвение през 1949 г. в София*.

Вярно е, че повечето от тези жени стават известни в литературата и на следващите поколения заради съпрузите си. Приживе обаче те имат своето място и самостоятелно влияние, макар и непризнато от много от техните съратници от мъжки пол. В спомените си Георги Димитров Попов (1872-1948) пише, че е станал социалист под влиянието на своите учителки, съпругите на Никола Габровски и Досю Чехларов. По това време обаче те все още не са омъжени и той не ги назовава с имената на техните съпрузи. Мария Хаджииванова вече е убеден и известен социалдемократ преди да се запознае с Никола Габровски**. Това е довело до безкритичното приемане на едно схващане, налагано относно европейската социалдемократия, а именно, че жените обичайно биват привлечени от социалдемократическите идеи заради своите съпрузи или други роднини от мъжки пол***. Това може и да е вярно като цяло, но за България е трудно доказуемо, предвид малкото данни за жените, а и оскъдните налични данни не позволяват лесно да се направи подобно обобщение.

* Даскалова, *Жени, пол и модернизация*, 272-76.

** ЦДА, Сп 1569 Б, 2. Попов учи право в Женева и е народен представител от Ямбол от месните социалисти и от комунистите (1913-1923). Емигрира в СССР (1923-1936). Мария Хаджииванова е спомената в Панайотов, *Чучулигите*, 97.

*** Jean Quataert, „Unequal Partners in an Uneasy Alliance: Women and the Working Class in Imperial Germany“, в Boxer and Quataert, eds., *Socialist Women: European Feminism*, 121; Даскалова, *Жени, пол и модернизация*, 241.

Да вземем например най-изявената жена социалистка от периода – Вела Благоева. Нейният случай ясно опровергава тази теза. Родена Виктория Атанасова Живкова през 1858 г. в Търново в богато търговско семейство, тя получава отлично образование за времето си. Завършва гимназия в Габрово и работи като учителка в различни градове. Самото Търново по това време е просветен център, особено за момичета. През юношеските си години тя е под влиянието на руското народничество. Както отбелязва Даскалова: „като че ли е било неизбежно да се ориентира към социализма“*. Детството ѝ, както пише самата тя, е „меланхолично“ след смъртта на баща ѝ, тъй като отношенията ѝ с властната ѝ и изключително традиционна майка са трудни: „майка ми не обичаше своя пол. Нейната радост и гордост бяха двамата ѝ снове... нежните милувки на баща ми досега за мене са сладки спомени на невинното детство.“**

По време на Руско-Турската война от 1877-78 г. Виктория доброволства като медицинска сестра в полева болница и през 1881 г. благодарение на стипендия от Славянското благотворително дружество, завършва Мариинския гимназиален курс в Санкт Петербург. През 1882-84 г. завършва известните Бестужевски курсове (водещото висше учебно заведение за жени в Русия)***. Участва в организацията „Народная воля“

* Ibid., 270. За Благоева виж Елена Богданова, *Вела Благоева* (София: Издателство на БКП, 1969), единствената монография, биография на Благоева. На английски: Krassimira Daskalova, „Vela Blagoeva“, във Francisca de Haan, Krassimira Daskalova, and Anna Loutfi, eds., *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries* (Budapest: Central European University Press, 2006), 62-65. Вероятно най-добро емоционално есе за Благоева е главата „Майка кураж“ в Генчев, *Първоапостоли на идеала*, 45-58.

** ЦДА, Фонд 197 Б, оп.1, а.е.7.

*** Сертификатът е в ЦДА, Фонд 197 Б, оп.1, а.е.1.

В група, организираща бягства на затворници и заточеници*. Отгадена е на изучаването на руската литература и прави своите първи стъпки в писането. Любимият ѝ писател е Тургенев и на два пъти го посещава и лично разговаря с него**. Именно в революционните среди на Санкт Петербург тя се запознава с Благоев и се влюбва в него. Дискретно и без негово знание му помага финансово. Ето какво споделя с дневника си по това време, обръщайки се към Митя (Димитър):

За тебе водя този дневник, сърдечни мой друг, на тебе го посвещавам. Нищо аз не скривам от тебе. Аз не заслужавам твоята любов, но няма да ме осъдиш, няма да отхвърлиш сърцето, което принадлежи само на теб, на тебе едного до гроб. Не мога да бъда твоя жена, защото не мога да ти дам пълно щастие, каквото ти заслужавах. Да се откажа също тъй не мога. Да любиш и да бъдеш любима е висше щастие, от което не тъй лесно може да се откаже човек. То е доста егоистично чувство, но да се откажа от любовта си, това превишава силите ми, макар да знам, че не я заслужавам. Моята любов се ограничава в това: да бъда твоя другарка – приятелка завинаги – нищо повече. Имам известни семейни причини, поради които съм решила да не се омъжвам. Но не са само тези причини, има и други, много по-важни и ти ги разбираш добре. За да бъда полезна на отечеството, не мога да принадлежа на своето семейство. Женитбата ми ще ми попречи да се усъвършенствам, да получа повече знания. Трябва още много, много да се уча. Ти, знам, няма да попречиш на занятията ми и на обществената моя де-

* Генчев, *Първоапостолите на идеала*, 50. Вела Благоева не оставя мемоари, знаем това от мемоарите на гъщеря ѝ. Самият Благоев само споменава, че когато се е запознал с нея, тя била народоволка.

** Генчев, *Първоапостолите на идеала*, 48-49.

*ятелност, ни на моето развитие. Но ние сме бедни хора и двамата, не можем да поддържаме семейство, ако аз не се огранича с домакинството. Какво ще стане тогава с твоята другарка в живота? Няма ли тя тогава да заприлича на ония ограничени майки и жени, които потъват в дреболиите на живота? Ето първия подведен камък, о който се разбива семейното щастие. Можеш ли да бъдеш щастлив с такава жена? Не, по-добре и ние да си останем другари и приятели, отколкото мъж и жена...**

През 1884 г. Виктория се завръща от Русия и започва да преподава в Образцово Софийско девическо училище. На следващата година, след като бива изгонен от Русия, Димитър и тя започват и съвместно редактират първия социалистически вестник „Съвременний показател“. Той популяризира творбите на Маркс и Енгелс, Дейвид Рикардо, Адам Смит, Чернишевски, Лавров и др. Публикува и преводи на Балзак, Тургенев, Гьоте, Шилер и Дикенс. Двамата скоро се женят и имат четири деца: Стела (1887-1954), Наталия (1889-1943), Владимир (1893-1925) и Димитър (1895-1918). Вела Благоева умира през 1921 г., тежко болна и смазана от смъртта на най-малкия си син във войната. Това поне ѝ спестява „изчезването“ и последвало убийство на другия ѝ син от полицията през 1925 г.

През целия си живот и въпреки крехкото си здраве, Вела (както предпочита да бъде наричана и е широко известна) не престава да работи като учителка в София (1884-1885, 1905-07), Шумен (1886-87), Видин (1887-90), Търново (1890-92), Стара Загора (1892-93), Пловдив (1893-96, 1902-03), Тулча (1901-02)

* Панайотов, *Съвременници на бъдещето*, 24. Дневникът е цитиран и в Генчев, *Първоапостолите на идеала*, 51.

Фигура 4: Вела Благоева, 1887 г.

и Марашки Тръстеник до пенсионирането си (1907-12) и фактически издържа съпруга и семейството си финансово. Заради социалистическите си схващания е постоянно освобождавана и местена като учителка. Директорът на девическата гимназия в Търново пише доклад до тогавашния министър на народното просвещение Георги Живков: „Учителката Благоева умее прекрасно да предава, когато иска да се приготви. Някои нейни уроци, на които съм присъствувал, са били образцови. Разяснява ясно и живо тъмните части на урока. Не оставя учениците да зубрят... Но за жалост тия нейни превъзходни уроци са твърде малко. Повечето пъти учителката близа неподготвена в класа и новите уроци почти прочита на класа от учебника. Върху това ми са се оплаквали ученички от VI клас...

Самата учителка си е позволявала сегиз-тогиз под укрита форма да подмята пред учениците за тъй наречените „нови идеи“... В същото време се появи и разделението на учениците от V и VI класове на „социалисти“ и „несоциалисти“, за което съм рапортувал от време. Тъй като тоя въпрос заема доста сериозен вид и започва да се говори из града, че именно учителката Благоева проповядвала на учениците социализъм и им раздавала за прочит книжки... имам чест да ви съобща... че силно подозирам тая учителка в разпространения на деморализация (на) на тъй наречения „български социализъм“ между учениците.“* По-нататъшните проверки на директора показват, че Благоева не прави това в час, но въпреки това следващата година той моли за нейното освобождаване. Други доклади опитват и да омаловажат педагогическите ѝ умения. През 1892 г. тя е уволнена, а петнадесет нейни уче-

* Ст. Д. Стойчев, „Нови документи за живота и дейността на В. Благоева като учителка в гр. Търново – 1890-1892“ *ИИИ*, 3-4 (1958), 427, 436-38.

нички са изключени от училище за „развратителна социалистическа дейност“.*

Иронията е в това, че министърът на просвещението е роден брат на Вела Благоева. Георги Живков (1844-99) е един от героите на българското националноосвободително движение. Въпреки че завършва медицина, истинското му призвание е преподаването. Подозиран от османските власти, той емигрира в Румъния и участва в революционните кръгове. След създаването на българската държава заема висши позиции в Либералната партия и става министър на народното просвещение (1887-93) в правителството на Стефан Стамболов. Докато той е министър, е основан Софийският университет, приет е нов закон за образованието, както и редица прогресивни мерки в тази сфера. Впоследствие той заема постове министър на финансите и председател на Народното събрание. Вела Благоева обича брат си и е автор на негова биография, както и на надгробно слово след смъртта му, по всяка вероятност не публикувани. Тя защитава неговото дело и заключава: „Властта, както казват, разваля хората, но Живкова тя в нищо не измени“. Според нея той остава честен демократ, който се опитва да се застъпва за учителите, когато може**. Тя цени и другия си брат, Никола Живков (1847-1901), известен просветен деец и автор, наред с други произведения, на националния химн на България между 1879 г. (официално 1886 г.) и 1944 г., Шуми Марица“***. Отчуждението е пълно само с майка ѝ. Докато братята ѝ се опитват да я убедят да е по-разумна, след всяко уволнение майката мърмори: „пада ѝ се“****. Въпреки това

* Генчев, *Първоапостолите на идеала*, 55-56.

** ЦДА, Фонд 197 Б, оп.1, а.е.6; ЦДА, Фонд 197 Б, оп.2, а.е.31.

*** Никола Живков пише текста през 1876 г. и, след множество редакции, финалната на Вазов е възприета през 1912 г.

**** Генчев, *Първоапостолите на идеала*, 54.

Вела изпраща чудесно емоционално писмо до Георги по повод смъртта на майка им през 1897 г.*

Тези връзки с управляващите елити не са случайни. Както вече беше споменато, и двете крила на БРСДП са съставени предимно от интелектуалци чак до войните, а социалният произход не гарантира сходни идеологически уклони. Друг пример е съпругата на Гаврил Георгиев (1870-1917), важна, но по-слабо позната фигура от БРСДП (м.с.) заради необщителния си и безкомпромисен характер. Известен като един от железния триумвират, наред с Благоев и Кирков, той е неуморният редактор на партийната преса. Брат на съпругата му е Димитър Христов, бивш социалист, който през 90-те години на 19. век става член на Либералната партия. Изглежда семейният натиск, наред с постоянните конфликти в работата, го кара да се оттегли от политическа дейност след 1909 г.** Освен дейния си обществен живот като водач на женското социал-демократическо дружество, Вела е и издателка, редакторка на редица периодични издания, преводачка и авторка на учебници, романи, пиеси и кратки разкази, предимно на историческа и женска тематика. Изключително изразителна, ясна и в същото време нюансирана в езика си, белетристиката ѝ не е толкова успешна***. При пенсионирането ѝ министерството не признава годините, когато е била учителка преди създаването на българската държава, и ѝ е отказана пенсия****.

* ЦДА, Фонд 197 Б, оп. 2, а.с.4.

** Генчев, *Първоапостолите на идеала*, 61-68; Топенчаров, *Българската журналистика*, 1903-1917, 209.

*** Архивът ѝ съдържа тридесет папки с публикуваната и непубликувана ѝ проза и поезия: ЦДА, Фонд 197 Б, оп.1, а.с. 33 до 62.

**** Богданова, *Вела Благоева*, 119-20; Богданова, „Документи от и за Вела Благоева“, 169-76.

Личната ѝ кореспонденция разкрива един топъл и напълно безкористен човек. Семейните писма до всичките ѝ деца са нежни и изпълнени с чувство за хумор, качество, което очевидно притежава цялото семейство: някои от писмата са изключително забавни*. Отношенията ѝ и с двете ѝ дъщери показват завидно доверие и приятелство, явна компенсация за липсата на майчина топлина, от която е страдала самата тя. И двете ѝ дъщери я боготворят**. В писмо до по-малката си дъщеря Наталия от 1912 г., вече пенсионирана, тя я утешава за първото ѝ любовно разочарование и я осведомява по семейните въпроси: „Татко ти е загладил косъма, преживява трета младост (шестдесетгодишна)... Стела е отлична домакиня и заприличала на стара мома, но това само между двете.“*** Запазено е и едно ранно писмо от шестнадесетгодишната Стела от Прага през 1903 г. В писмото си тя благодари на майка си за изпратените пари и пише за уроците си по музика, френски и философските книги, които чете от библиотеката.

Сетне мене много ме мъчи и друг въпрос. Той е религиозният. В Бог аз вярвам, но не тъй както вярват всички. Аз не мога да си представя що е Бог, формата, в която е той аз не мога да си представя. Но аз наричам причината на всички причини, това нещо, което е създало природния ред, тая причина според която майките са майки...? Това аз наричам Бог; ала ми се чини, че аз не мисля право, не знам защо. Сетне се питам дали Исус е също Бог? Аз туй именно не мога си обясни. Като достигна до тоя въпрос, главата

* ЦДА, Фонд 197 Б, оп.1, а.е.77.

** Чавдар Драгойчев, *Дъщерите на Дядото (Спомени)* (София: [с.п.], 1997), 16.

*** ЦДА, Фонд 197 Б, оп.1, а.е.72.

*ми става хаос и вече преставам да мисля. А пък няма тук кому да си кажа мислите.**

Че гъщерята на най-изявената социалдемократическа двойка размишлява върху религията и християнството в частност не бива да ни изненадва. Предвид огромното влияние на руската литература върху българските интелектуалци и практическото прилагане на толстоизма в няколко комуни, острието на атеизма е насочено не към християнството като такова, а към църквата като организирана институция, от която е отлъчен и Толстой. Забележителното е, че Вела Благоева, авангардна и атеистично настроена жена, а и нейният съпруг, не се опитват формират нагласите на децата си и да им наложат собствените си виждания. Оставят ги да открият свои собствени истини, да извървят своя собствен път. Разбира се, и двамата са силни модели за подражание. Не е чудно, че на смъртния си огър през 1924 г., три години след смъртта на съпругата му, Димитър Благоев казва на гъщеря си Стела: „С друга жена не бих могъл да живея.“**

Би могло, разбира се, да се твърди, че Благоева е изключение. Данните обаче показват друго. Както видяхме от статистиката на просопографията, броят на жените е пренебрежим, те съставляват малко над 4 на сто от базата данни (148 статии от 3448). Това обаче е технически артефакт, произведен от недостатъчната представеност в изворите на жените като цяло и на жените социалистки в частност. Действително, мимоходом биват споменавани забележителни жени (като Ангелина Бонева, чийто портрет е представен в шеста глава), които така и не биват включени в която и

* Ibid., а.е.76.

** Генчев, *Първоапостолите на идеала*, 45.

да било енциклопедия или обобщаващ разказ. От друга страна, броят на жените сред членската маса е още по-малък и от броя на жените в базата данни, което отразява обстоятелството, че социалистическата дейност не непременно бива подпечатана с формално членство. Така жените в БРСДП (м.с.) съставляват между 1 и 2.9 на сто от членската маса между 1908 и 1912 г. и достигат 4.9 на сто едва през 1914 г. с намаляването на мъжете заради Балканските войни*.

На една снимка от решаващия Десети конгрес на БРСДП, който подпечатва идеологическото разцепление, виждаме единствената жена делегат, седнала между Благоев и Курков (фиг. 5). На гърба на снимката е дадено името ѝ: Анна Стефанова. Тя не е в никоя енциклопедия, нито е оставила архив. Не знаем кога е родена, нито кога е умряла. Спомената е бегло в спомените на брат си Борис Стефанов Матеев, който пише, че през 1895 г. баща му е отписал най-голямата му сестра Анна от училище, за да може да помага в домашната работа. Тя става библиотекар на учителския клуб „Саморазвитие“ без заплата и започва сама да учи френски, за да може да завърши гимназия и университет. Изглежда изиграва важна роля за събуждането на неговия интерес към социализма. Анна е спомената мимоходом и на един ред в спомените на по-малкия ѝ брат Иван Стефанов като първи секретар на Варненската организация, но с името на съпруга си – Анна Йовева**. Срещаме я и в непубликуваните бележки на Койка

* *Годишен отчет*, 8 in ЦДА, Фонд 1Б, оп.2, а.е.219, л.5.

** ЦДА, Фонд 285, оп.1, а.е.134, л. 5, 21. Борис Стефанов Матеев (1883-1969) е член на БРСДП (м.с.) от 1904 г. и на румънската СДП от 1913 г. Той е водеща фигура в румънското социалистическо и комунистическо движение, член на ЦК на РКП и неин главен секретар от 1936 г.; след 1938 г. е в изгнание в Москва. След 1944 г. се установява в България. Близък да възгледите и под влиянието на Добруджа-Герее, той е изобличен от РКП през 50-те и 60-те години на 20. век. (Трендафила Ангелова, „Борис

Тинева, от които научаваме, че Стефанова е била партиен секретар на Варненската организация през 1903 г., че е била една от няколкото интелектуалки в групата и че по-късно е отстранена след кампания, организирана от работници, които се оплакват от ръководството от интелектуалци. След нея е избран шивачът Тодор Димитров, когото Тинева описва като „фактически лумпен“, недисциплиниран, безчестен, тормозяща жена си, живеещ от заеми, които никога не връща, но амбициозен и хитър, способен да намери подкрепа сред работниците с куха революционна фразеология и да манипулира традиционното им отношение към жените*.

Невидимостта в източниците не означава действителна невидимост в съвремието. Съпругите често не постъпват формално в партията, за да бъде защитено семейството: поне единият родител трябва да има сигурна постоянна работа. Тодор Луканов (1874-1946), един от най-изявените, но забравени и очернени водачи на партията заради неodobренieto му на действията ѝ от 1923 г., е член на ЦК и организационен секретар след 1921 г. Ранен социалист, той бива лишен от правото да преподава до живот. Първоначално учи химия в Софийския университет, впоследствие завършва право в Женева през 1900 г. и впоследствие упражнява профе-

Стефанов“, ИИИ, 51 (1984), 341-58). По-малкият брат и бъдещ академик Иван Стефанов Матеев (1899-1980), изтъкнат икономист и статистик, защитава докторат в Берлин и е член на БКП от 1919 г., на немската СДП (1920-1925) и на френската КП (1924-1927). След 1927 г. работи в Главна дирекция на статистиката и е професор по статистика и застраховане. Пише изключителни книги. Между 1929 и 1931 г. е член на ЦК на БКП. След 1944 г. е управител на БНБ (1944-1946) и министър на финансите (1946-1949). Осъден е на доживотен затвор в показния процес срещу Трайчо Костов и освободен и реабилитиран след 1956 г. Спомените, които депозира в архива през 1974 г., носят гриф „строго секретно“ (ИДА, Сп 2234 Б, 2.).

* ИДА, Фонд 368, оп.1, а.е.28, л. 34, 38, 44-45.

сията, но предимно се занимава с организационна работа за БРСДП (т.с.). По време на войните е осъден на пет години затвор заради антивоенните си позиции и амнистиран след войните. Съпругата му Констанца (Коца) Луканова, родена Башева (1875-1948), не фигурира в никоя енциклопедия и поради това първоначално не беше включена в базата данни, но в Архива на Койка Тинева има кратка бележка, която осветлява нейната история. Тя се омъжва за Тодор млада, непосредствено след завършването на гимназия, и след неговото уволнение заминава с него за Женева, където завършва курс по акушерство. Работи като акушерка в Плевен и пропагандира социалистически идеи, но формално става член на партията едва през 1910 г. През 1914 г. заедно с Тина Киркова, Анна Маймункова, Райна Кандева и Цонка Христова е избрана в централната женска комисия на партията. След 1925 г. цялото семейство емигрира в СССР, където преживява унижението и

Фигура 5: Десети конгрес на БРСДП (т.с.), 1903 г.

изгонването на съпруга си от партията през 1930 г. като „десен опортюнист“, както и смъртта на един от синовете ѝ – Андрей, лекар*. Георги Димитров не позволява на Тодор Луканов дори да се завърне в България след войната, въпреки че синът му, Карло Луканов, е външен министър на Димитров. Умира в нищета в Москва през 1946 г.** На Котса е разрешено да се завърне и умира през 1948 г.***

Ето още едно доказателство за невидима жена, четирнадесетгодишното момиче, с което тази книга започна. В една по-късна ръкописна автобиография от 1951 г. Мария Крушева обяснява, че произхожда от заможна селско семейство. Баща ѝ е майстор на сапун, но с упадъка на този занаят става мелничар. След Втората световна война мелницата му е национализирана. Братята и сестра ѝ запазват своите „буржоазни разбирания“, въпреки че никога не са били политически дейни. Когато тя е на десет, местните учители убеждават баща ѝ да я прати в града, тъй като показва забележителни умствени способности. Учи първо в Търново, после в Русе.

В III клас (13-годишна) се сприятелих със Станка Савова ... момиче като мене от село, но попаднало в Търново в средата на учители социалдемократи. Не си спомням какво сме чели с нея, но се считахме за социалистки. Спомням си само, че в IV клас когато учителя ни по български език ни даде за домашно

* Луканов е обвинен в бойкот на Септемврийското въстание, въпреки че съвременните източници са категорични, че като дисциплиниран комунист се е подчинил на решението: спомени на Иван Каменов, ЦДА, Сп 807 Б; Ангелов. *Неизвестни страници*, 71-72, 83, 85-86. През септември 1935 г. е принуден да напише унизително прошение до Георги Димитров и Васил Коларов, в което се разкайва за греховете си и моли да бъде възстановен в Партията, но без резултат (ЦДА, Фонд 263, оп.1, а.е.47, л.1-6).

** Ангелов, *Неизвестни страници*, 57.

*** ЦДА, Фонд 368, оп.1, а.е.16, л.1-6.

*упражнение да напишем биографията на някой велик човек в света, Станка описва живота на Карл Маркс, а аз тоя на Вилхелм Либкнехт. Още тогава аз се бях освободила от религията и манифестирах това, за голямо огорчение на майка си, която ме гълчеше, че в неделя ден не с нея ходя на черква, както дотогава. През Балканската война 1912-13 година бях в VI клас. Цялата зима до 1-ий март нямаше учебни занятия поради това, че гимназията ни в Търново беше заета за военна болница. Тая зима аз прекарах в с. Върбовка, Еленско при една моя леля, у която беше на квартира една учителка, теснячка, с която се сближихме, много четохме и оттогава аз вече се считах за теснячка. Бях много силна ученичка, четях много въвн от уроците си. Искам да отбележа, че най-добрите ученици по онова време все левееха... И тъй още отрано се оформих различно от средата в която живеях.**

Между 1915 и 1918 г. Мария става учителка и единственият човек, когото чувства близък, е по-възрастен братовчед учител, който също е станал социалист, а по-късно деен комунист. През 1918 г. тя постъпва в Софийския университет с намерение да завърши химия (тъй като все още няма медицински факултет, който би могъл да изпълни мечтата ѝ да стане лекар), но на следващата година се разболява от тиф и едвам оцелява. Запознава се с Върбан Ангелов, изтъкнат комунист и адвокат, за когото се омъжва през 1921 г. Едва тогава, пише тя, тя постъпва в организираниите социалистически среди, става член на партията и е дейна в женската група в Русе, където изнася лекции на работници. Ангелов собствено е един от малцината, които в спомените си изрично споменават ролята на социалистическите съпруги,

* Частен архив.

„които участваха също в движението като изтъкнати негови дейци и споделяха не по-леко участието и страданията на своите другари и съпрузи“*. Той дава подробни биографични данни за седем жени, които не се споменават в никой друг източник. Всички те са съпрузи на негови колеги адвокати: Злата Токушева (1884-1963), Тошка Русева (родена 1889), Мара Атанасова (1883-1943), Мара Козловска, Марийка Кирова, Иванка Караминчева и Мария Ангелова, родена Крушева (1896-1981). Повечето са учителки и дейци на женското и профсъюзното движение**.

Процесът, посредством който човек се запознава със социалистическите идеи, е описан много ясно в автобиографията на Мария Крушева. Това не става през роднини, влиянието на съпруг, брат и т.н. (въпреки че със сигурност е имало и такива случаи), а като младежи в гимназиите и е важно да се има предвид, че в случая на момичетата тези гимназии са изцяло девически. Още по-показателни от тези истории са визуалните материали (фиг. 5). От периода има множество снимки на марксистки кръжоци в девически гимназии, свидетелство за жизнената *Zirkelkultur*:***

Основният канал са учителите, както мъже, така и жени. Но и „бацилът“ е във въздуха – социализъм, стремежът към социална справедливост вече измества национализма, който е изменил на демократическите си основи, а храната на този бацил са книгите. Евтим Дабеф, първият преводач на Маркс, остроумно описва в спомените си как като учител в девическата гимназия в Габрово веднъж хванал едно от момичета-

* Ангелов, *Живот за партията*, 180.

** Ibid., 180-85.

*** Немският термин за предимно градското явление на 18. и 19. век интелектуалци да се събират в клубове и кръжоци, за да обсъждат проблемите на деня, обикновено следвайки френски и британски образци.

та да чете „Положението на работническата класа в Англия“ на Енгелс и горко да плаче над страданията на английските работници. Наложило се да я успокоява, което му се удало едва след като се оженил за нея. Кой кого избира? Някои се запознават със социализма по-късно, след завършването на училище. Стефка Попова (родена 1880 г.) става учителка в Стара Загора и е изложена на социализъм посредством другите учителки. През ваканциите тя събира между десет и петнадесет колежки да четат социалистическа литература и да пеят революционни песни. Тя си спомня: „Някои колежки встъпиха в брак със съпрузи, имащи други политически убеждения. Те, заради хармонията в семейството, станаха пасивни, „неутрални“, но в душата си запазваха симпатиите към социализма.“** Самата тя се омъжва за колега социалист.

Мара Йонева е родена във Варна и е дейна в средите на ученичките социалистки. Учи медицина в Женева, където най-вероятно се запознава с Никола Димитров (1883-1943). Двамата се завръщат от Женева с лекарски дипломи (той през 1911 г., тя през 1915 г.) и практикуват медицина. Връз-

* Генчев, *Първоапостолите на идеала*, 56.

** ЦДА, Сп 2012 Б, 350.

Фигура 6: Марксистки кръжоци в девически гимназии, Пловдив 1907 г. и Шумен 1912 г.

ката им е хармонична и архивът съдържа многобройната им, почти ежедневна кореспонденция по време на войната, когато Никола е на фронта и в която те се обръщат един към друг на български и френски с „мило дете“, „скъпи, мили мой приятелю“, „cheri“, „cher gosse“, „cher amour“, „inoubliable mon gosse“, „cher enfant“ и т.н. Тя умира от мъчителна болест през 1925 г.; той е арестуван, интерниран и умира през 1943 г.*

Разбира се, има случаи, в които жени приемат социалистическите виждания на съпрузите си, но броят им не е голям и това не може да се изведе до общо правило. Мария Джидрова, родена Мария Тодорова, е млада учителка и библиотекарка, колежка на Петър Джидров, който ѝ препоръчва социалистическа литература и тя „прие социализма като едно учение за справедлив обществен ред.“** Женят се през 1895 г., когато и двамата са на двадесет и Мария се превръща в един от признатите водачи на БЖС***. Борис Стефанов, брат на Анна Стефанова, пише на бъдещата си съпруга Пенка Моралиева, която счита, че общественият живот е тежък и предпочита да отгаде на гома и възпитанието на децата: „Днес да се мисли, че някоя майка може да бъде възпитателка, без да взема участие в обществения живот, е голям предразсъдък.“****

Повече жени социалистки стават съпруги на социалисти, отколкото съпруги на социалисти да стават социалистки. Някои от тези жени блестят с това, което постигат през краткия си живот. Цанка (Стоянка) Драгнева Йованович (1873-1905), родена в Русе, завършва гимназия в Търново, къ-

* ЦДА, ЧП 75 Б.

** *Спомени на д-р Петър Джидров*, 52-54.

*** Мария Джидрова, *Искания на българката (Сказка)* (София: Печатница „Гражданин“, 1912).

**** ЦДА, Фонд 285, оп.1, писмо от 24 февруари 1919 г., цитирано в Ангелова, „Борис Стефанов“, 345.

гето се запознава със социалистическите идеи, след което преподава в продължение на шест години. Между 1897 и 1898 г. тя учи природни науки в Женева и е деен член на социалистически групи. Завръщайки се в България, тя се установява в Сливен, където работи като учителка. Там се запознава и през 1900 г. се омъжва за сръбския инженер и социалист Коста Йованович (1875-1930). Когато се преместват в Белград, тя продължава образованието си и става изявена фигура в сръбската социалдемократия, единствената жена делегат на учредителния конгрес на сръбската Социалдемократическа партия през 1903 г. През същата година основава първата женска социалдемократическа организация. Като член на редакционния съвет на „Радничке новине“ изготвя законопроект за жените работнички, внесен в Скупщината. Заминава при съпруга си в Германия през 1904 г., при което губи първородното си дете и умира от рак на 32-годишна възраст*.

Не само че не всички съпруги на социалисти стават социалистки заради съпрузите си, но някои от тях дори не се омъжват за социалисти, а някои и не остават социалистки, било то по душа. Теофана (Теофано) Попова не става част от енциклопедиите, но фигурира в анализите на женските и благотворителни движения и някои спомени. Родена през 1856 г. в едно от най-изявените семейства на Стара Загора, тя получава многостранно образование и хвалби за интелекта и поетичните си заложи в училище. Непосредствено след завършването си става уважавана учителка. Омъжва се много млада за Васил Папазоглу (Попов), син на богат българин, член на меджлиса. Съпругът ѝ умира в епидемията през 1878 г. и Теофанова остава вдовица на 22-годишна възраст с двама

* Елена Атанасова, „Видна деятелка на сръбското социалистическо движение“, *ИИИ*, 17 (1967), 233-59.

сина. Още преди създаването на българската държава тя организира женско дружество в Стара Загора и след 1878 г. е отдадена на учителското си призвание, макар да няма финансови нужди. Преподава в Казанлък, а по-късно и в Севлиево, където според племенницата ѝ „тя се запознава и с модното за времето си учение – социализма, на което се отдава с пристрастия за пола ѝ идеализъм.“*

В Севлиево тя е душата на социалистическия (но не марксистки) кръжок около Спиرو Гулабчев, когото почита като идол, „една чиста английска личност, образец на нравствено съвършенство.“** През 1889 г. тя е един от дванадесетте представители на тайна среща на мрежата от такива тайни кръжоци, изградена по Гулабчевата идеология на „сиромашомилство“***. Те финансират периодичните издания на Гулабчев от заплатите си и превеждат книги и памфлети без заплащане. Въпреки репутацията си на социалистка, с препоръка от българската екзархия Теофана Попова е назначена за учителка в българската девическа гимназия в Солун и директор на девическия пансион. Заплатата ѝ е нужна, за да издържа сина си Димитър Попов (1876-96), който учи медицина в Женева. Самият Димитър завършва гимназията в Габрово и е приятел с Георги Бакалов. Според някои източници е убит (Бозвелев смята, че става дума за самоубийство) през 1896 г. в Свищов, където е назначен учител по естествена история. Теофана е напълно смазана от загубата и прекратява всичките си дотогавашни контакти, търсейки утеха

* „Биографически бележки за Теофано В. Попова по баща Ненова (1931)“, <https://www.samaritans.bg/dnes/2011/teofano-popova-primer-za-dobriyat-samaryanin> [линкът е неактивен към октомври 2020 г.]

** Панайотов, *Съвременници на бъдещето*, 89. Бозвелев, *Моите спомени*, 48.

*** Bell, *The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov*, 6.

в църквата и приятелството си с епископ Методи Кусевич, един от най-яроостните критици на социализма, по думите на Бозвелиев „великият социалистоядец“. Тя основава благотворителното общество „Добрият самарянин“, на което завежда значителното си имущество и се посвещава на грижи за сираци. Друг удар е престъпното убийство на втория ѝ син, горски стражар, през 1912 г. Попова става мистик и до последните си дни през 1928 г. обикаля страната, изнасяйки беседи, в които обяснява Евангелието и пише статии, в които отхвърля социалистическото си и атеистично минало като „безумно увлечение по модата“*. Не е чудно, че младежкият ѝ социалистически период е забравен, но той остава ярко свидетелство за разпространението и притегателната сила на социализма в този период.

Много малко жени остават неомъжени. България се характеризира с ранни и почти всеобхватни бракове през целия период на демографския преход. Дори след Втората световна война се запазва висок процент и относително ранна възраст на сключване на брак, въпреки че общата раждаемост спада, особено след 60-те години. Едва от 90-те години на 20. век България навлиза в етап на по-малко и по-късни бракове, както сред мъжете, така и сред жените. До средата на 20. век късният брак или отказът от брак са рядкост. Ергените са толерирана чудатост, но неженени жени не се приемат за нещо нормално. Това обяснява как дори жена от калибъра на Вела Благоева може да изрече горещитираното „заприличала на стара мома, но това само между двете“ по повод на дъщеря си Стела. Стела се омъжва, но само за година. След като завършва обучението си по музика в Прага, тя завършва и история в Софийския университет и става учителка по

* Бозвелиев, *Моите спомени*, 48-9.

история в Първа девическа гимназия в София като дава и частни уроци по музика. Тя става член на БРСДП (т.с.) през 1915 г. и през 1924 г. е уволнена без право да преподава където и да било, въпреки обстоятелството, че документацията, събрана от Държавна сигурност от директора на училището, други учители и дори хазайката ѝ, удостоверява, че е тиха, надеждна, коректна, никога не е разпространявала комунистически идеи и „най-важното, никога не е отсъствала от работа заради комунистическо празненство“*.

След смъртта на майка си тя на практика става секретар на Благоев. През 1924 г. се омъжва за Коста Янков (1888-1925), армейски офицер (майор), който на свой ред произхожда от легендарно патриотично революционно семейство по време на националноосвободителното движение срещу Османската империя. Член на тесните социалисти от 1908 г. и главен редактор на „Народна армия“ (1920-23), той е избран в ЦК, става ръководител на военната организация и организира терористичния атентат през април 1925 г., при който е убит**.

* Доклад на Отдел държавна сигурност, 24 април, 1924 г.: ЦДА, Фонд 141 Б, оп.1, а.е.2, 16.

** В едно свое духовито есе за терористичния атентат литературът Владислав Тодоров лансира хипотезата, че Коста Янков замисля атентата не като прелюдия към масово въстание, а към дворецов преврат, ръководен от генерал Жеков, и узаконяване на партията след отстраняването на съществуващия десен елит и откриване на възможност за центристско правителство в споразумение с Димитров, Коларов и Коминтерна (Владислав Тодоров, *Хаотичното махало* [София: Фондация „Пространство Култура“, 2005]); есето е достъпно и на <http://www.librev.com/index.php/-/1183-2011-03-24-13-30-03>). В своята също толкова духовита и ангажирана книга, макар и от различна политическа изходна позиция, журналистката Велислава Дърева подкрепя това обяснение, но представя атентата като отговор на предхождащия го бял терор (Велислава Дърева, *Атентатът 1925: Денят, в който се отвориха портите Агов* [София: Синева, 2019]). И двамата автори имплицитно приемат версията, че Коларов и Димитров са отхвърлили политиката на Коминтерна за въоръжено въстание още през лятото и есента на 1924 г., изпращайки няколко писма от Виена.

Брат ѝ е убит в полицейското управление, но Стела е освободена. През 1926 г. заедно със сестра ѝ емигрират в СССР, където Стела работи в Коминтерна. След войната за кратко се връща в България, където работи за Славянския комитет, но между 1949 и 1954 г. става посланик на България в Москва, където умира. Наталия, от друга страна, никога не се е омъжвала и умира в Москва през 1943 г. от удар, подобно на останалите членове от семейството (тези, които не са убити). Децата на емигранти я помнят като мила Майка Тереза*.

Всичко това обаче обяснява защо, с много малко изключения, повечето жени социалистки се омъжват. Ангелина Бонева е едно такова изключение и дори тя за кратко сключва формален брак, за да излезе от османския затвор (виж шеста глава). Друга „изгубена“ биография е тази на Екатерина Стоичкова (1876-1902), една от първите учителки социалдемокра-

Действително, това е възприетата от комунистическата историография теза, която освобождава Димитров и Коларов от отговорност (Дончо Даскалов, Васил Коларов и Георги Димитров и революционните събития в България, 1923-1925 [София, 1978]; Георги Наумов, Атенатът в катедралата „Света Неделя“ [София: Партиздат, 1989]). Тази версия обаче е оспорвана още по социалистическо време и има интересен дебат, критикуващ тези изследвания от 70-те години (виж критичните рецензии на Татяна Колева в *ИИИ* 42, 1980, 471-84 и Петко Боев в *ИИИ*, 67 (1990), 361-64, както и „Политическата линия в началото на 1925 г. и Априлският атентат“, *ИИИ*, 65 (1989), 471-84). В своята биография на Димитров, основана на подробен преглед на документалните източници, френската политоложка Мона Фосколо внимателно разглежда всички версии относно терористичния атентат от 1925 г. и заключава, че вина носят на първо място както Димитров, така и Коминтернът, ако не за самия атентат, то за цялостната войнствена атмосфера, включително въоръжаването и финансирането, които подхранват т.нар. „въоръжен курс“ (Фосколо, Георги Димитров, 80-96; български превод на непубликуваната дисертация на Фосколо на френски). Версията, че терористичният атентат може да е бил свързан с планирания преврат, обединяващ царя, генерал Жеков, БЗНС и военната организация на БКП, според Фосколо „не бива напълно да се отхвърля“ (стр. 92), но става безспорен факт за Тодоров и Дърева.

* Драгойчев, *Дъщерите на Дядото*, 12.

ми. Никола Въжаров (1877-1964), също учител в Кюстендил, а по-късно и кмет на градската комуна, я описва в спомените си като висока и слаба с къса коса, което е изключителна рядкост по това време. Други жени сплитат косата си на плитка, а „по-интелигентните“, като учителките, я носят на кок. Дейна в учителското социалистическо движение, избрана в ръководството му, тя постоянно е обект на злословене от страна на другите жени. Умира от туберкулоза през 1902 г. на двадесет и шест. Тя обаче също е омъжена и фамилията ѝ по мъж е Иванова*. Вела Благоева също има къса коса на младини, носи мъжко палто и сини очила и пуши цигари като руските нихилисти, но бързо съобразява външния си вид с изискванията на българската дребнобуржоазна среда**.

Всички гореизложени примери далеч не отричат влиянието на семейния произход и роднините от мъжки пол; те само имат за цел да усложнят разбирането на предаването и присвояването на идеите и да се противопоставят на елементарни обобщения. Тина Киркова например се ражда в семейството на Трифон Богоев, книговец и основател на социалдемократическата група в Стара Загора. Тя не завършва гимназия, а ѝ се налага да започне работа като телеграфист. Тя и Георги Кирков нямат деца. Отдадена на партийната работа и уважавана, тя има аскетичен външен вид и няколко мемоара споменават, че прякорът ѝ сред социалистите е „свекървата“, дума, в която на български няма нищо евфемистично***. Други спомени я

* ЦДА, Сп 322Б, 14, 28; *Юбилеен сборник на Българския Учителски Съюз* (по случай 10-тата годишнина от основаването му), 1895-1905 (София: Печатница „Св. София“, 1905), 137-38.

** Генчев, *Първоапостолиите на идеала*, 47.

*** Димитър Захариев гузно си признава, че я наричал „свекървата“ – ЦДА, Сп 655 Б, 2; също Наста Исакова—ЦДА, Сп 768 Б.

Фигура 7: Стела и Наталия Благоеви през 1914 г.

описват като топла и напълно безкористна личност*. Плете ръкавици и пуловери за продан, за да допълни семейния доход, но по-голямата част раздава на бедни работници и членове на семейството. Курков се шегува, че „ще фалират в отгел „плетачество“**.

Койка Тунева (чийто портрет се съдържа в трета част) се сприятелява с Тина Куркова, когато тя се мести в София. Тя много уважава Георги Курков, който е най-популярният водач със своята общителност и красноречие. Самата Тунева произхожда от прогресивна, образована и богата среда и отрано е под влиянието на своя вуйчо Кръстьо Раковски, както и на по-големия си брат. След пловдивския конгрес от 1904 г. тя е чест гост в дома на Куркови и участва в оживени дискусии за мястото на жените в движението до късно през нощта:

Той се отнасяше много скептически към активното им участие. Често казваше – не ми приказвай ти мене, не виждаш ли какво става. Идват в клубовете, представят се за наши сподвижници и, щом се оженят, престават да се интересуват от нашата работа. Аз му възразявах като обвинявах в това мъжете. Имах вече доста примери, когато мъжът предпочиташе жената да си седи вкъщи и да създава уют на мъжа. Бях слушала как един наш известен другар казваше: еманципацията за комишиите. Какво значи това да се върнеш вкъщи, а жената вместо да те посрещне и да ти приготи всичко необходимо, тръгнала по събрания, клубове. Той самичък много добре разбираше причините за слабото участие на жените, но обичаше да ме ядосва. Ти мислиш, че ти вярвам. И ти ще направиш същото, ще се ожениш, ще

* Асен Кантаржиев, „Спомени за Тина Куркова“, ИИИ, 18 (1968), 379-86.

** ЦДА, Сп 829 Б.

*се завреш вкъщи и ще мислиш, че изпълняваш кой знае каква важна работа като създаваш уют на мъжа си.“**

Истина е, че във всяко друго отношение действията на Кирков са в подкрепа на женското движение по всякакъв възможен начин и той поддържа инициативата на Вела Благоева за независима женска организация на социалдемократите, но не пропуска възможност да гразни**. Колкото и да не ѝ се иска, Койка признава пред себе си: „Впоследствие аз имах случая да наблюдавам някои жени даже на големи наши хора, които схващаха своята роля в партийното движение в това да създават благоприятни условия за работа на своите мъже. Те даже не съзнаваха това и без стеснение и ми са заявявали, че те изпълняват своята партийна задача именно в горното.“*** Дълбоко в себе си и Койка Тинева споделя това виждане, признавайки само ролята на жената деец и не стига до застъпничество за „невидимите“ жени. Много от тези жени добре осъзнават положението си и не „без стеснение“, напротив, ненужно се стесняват. Същата Мария Крушева, дейна в движението до 1923 г., пише за положението си в междувоенния период в този дух. Съпругът ѝ е интерниран през целия период и тя „със стеснение“ казва за себе си: „До 1939 година аз не съм вземала пряко участие в партийния ни живот, но на мъжът си – деен комунист – не само че не съм пречила, но съм го подпомагала във всичко каквото мога.“ В дома ѝ постоянно се провеждат тайни срещи. Между 1939 и 1944 г. самата тя участва в събирането на помощи за зат-

* ЦДА, Фонд 368 Б, оп.1, а.е.43, л.9-10. Съкратена версия се съдържа и в спомените на Тинева за Кирков: ЦДА, Сп 1880 Б, л.7.

** Таня Турлакова, „Георги Кирков за правата на жените в България“, Мизов и Турлакова, *Георги Кирков и нашето съвремие.*, 49-55.

*** ЦДА, Фонд 368 Б, оп.1, а.е.43, л.10.

ворници, в демонстрации, крие нелегални дейци в дома си и подпомага работата на дъщеря си студентка, деен участник в тайната съпротива. „Утешавам се с мисълта, че и мъжът ми и дъщеря ми, и зет ни всичкото си време след служебните си занятия посвещават на партийна работа. Аз се мъча да ги облекчавам от дребните грижи около домакинството ни и по тоя начин косвено изпълнявам партийния си дълг“^{*} Чиё съзнание е фалшиво? „Жени социалистки“ и „съпруги на социалисти“ не бива да бъдат противопоставяни. Мъжете социалисти могат да си позволят да са видими и да водят благодарение на своите невидими съпруги социалистки. Това, че те (а и някои жени социалистки) много рядко си дават сметка за това, говори не толкова за ограниченията на социалистическата идея, колкото за вкоренеността на тези мъже и жени в тяхното историческо време и място.

Жертвите на Белия терор са непропорционално много мъже, както във всяка война, но има и няколко убийства на изтъкнати жени. Вела Пускова, родена Ахмакова (1889-1925), родена в Търново и дъщеря на учител, учи в педагогическата гимназия в Шумен, където през 1907 г. се присъединява към БРСДП (т.с.). През 1917 г. завършва математика и физика в Софийския университет и става гимназиална учителка. През 1908 г. се омъжва за Пеню Пусков от семейство Пускови, в което и тримата братя са дейни социалисти. Тя обаче изтъква с уменията си на ръководител. Като деец на учителската организация, УСДО, тя организира женските антивоенни протести в Шумен и през 1923 г. е първата жена военен командир на въстанието в Бяла Слатина. През 1924-25 г. е секретар на Окръжния комитет в Шумен и ръководител на Военната организация в Шумен и Русе. Убита е през март

^{*} Частен архив.

1925 г. при престрелка с полицията. Съпругът ѝ е арестуван и осъден на десет години затвор. Синът им Камен Писков, 15-годишен по това време, е прехвърлен в СССР, където става инженер. След 1945 г. се завръща в България и става републикански шампион по шах и известен треньор по шах. Вела Пискова за съжаление няма архив, налични са само сухи биографични данни.

За щастие не такъв е случаят с Анна Маймункова (1878-1925). Родена в богато семейство на търговец, банкер и кмет на родния ѝ град Хасково, Анна е най-малкото дете. Завършва девическите гимназии в Стара Загора и Пловдив, където Вела Благоева ѝ преподава руски. Там тя става социалистка. Присъединява се към БРСДП през 1897 г. и Тесните социалисти през 1903 г. Баща ѝ е снисходителен към страстта на гъщеря си и се шегува с нея: „кога ще ми национализирате умовете?“ Анна предпазливо отговаря, че няма да е скоро*. Тя е единствената жена делегат на учредителния конгрес на УСДО през 1907 г. Когато е уволнена като учителка заради социалистическите си идеи, баща ѝ я праща да учи в чужбина, но след година спира да я финансира, за да може да издържа двамата си сина, които учат медицина в Париж. Анна е избрала да учи социални и политически науки в Брюкселския свободен университет, нейния *alma mater*, естествен избор предвид либералната репутация на Белгия. През тази година, 1907-08, тя има и кратка, но наситена любовна история, документирана в пощенските картички, които праща на сестра си Веса. След завръщането си отново е наета като учителка и през 1909 г. пише на сестра си, че си е купила ново палто, рокля и шапка от „фино екстра“ качество. Развълнувана е от новороденото бебе на сестра си и иска да му оплете тер-

* Генчев, *Първоапостолите на идеала*, 160.

лички. Смята, че няма нищо по-благородно от това да отглеждаш дете: „Види се по някакъв абсурд, щастие то ми до толкова работи, че да се радвам и да гая чужди деца... Днес жените у нас поставят на трети план своето дете, а ходи та се занимава изключително с празни и диви работи, говоря за по-заможните майки, защото работничките по принуждение ги оставят, за да отидат във фабриката.“*

През 1911 г. започва да пише за „Ново време“, „Работнически вестник“ и „Учителска искра“ под псевдонима Анна Май. През 1912 г. отново е уволнена и по време на войните води антивоенните демонстрации в Хасково, заради което получава прозвището „хасковската Роза Люксембург“. По време на кратко посещение в Берлин през 1911 г. тя се запознава с Червената Роза и пази снимка с автограф от нея като спомен. Запознава се и с Клара Цеткин, с която завързва дълготрайно приятелство. Анна се мести в София през 1920 г. и е избрана в Централната женска комисия към ЦК на БКП, чийто секретар е Куркова. В София тя е редактор на два женски вестника: „Равенство“ и „Работничка“, за които пише статии като „Пролетарските жени през зимата“, „Вдовиците и сираците на България“ и „Мохамеданката и комунизмът“**. През 1921 г. тя е българският делегат на Втората конференция на жените комунисти в Москва, която съвпада с Третия конгрес на Коминтерна. Там се запознава с Ленин. По-късно в един брой на „Равенство“ пише, че Ленин е казал: „Ако делегатите ме попитат какви са перспективите на революцията, аз ще им отговоря: ако комунистите се държат умно, перспективите са добри, ако обаче вършат глупости, перспекти-

* ЦДА, Фонд 153 Б, оп.1, а.е.7, писмо до Веса Ангелова от 24 ноември 1909 г.

** Генчев, Първоапостолите на идеала, 162-63.

вите са лоши.“* Не знаем какво Анна е считала за разумно или глупаво, но тя изиграва важна роля за организирането на хуманитарна помощ по време на глада в Русия 1921-22 г. Нейният вестник „Равенство“ спира да излиза след юни 1923 г. През септември тя организира стачката на работниците в тютюневата фабрика в Хасково и е арестувана. След освобождаването си се присъединява към тайната съпротива. Не е ясно дали е била в ръководството на Военната организация и Димитър Генчев се съмнява, че е знаела за терористичния атентат на 16 април 1925 г., съдейки по документираното ѝ поведение на този ден**. Сигурно е, че вече е набелязана като цел. Арестувана е в дома си същата вечер, изтезавана е и убита в Софийския затвор. Предчувствайки събитията, два месеца по-рано пише до разтревожената си сестра:

*Връщане няма! Ти бъди спокойна! Имаш деца и за тях трябва да пазиш своето здраве и спокойствие. Историята иска своите жертви, за които нито бива да се плаче, нито да се жали. Никому нищо лошо не съм направила, напротив, младини съм пожертвала за братя, за семейство. Сега не искам да се свия като баба. Какво друго искам от живота? Само скърби и труд, и огорчения, затова няма защо да ламтя за живот. А ти напразно се тревожиш. Нали знаеш, краят е смъртта. На мойта изморена душа ще е почивка.****

* Ibid., 163-64.

** Ibid., 166.

*** ЦДА, Фонд 153 Б, оп.1, а.е.7, писмо до Веса Ангелова от 28 февруари 1925 г.

Тютюнът преди Тютюн

РАЯ АПОСТОЛОВА И МОМЧИЛ ХРИСТОВ

Пролетариатът, който осъзнава себе си като класа, има едно предимство пред всички останали партии: то е, че нови и нови сили непрестанно извират от историята на неговото собствено минало, като му помагат да води успешно борбата в настоящето и така да изгради новия свят на бъдещето.

(Mehring, 1896: 739-40)

Въведение

Настоящата статия разказва за стратегии и тактики на класовите борби в България преди Първата световна война, когато най-ярко изпъкват механизмите и технологиите, чрез които се случва първоначалната поляризация на стоковия пазар и задълбочаването на капиталистическите форми на експлоатация. Тази поляризация не засяга единствено производствения процес, а всяка една социална тъкан – здраве, храна, жилище, отглеждане на деца, свободното от труд време. Прочитът, който предлагаме, макар и непълен и фрагментарен, показва как тази поляризация се мултиплицира и приема различни форми, които обуславят

начините на борба „отдолу“. Самата борба по необходимост е еластична и отвърща на еластичността на капитала, на неговите „капризи“ и опити да тотализира и подчини социалните, политическите и икономическите процеси в страната с една единствена цел – да натрупва принадлежен труд и стойност.

Главен герой в този разказ е вестник *Тютюноработник* – „защитник на интересите на тютюневите работници“ – който излиза два пъти месечно, а първият му брой датира от 15 март 1908 година. Неговото създаване трябва да се чете в контекста на засилващо се работническо движение, което обхваща страната в началото на 20. век. В рамките на това движение започват да се печатат десетки вестници и списания като част от решението, взето по време на X конгрес (1903 г.) на БРСДП (т.с.) да се засили влиянието на партията сред работническата класа. Самият конгрес е белязан от волята да се създават синдикални организации по места, придружени от мащабен печат на работнически вестници, които да повдигат „класовото съзнание“ сред работниците (Мишков, Рагулов и Ерелийска, 1985: 100). В разглеждания от нас случай авторитетът на тесните социалисти сред тютюневите работници се укрепва чрез активната дейност на Никола Господинов, главен редактор на *Тютюноработник* и един от най-активните организатори сред тесните социалисти (Мишков, Рагулов и Ерелийска, 1985).

Господари и роби на труда

Тютюноработник е мощно оръжие в работническата борба и контрапункт на казионния печат, който „държи тютюно-работниците разпокъсани и в несъзнание“*. На първо място, вестникът цели да предостави за употреба един радикален критически анализ на положението, в което (подобно на всеки наемен труд) се намира и наемният труд в тютюневата индустрия в България, като открие силовото отношение, което разпределя позициите на власт и подчинение в процеса на това производство. Анализът стъпва на описание на доживотната нищета, на която са обречени всички работници, независимо от спецификата на техния труд в тютюневи фабрики и складове (денкчи, истифчи, цигарджии, пасталджии, харманджии и гр.), и на контраста между тази всекидневна нищета и всекидневно произвежданото богатство, присвоявано от други.

Още в първия брой на вестника читателят се сблъсква с очертаната от тютюноработниците фронтова линия, която има две основни опозиционни сили: от една страна, работниците, от друга „господарите“. *Работниците* са тези, които не притежават нищо друго освен двете си ръце, осъдените на „черен робски живот, за да създават големи печалби и щастие на шепа *господари* и работнически врагове“**.

Така радикалният и основополагащ политически жест се състои в открояване на основните интереси на двете страни, според които се води и борбата. Докато господарският интерес се крие в несекващото натрупване на капитал, то работническият интерес лежи в необходимостта да се

* *Тютюноработник* (ТР), 1908/1, 1 (оттук нататък позоваванията ще бъдат в следния порядък: ТР, година/брой, страница.)

** ТР, 1908/1, 2.

предотвратят господарските способности на това натрупване. Така вестникът показва наличието на фундаментално противоположни материални интереси; което не е нищо по-малко от „основата на нашата борба“. По-конкретно казано, работниците се стремят към по-къс работен ден и по-голяма надница, които да подобрят техния „живот“ в социалноикономически и здравен план, а фабрикантите се стремят към по-високи печалби и оттук към по-дълъг работен ден и по-ниска „плата“, накратко – да „увеличат още повече робското положение и тежлото на работниците“*.

Силовото отношение следователно се разкрива като конституирано от два противоборстващи си полюса – фабриканти и наемни работници, капиталисти и пролетарии – и е осмислено през фигурите на робството и господството, а техните изразители съответно като господари и роби с „прямо противоположни“ интереси, които са в „постоянна вражда помежду си“. Основата за тази „вражда“ е капиталистическото производство и поддържащото го отношение на смъртоносна експлоатация на работниците от техните господари. Изходната диагноза на *Тютюноработник* е следната: „капитализмът изсмуква жизнените сокове на пролетарската класа, за да ги обръща в злато“**.

Практическата цел на анализите е стратегическа и затова множествена: да се очертае ясен фронт, на който да се води работническата борба, да се открие властовата асиметрия между антагонистите; оттук да се опишат методите на подчинение, с които си служат господарите (техният „арсенал“, но и „игри“, „оръдия“, „примки“, „маневри“) и които целят да спънат борбата на работниците за защита на техния

* ТР, 1908/2, 2.

** ТР, 1909/16, 4.

интерес, като изсмучат повече богатства от техните тела и за сметка на тяхното здраве и живот. Но по този начин – и на едно по-базисно ниво – анализът на *Тютюноработник* очертава едно *политическо отношение*, защото разделя дейците в полето на тютюнопроизводството на свои и чужди, на приятели и врагове, като групира заедно привидно разнородни елементи (работници от всякакви пол, възраст, стаж, калибър, националност; фабриканти с различни капитали и собственост и от различни градове на страната и чужбина) и създава единства, чието отношение на вражда вестникът не се колебае да нарече „класова борба“.

Всичко това, разбира се, става видимо само през решителното заставане на страната на „слабата“ позиция в отношението – тази на робски потисканите работници. Истините, които тази позиция разкрива, не могат да бъдат видени от друга перспектива; за да се доберат до тях, работници и работнички не могат да разчитат нито на икономически експерти, нито на държава, нито на „продажните вестници“, които само маскират действителната господарска природа на фабрикантите и класовата природа на отношенията в тютюнопроизводството. Но в това е и силата на перспективата от тази позиция – тя е отправната точка за освобождение от робската зависимост.

Така в началните години от излизането на вестника двете страни на фронтовата линия съвсем не се радват на една и съща концентрация на сили и ресурси. Докато господарската класа, през нейните съюзи и единодушие, се събира и обмисля действията си по увеличаването хем на своите печалби, хем на работническото тегло, работниците са все още неорганизирани „прахолинки, носени по всички кътове

и страни, [умиращи] без покрив и подкрепа“*. За да засили своя фронт, *Тютюноработник* се възползва от две основни тактики: аналитично разпознаване на стратегическите позиции на господарите в производствените процеси, така че да се очертае бойното поле, от една страна, и трасиране на необходимата и печеливша организирана борба на работниците и техните семейства, която да отслаби позициите на „чорбаджиите“, от друга.

Борбата изисква на първо място да се прозре господарската природа на фабрикантите. Описанието на всевъзможните господарски тактики – от най-гребните и всекидневни способности на експлоатация, до стратегическите ходове на съюзяване срещу всякаква работническа съпротива – е ключово за очертаването на силовите линии, които изграждат терена на класовата борба. Това описание стъпва на многобройни ежеседмични анкети на труда и дописки, чиито автори най-често сами са наемни работници при един или друг фабрикант. Така излизат наяве различни способности на експлоатация като изстискването на допълнителен труд чрез „изяждане“ на времето за почивка и чрез незаконно удължаване на работния ден, всекидневното насилие над работници и работнички от страна на фабриканти, майстори и „башии“ (или „уста-башии“ – фабрични надзиратели), вносът на външни работници по време на стачка, подкупването на държавни контролори на работния ден и пр., и пр.

На погледнете, фабрикантите всеки ден, всеки час кроят планове, обмислят средства за по-голяма експлоатация на нашия труд. Те преминават и в действия, испытват своите

* ТР, 1908/1, 2.

планове и средства и в резултат нашите гърбове се още повече охлузват.*

Едни от най-ефикасните оръжия в ръцете на господарите са именно башиите – „господарски оръдия“, „господарски маши“, „стражари и агенти на господарските интереси“. Работниците трябва да изучат и тяхната природа, за да проумеят как протича господството във фабриката на капиларно ниво. Защото именно башиите са натоварени с осигуряване на всекидневната експлоатация и изтискването на принадлежен труд; тъкмо те залъгват работниците да работят по-дълго от законово установеното (понякога дори само за да получат „една ока ракия“ от господаря – като башията Живков, който по тази причина кара работниците да работят 4 часа повече от нормалното**). Способите за принуда, с които те разполагат, варират от най-непосредственото насилие – кръсъци, псувни, побоища – до по-изтънчени като увещаването работниците „да не слушат социалистите“, подкупите, интригите (като превратното четене на *Тютюноработник* пред работници, което трябва да покаже, че той е срещу техните интереси). Тяхна роля е свеждането на работниците до „положението на безропотен добитък“ за нуждите на промишлената дисциплина. Така например във фабриката на Либенов (Пловдив) башията

забележил, че уж работничката Фотина смачкала един пакет, ненадейно ѝ удря толкова силна плесница, щото тя изгубила равновесие и едва се удържала на краката си....от

* ТР, 1909/11-12, 5. В цитатите е запазен оригиналният правопис.

** ТР, 1908/10, 3.

силния удар, последва възпаление и подувание на страните ѝ, а така също и повреда на зъбите ѝ.*

Същият Либенов често бие с плесници и юмруци работниците, а някои като харманджията Тодор и Коста Димитров „изритал с текмета вънка от фабриката“. В склада на „Комерсиал“ в Дупница пък майсторът Шаул

*затова че работничката Таикова проговорила и се поместила – я заграбил и повлякъл да я хвърли от стълбите. И когато уплашената работничка се изпискала в ръцете му, той вместо това я обвързва с въже за дирека, гдето стояла 3-4 часа. Поменатата работничка свършено замаена едва се довлекла до дома си гдето припада и в продължение на няколко дни е боледувала**.*

Башиите са основни агенти и в стратегията на господарите за разпалване на национални вражди между работниците и насъскването им едни срещу други – с такива „машинации“ те искат да подкопаят доверието в Тютюноработническия съюз и като подклаждат „взаимни гонения“ (между работници от различни градове или националности – гърци, турци, арменци) целят да създадат конкуренция между тях. Те са главните инструменти за разделяне на работниците – настройват ги срещу синдиката, убеждавайки ги, че той се грижи само за пловдивчаните, а гони работниците от други народности и градове. Като цяло, тези персонажи

* ТР, 1908/18, 2.

** Пак там.

нарочно са поставени за да следят всяко проявление на незадоволство или брожение между работниците и на време да вземат мерки, чрез всаждаване кавги, караници и шпионство между тях да предотвратят всяка солидарна работа, която би имала за цел защитата на работническите интереси.*

Вестникът просвещава работниците и за всекидневните хитрости, с които си служат господарите (буквално и поименно – към какви тактики прибегва всеки един от тях), като своевременно осведомява за всеки техен ход или новоизмислена манипулация. В „мирно“ време те се стремят да разбият работническото единство с тактиката на индивидуализиране чрез трудови договори, които заедно с това позволяват и експлоатация отвъд законово ограничения работен ден (през „летния сезон“, от април до септември, той трае от 7 ч. сутринта до 7 ч. вечерта, с прекъсване за обедна почивка от 12 до 13 ч.; през „зимния сезон“, от септември до април, от 7 до 17 ч.). В склада на Дамламалян в Пловдив например „господарският контракт“ съдържа клауза работникът да се подчинява безпрекословно на башиите, а на последните се дава право да уволняват без предизвестие. В друг случай притискат синдикализираните работници да се откажат от членството си, като заявяват, че пари ще има само за онези, „които си дават членската книжка“ (април, склада на „Крубалян“ в Пловдив, 1909 г.). Когато тази тактика не успее, заплашват със саморазправа техните представители (в Балчик директорът на фабрика „Съединение“ заплашва работническия представител Марин Петров, защото „направил неговите работници социалисти“: „или ще работиш честно да не закачаш работниците ми или хем ще те изгоня, хем ще те набия; аз съм

* ТР, 1908/2, 4.

полиция, аз съм всички“*). Често локаутират** съюзените работници и се споразумяват помежду си никои фабрикант да не ги наема на работа.

По време на стачка тези хитрости се разкриват и стават по-изобретателни: господарите вербуват шпиони сред работниците, които изпращат на събранията на синдиката и дори ги подтикват да се записват като негови членове***; ходят по домовете на стачкуващи работнички и се опитват да им въздействат чрез „домашните“ да се върнат на работа; наемат работници от други градове, които да заменят стачниците, и дори по време на училищната ваканция през лятото „вмъкват деца-ученици да ги обучават“. В такива случаи вестникът е важен канал на информация и оттук на организирано противоборство – често са съобщения като следното: „В фабриката на Джофер Персиян в Русе седем души кутуджии са в стачка. Никои *тютюноработник* да не отива там, ако случайно бъде повикан“****. Понякога господарите прибегват и към наемане на работници от различни етноси и националности, разчитайки на трайни националистически вражди. Ала и тази тактика често се разбива в работническата солидарност – например по време на стачката в Русе от 1910 г., която вече обхваща внушителните 157 души, „господарите, като бесни се скитат да търсят стачкоизменници“ и си докарват работници турци от Разград; но когато последните разбират, че има стачка, „напуснали работа и дохода в нашия клуб“*****.

Тютюноработник организира информацията, която намира

* ТР, 1909/11-12, 6.

** Под „локаут“ тук се има предвид временно отстраняване от работния процес на стачкуващи работници с цел наказание.

*** ТР, 1908/19, 2.

**** ТР, 1908/5, 4.

***** ТР, 1910/6, 3.

място на страниците му, за да научи работнички и работници да „познават откъде идва злото, което ги души“*. Заедно с това вестникът изгражда и работническо въображение за *общността на потиснатите* – „братя по положение“ – като разкрива сходството, идентичността на насилието върху тютюноработници от цялото Царство България (анкетите на труда във фабрики от Самоков през Пловдив до Русе, Добрич, Шумен и Варна), но и на Балканите (Гърция, Турция) и в Европа (Германия, Австрия, Белгия). Вестникът постепенно очертава една своеобразна географска карта на класовата борба в тютюнопроизводството: работниците научават в кои градове се произвежда тютюн, имената на фабриките и техните собственици (Вакаро, Томасян, Крубалин, Либенов, Йордан Мантов, „Комерсиал“, „Червен рак“, „Златен топ“), връзките и съглашенията между тях, броя на заетите работници във всяка фабрика (разбити по функции – колко истифичи, колко денкчи, колко пасталджици има във всяка фабрика и пр.), отношението към тях (грубости, побоища, уволнения и пр.). През рубрики като „Фабрична инспекция“, „Жертви на капитала“ и „Анкета на труда“ работниците прозират „нехайството“ на господарите, което царя из цяла България. Това знание – като една от основните функции на вестника – се изгражда както през критически анализи, така и през плътно описание на действителната картина на експлоатацията в тютюнопроизводството от работническа перспектива. Главната му цел е да мобилизира работническата класа за организирана борба, като създаде работнически идентификации отвъд локалните градски, полови, възрастови, дори национални идентичности**.

* ТР, 1908/10, 3.

** Тази идея почерпихме от анализа на Десислава Лилова върху ролята на възрожденските вестници за конструирането на въображаема география на националната идентичност (вж. Лилова, 2015).

Условия на труд и здраве. Работен ден.

[Тютюноработник] ще разкрива пъкъла в тютюневите фабрики, в които невинни работници за сух залък се изтезават немилостиво.*

Работното време е един от пунктовете на постоянен антагонизъм, в който тютюневите господари постоянно преследват интереса си да увеличат до максимум потреблението на работна сила. Както вече споменахме, продължителността на работния ден не е еднаква както в различните фабрики, така и в различните периоди на годината. В някои фабрики се работи по 11, в други по 12, а в трети и по 14 и повече часа на ден. Работният ден зависи от „капризите“ на отделните господари; разпъва се с помощта на наказателни акции срещу работниците; огъва се в зависимост от ситуационните нужди на производството. А с помощта на акцизните власти, които въпреки задължението си да съблюдават спазването на Закона за женския и детския труд (ЗЖДТ), си затварят очите пред неправомерното угължаване на работните часове и експлоатирането на деца под 15 и жени под 18 години, господарите успешно угължават времето, в което извличат печалба.

Господарите прибягват до най-различни хитрости, за да разтегнат отвъд законовите рамки работно време. Те заставят работниците да извършват странични и непривични за това производство дейности. Истифчиите в тютюневите складове в Хасково например секат дърва, копаят градините на господарите си, пренасят житото им, плетат и чистят нужниците им**. Краде се и от почивките. Майсторите –

* ТР, 1908/1, 1.

** ТР, 1909/3, 5.

„господарските оръдия“ – прибират работниците 15 минути по-рано от обедната им почивка, а законоустановените 15-минутни почивки се намаляват на 5 минути. Така „сегмично на всеки работник се изяжда по 5 часа работа повече, отколкото е предвидено в закона“*. Други тактики също влизат в употреба. Работниците се заплашват с уволнение, ако не работят по-дълго от предвиденото в правилниците работно време.

Но тютюнофабрикантите „изнамират много средства да накарат работниците си сами да искат да работят по-дълго“**, които не изискват „сплашване“. Сред разобличените е и следният механизъм на принуда без пряко насилие: неговата тайна се крие в начина, по който се извършва заплащането на труда. Господарите плащат на парче и когато не им отърва, намаляват цената на парчето. Това принуждава работниците да влагат повече часове в изработката на парчета, за да получат предходната си заплата. „И ето че фабрикантът си измива ръцете: той не ги насилвал, работниците сами искали да работят по-дълго!“ А от своя страна „несъзнателните работници... си мислят, че не работят достатъчно, та за това са бедни и гладни“***. Друг път кражбата на труд минава през отказа на фабрикантите да закачат правилници за работното време по стените на фабриките и така да скрият от работничките законното им право на по-къс работен ден; или пък самоволно преместват часовниковите стрелки напред, за да започне работният ден по-рано.

Неизброими са машинациите на „господарската игра“, както я нарича вестникът. Нейното основно свойство обаче се състои в постоянното, рязко и авторитарно променяне на

* ТР, 1909/3, 2.

** ТР, 1909/6, 1.

*** Пак там.

правилата; губещият в нея винаги е предварително известен и, както ще видим, често заплаща със собствения си живот. Нищо, че експлоатацията, която тази „игра“ възпроизвежда, често засяга съвсем малки деца! На 22 май 1909 г. една инспекция на труда, проведена от Васил Коларов, открива 30 деца на възраст от 8 до 12 години, които работят скрити на тавана на фабриката на Вакаро; в този ден техният работен ден продължил 15 и половина часа. Оправданието на Вакаро било, че те сами поускали това.

Продължителният работен ден се случва в мъчителни условия на труд без оглед на здравето или живота на работниците. Трудовите инциденти са ежедневие. Откъснатите ръце, пръсти и крака, изгорелите от машинните пари тела, премазаните ребра и гърди от спукването на ремъчни камъни – те са само „частица от онова, което става във фабриките!“*. *Тютюноработник* непрестанно съобщава за произшествията на работното място и дава на работниците да се разбере, че господарите нямат интерес да предотвратят тези инциденти, защото срещу техните откъснати ръце и крака, срещу техния живот те трупат капитали.

Дисекцията и детайлното описание на отделните работни помещения, изпращани на *Тютюноработник* от различни краища на страната, онагледяват угнетяващите условия на труд: тесни помещения, самоволни вътрешни постройки, етажи се разделят на две, приспособяване на ниски тавани и влажни изби за работа и за още по-голяма концентрация на работна сила; липса на вентилатори, прах, отсъствие на отделни помещения за почивка, поради което работниците дишат същия прахен въздух и докато си почиват. Мраз през зимата, пек през лятото. За да посрещнат увеличаващите се нужди

* ТР, 1908/17, 3.

от търсенето на тютюн в страната, фабрикантите приготвяват всевъзможни пристройки, където буквално тъпчат работниците. Така например в една от пловдивските фабрики комитетът на труда установил, че на един работник се пада по един кубик въздух*, а във фабриката на Братя Пулеви в Хасково двайсет работнички и работници били струпани в приспособена воденица-катакомба, където „стените току ще протечат от влага [и където]... за вентилатори служат гробовете на работниците“***. Ето защо фабрики и складове са разобличавани като „капиталистически Бастилии“, „казарми“, „гробници“.

Липсата на вентилатори и отворени помещения на работа, които да отвеждат навън никотиновия прах, води до сигурна смърт на тютюноработнички и работници. Трудовият процес е свързан с постоянно вдишване от гъстите облаци на този прах, той попада във всяка гънка на тялото, запушва ноздрите, а вечер работниците се прибират с полепнали пластове прах, които едвам изтърсват от грехите и косите си. Прахът е толкова плътен, че едва се забелязват „мърдащите се фигури на работниците“. Господари и башии не позволяват да се отварят прозорците (ако изобщо има такива!), защото от пресния и чист въздух тютюнят би изсъхнал и би се развалил, и „предпочитат да съхнат и да се развалят работниците“***. Както резюмира една статия,

[и]нспекцията на малките и големи фабрики и работилници разкрива напълно доказаната истина, че величието на капиталистическа България се крепи и издига върху безконтролното ограбване труда на работниците и върху крайната

* ТР, 1908/6, 2.

** ТР, 1908/16, 4.

*** ТР, 1908/6, 2.

мизерия на работническата класа, че триумфалната колесница на капитализма минава върху труповете и костите на стотици, хиляди и хиляди беззащитни деца, работници и работнички.*

Работният процес, в който са въввлечени тютюноработниците, действително е „въпрос на живот и смърт“**. Тютюноработник сигнализира на работниците, че те „живеят сред своите убийци“. Работата в тютюневите фабрики и складове означава за тютюноработниците, че те ще „заболеят и умрат постепенно“***. Но работниците предпочитат тази смърт пред бързата смърт от глад.

Към опасните условия на труд във фабриките се прибавят недостъпността на болниците и санаториумите и липсата на социално законодателство, което да защити работничките от заболявания или да им осигури лечение, когато легнат болни. Туберкулозата – „чумата на работниците“ – намира специално място на страниците на Тютюноработник. Ето например съдбата на работничката Аспасия Апостолова, 19-годишна, в чието детско тяло „си свил гнездо страшният тютюноработнически бич – туберкулозата“****. Аспасия постъпва като работничка във фабриката още съвсем малка. Две години по-късно момичето пада болно, но благодарение на всеотдайните грижи на майка си оздравява. Докато бдяла над леглото, майката на Аспасия се кълняла, че няма да я пусне в тютюневата фабрика. „Ала радостите не са за работническите гъщери!“ Дни след като се е изправила на крака, „черната нужда заговаря със своя заповеднически глас“ и Аспасия

* ТР, 1909/6, 4.

** ТР, 1908/24, 2.

*** ТР, 1908/8, 2.

**** ТР, 1908/8, 3.

наново заживява сред убийствения прах. Това е и краят за Аспасия, само две седмици след нейната сватба.

*Плачете, работнически майки, за вашите скъпи чада! Но вашият плач не стига и нищо не помага! Мрете, работници, за да живеят вашите господари! Болейте и изтезавайте се, работници, за да живеят в доволство и разкош вашите господари!**

Като многобройни жалейки, подобни истории рамкират в черно всеки брой на вестника. Георги Костадинов на 18 години, Цана Иванова Лавренова на 17 години, харманджийката Станка на 16 години, работничката Пепи, Тинка Иванова на 14 години, Радослав Енчев на 24 години, Мангардич Керестеджиян на 55 години – това са само някои от жертвите на болестта, за която може да прочетем на неговите страници.

През тези истории обаче *Тютюноработник* говори на работниците за структурните предпоставки на всекидневните смъртни случаи и осакатявания. Тези „нещастни случаи“ са причинени от прекомерния труд, от липсата на вентилатори, от праха, загръстващ гробовете на работниците, от остарели машини и машинни части, от господарското нехайство и „ламтеж за печалба“ като цяло. В този смисъл те не са индивидуални и несвързани помежду си събития, а резултат от условията, необходими за натрупването на печалба. Те се разкриват като „господарски убийства“ на работници, наложени от спешността, с която капиталът трябва да се възпроизведе и натрупа.

Каспинът с един удар умъртвява вързаният вол, на осъденият разбойник в миг му отнемат живота, като в последния

* ТР, 1908/8, 3.

*му час го нахранват добре, а днешният капиталист умърт-
вява десетки и стотини работници и работнички, но бавно,
като всеки ден изсмуква жизнените им сокове и натрупва
грамадни печалби, докато най-после работникът падне, из-
тощен от работа и в предсмъртния си час, гладен, жаден
става преждевременна плячка на смъртта.**

Нека си спомним, че подобна линия на разобличаване следват и много социалистически литературни произведения. От *Жълтата гостенка* на Смирненски, посветена на „тютюно-работничките – безбройните робини на жълтата царица – туберкулозата“, до *Тютюн* на Димов и по-конкретно до един от най-разтърсващите моменти, в който Чакъра осъзнава, че е само маша в ръцете на тютюневите господари, които „живееха в малки дворци, возеха се в лимузини... а работниците тънеха в безправие, болести и немотия“. Старшията пада убит, преди да успее да артикулира тези „тромави“ мисли публично. Като че Димов е чел *Тютюноработник* от първата до последната страница и синтезира неговия анализ в диалога между Динко и Ирина след убийството на нейния баща в схватка по време на една тютюноработническа стачка:

*– Съзнаваш ли, че Борис е същинският убиец на баща ти?..
Какво, ти си уверена, че стачниците го убиха, нали?... А кой
принуди гладните работници да стачкуват? Кой заповяда
на правителството, министрите, околийския началник,
полицията? Кой управлява всъщност тази страна? Само
капиталът!... Всеки вижда, че [Борис] би могъл да повиши
надниците и пак да му останат милионни печалби. Но ра-*

* ТР, 1910/1, 3.

ботниците за него са добитък, безправна тълпа, от която той може да изтисква икономии в манипулацията...

– Това е чудовищно изопачаване на нещата. Това е завист! Омраза! Ти си отворителен комунист!

– Да, аз съм комунист! Но тия неща се виждат и от хиляди хора, които не са комунисти. А ние, комунистите, се различаваме от тях по това, че не стоим със скръстени ръце или поне не мълчим.

Но както и Димов загатва през този диалог, убийствата не се случват единствено в затворените помещения и заради отровния прах.

Жените и децата в тютюна

Навлизането на женския и детския труд в тютюнопроизводството води до значителни преобразувания в условията на труд в тютюневите фабрики. Докато през последните години на 19. век тяхното включване в производствените дейности е рядкост, то през 1908 г. *Тютюноработник* приканва читателите да надникнат „в която щете тютюнева фабрика или тютюнев склад и вие ще останете поразени от голямото число деца и жени натъпкани в тях!“*. В цигарджийството, на бандеролите, на мукавена, на листата, в хармана, „гдето е най-трудната и най-убийствената работа“, работят предимно жени и деца. Тяхното пролетаризиране подбива заплатите, измества възрастните мъже от наемния труд, влошава хигиенните условия, намалява съпротивителната сила на възрастните работници.

* ТР, 1908/2, 1.

Освобождаването на детската и женската работна сила в началото на 20. век и нейното употребяване в тютюнопроизводството има трояка функция. От една страна, тя подsigурява интересите на капитала да поддържа ниски надници и същевременно да не влага средства в подобряването на производствените постройки:

използува тая изобилна работническа сила според угодата си... [което] дава възможност на господарите да превръщат фабриките си в истински мъчилища. Жадни за печалби, те събират деца и момичета и ги тъпчат в свършено недостатъчни и негодни помещения. Зала, в която има място за 30 работника те я натъпкват със 70, които едва не се задушават.*

От друга страна, с течение на времето жените и децата изместват възрастните мъже от тютюнопроизводството, като във времена на стагнация тютюнофабрикантите задржат „послушната“ армия от жени и деца, превръщайки възрастната мъжка работна сила в „скитащи безработни“. Броят на заетите по складове и фабрики зависи от флукуацията на капитала: „При усиленa работа [фабрикантите] напълват фабриките си с работници, а щом работата намалее, те или ги натирват свършено или пък им дават работа само за няколко часа на ден. Безработните дни, седмици, месеци сега са много повече, отколкото напред“**.

От трета страна обаче, работната сила на жените и децата – техните тела и класово съзнание – се превръщат в пространства на борба, където ще се разиграват едни от

* Пак там.

** Пак там.

най-важните работническите стратегии за синдикализиране, подобряване на условията на труд и политическа борба. Още в своите първи броеве *Тютюноработник* се ангажира с елиминирането на „двойното зло“, което хем ощетява възрастните работници мъже от достойна заплата и добри условия на труд заради произведената конкуренция между двете социални групи, хем „изсмуква рано-рано жизнените сили“ на жените и децата. Политическият глас на *Тютюноработник* многократно осъжда експлоатацията на жени и деца и упорито търси канали, с които да включи жените в съюзите, да повдигне „класовото им съзнание“ и от „послушна маса“ да ги превърне в организирана сила, която да се бори „рамо до рамо със своите другари по труд и положение“*.

През цялото си съществуване *Тютюноработник* поддържа солидарна линия и стремглаво се впуска в изграждането на общ фронт между жените, децата и възрастните работници мъже. И докато използването на женския и детския труд е едно от най-мощните оръдия на господарите да сломят битките на работниците за по-добри условия на труд, битка, в която „днес господарите се осещат много повече господари, отколкото всеки друг път“**, то работниците не се хващат на тази „господарска въдица“. Те чудесно разбират тактиката на господарите да „противопоставят нашите жени и деца, на нас работниците винаги когато ний поискаме по-голяма заплата, по-малък работен ден и по-човешки обноски“***. Те издигат следните искания срещу „двойното зло“:

* ТР, 1908/10, 4.

** ТР, 1908/2, 2.

*** ТР, 1908/22, 1-2.

1. *Да се забрани безусловно употребяването в тютюневите фабрики и складове на децата, за които тютюневата работа е вредна.*
2. *А гдето работата не е тъй вредна, тя да се позволява само, като за децата и момичетата се вземат мерки, които да ги запазят от пресилна работа и от вредни влияния*.*

Политическата и икономическа борба на *Тютюноработник* се случва в контекст, в който вече съществува работнически закон, чиято цел е да ограничи женския и детския труд. Но как тютюневите работници и работнички виждат този закон? Дава ли законът власт в ръцете на работничките? Какви властови отношения се оформят по линия на защитата на труда на жените и децата, предвидена в закона?

Едно от оръдията в ръцете на работниците в тази борба е да разобличават взаимоотношенията между капитала и държавата и да проследят как тези отношения се превръщат в схватка срещу работническите интереси. Анализът на действителното прилагане на закона през делата на фабричните инспекции, комитетите на труда, различните министерства и акцизните служби е от изключително значение за синдикализирането на тютюноработниците и за повдигане на тяхното класово самосъзнание. Единственият закон по онова време, който потенциално може да се използва в защита на интересите на работниците, е Законът за детския и женския труд**.

* ТР, 1908/4, 1.

** Обнародван през 1905 г. За подробно описание на политическото и икономическото значение на закона в условията на първоначално натрупване на капитал, вж. Йочев (2004).

Така например на 21 март 1908 г. е насрочено дело в Пловдивския окръжен съд, което да разгледа актове срещу няколко фабриканти, съставени от Комитета на труда от 1906 г. Това са и първите по рода си трудови дела, което кара вестника с голям интерес да следи тяхното развитие. За какво става дума? През март 1906 г. е съставен акт срещу фабриканта на кутии Караянидис. Основание за акта са нарушения на ЗЖДТ, които се състоят в това, че:

Около 200 работници почти изключително деца от 10 до 15 годишна възраст са били буквално натъпкани в една тъмна влажна полусъборена тюрма, в която потънали в смрад и мръсотии за нищожно възнаграждение, изнемощавали от работа. Десетина деца били намерени скрити в тавана, за да не бъдат забелязани от комитета. Между тях едно с гноясали живенични рани.*

Два дена преди датата на разглеждане (октомври 1906 г.) обаче съдът решил, че е некомпетентен, и изпратил делото на мировия съдия, който го е прекратил. През март 1907 г. се насрочва ново дело след дълго размишление на Окръжния съд, който решава, че все пак е компетентен, но тогава „се случва друго нещастие“. Не се разбираше кой е обвинител и кой е свидетел. Съдът решава да изпрати делото на прокурора, но последният обжалвал решението на съда, тъй като не се считал за компетентен. Съдът обжалвал решението на прокурора пред Апелационния съд, който решил, че е в правомощията на прокурора да състави обвинителен акт. И така през юни месец 1907 г. прокурорът пише обвинителен акт, „но о, нещастие!“. Цели 15 месеца са минали до написва-

* ТР, 1908/2, 3.

нето на акта, което автоматично прекратява делото като просрочено. На 21 март 1908 г. делото е прекратено завинаги. „Ами бедните деца, които съдът трябваше да защити от експлоатацията на един хищник, дали са прекратени и техните тегла? Тоя въпрос види се, не смущава „правосъдието“*.

Други две дела, съставени през октомври 1906 г., засягат фабриките на Томасиян и Вакаро. Но и тук се оказва, че не е лесно един фабрикант да бъде осъден за нарушение на закона. Въпреки че Томасиян и Вакаро не успяват да протакат делото, те не се отказват и подхождат по различен начин, като обжалват делото с аргумента, че „фабриките са земен рай за работниците“**. Фабрикантите изискали комисия, която да провери условията на труд във фабриките. Но те настояли пред съда тези ревизии да не са внезапни, а да се извършат в определен ден. Съдът одобрил това искане. И така започнала „парадната ревизия“, която не установила нарушения и си затворила очите пред факта, че ревизираната фабрика на Вакаро даже била различна от тази, срещу която са съставени първите актове. През 1908 г. делото срещу Томасиян и Вакаро е все още неразрешено. „Вероятно“, казва *Тютюно-работник*, „пет години не ще стигнат, за да се преминат дългите коридори на „правосъдието“. Не е ли всичко това една комедия?“***.

Подобни разкази демонстрират, че „съдилищата не ще заставят господарите да спазват законите, докато самите работници не бъдат добре организирани и достатъчно силни да наложат това“. Но законът не е отречен. Правосъдието, настоява *Тютюноработник*, е сила в ръцете на работниците, която трябва да се организира по начин, по който

* ТР, 1908/2, 4.

** ТР, 1908/3, 2.

*** ТР, 1908/2, 4.

правораздаването да им принадлежи. Целта е създаване на „работнически закони“ и законодателство. В това ясно личи една основна цел на борбата – създаване на социалистически институции и политическа власт.

Господарската гържава

От казаното дотук не е трудно да се досетим как се открояват гържавните институции от работническа перспектива. Радикалната критика на *Тютюноработник* не отминава и техните функции. Експлоатацията във фабрики и складове не се случва въпреки гържавната власт, а се основава на нея. Неспазването на ЗЖДТ не е инцидентно, а системно – то се извършва с помощта на гържавни органи като акцизните власти и фабричните контролори. Така например въпреки забраната да бъдат наемани на работа деца, по-малки от 13 години, а във вредните производства работниците да са под 18 години, Министерството на финансите разрешава с окръжно решение при сортирането на листа „да се употребяват работници по-млади от 18 години“*. Според една трудова анкета например от над 400-те души, заети в седемте тютюневи фабрики в Хасково, повечето се оказват деца, по-малки от 12-13 години**.

Самите фабрични контролори изпъкват като „просто агенти на фабрикантина“: много от тях отварят фабриките по-рано от позволеното от закона и ги затварят по-късно; често докладват неверни данни за условията на труд в техните фабрики и така помагат на фабрикантите да получат

* ТР, 1908/4, 1.

** ТР, 1908/3, 4.

постоянно изискваното от тях „временно“ удължаване на работния ден (веднъж Вакаро дори получава от контрольора разрешение да работи на Велики четвъртък, петък и събота; а в „Червен рак“, Т.-Пазарджик, контрольорът разрешава да се работи и в неделя – „със съгласието на работничките“, защото господарят обещал да им направи гювеч*); някъде самите контрольори дори се превръщат в башии и действат като тях; а по време на стачка сами търсят работници за господарите (си). Изобщо, „господарите нямат по-добри защитници пред комитетите на труда и пред съдилищата от контрольорите. Те са и най-добрите застъпници пред по високото началство“**. Ето защо според *Тютюноработник* системното неспазване на „единствения закон в защита на работниците“ (ЗЖДТ) не изразява никакво предполагаемо „безсилие на властта“ – то е „всесилюето на властта“.

Властта – това са всички апарати на капиталистическата държава. Идеологически апарати като вестниците, които хулят работниците по време на стачка или ги обрисуват като сексуално разпуснати, глупави и мързеливи същества, които в крайна сметка сами са виновни за нищетата, в която живеят; като парламентарно представените партии, в които господарите си избират депутати; като самия парламент, пред чиито врати „загълхна ехото на работническата мизерия и на работническата борба за хляб и право“***. Господарската власт изцяло прозира и в правителството на Малинов: в Пловдив например на „последните избори“, които печели Демократическата партия, някои от контрольорите открито агитират работниците да гласуват за правителс-

* ТР, 1909/1, 7.

** Пак там.

*** ТР, 1908/8, 1.

твените кандидати*. Вече на власт, тази партия увеличава данъци и цени на най-необходимите за живота неща, не гласува иначе обещания от нея закон в полза на работниците и суспендира закона за фабричните инспектори, като не предвижда никакъв бюджет за тях. Нещо повече, тъкмо тази партия внася законопроект за сдружаванията, който ограничава правото на свободно сдружаване на работниците. „Тя върви по стъпките на стамбулистите“. Но според *Тютюно-работник* нищо не издава по-ясно нейната антирабочническа политическа философия от едно изказване на министъра на търговията и земеделието, г-р Тодор Кръстев, че ЗЖДТ не се спазва, защото в България няма работници и следователно „няма за кого да се създават работнически закони“***.

*И не може да бъде друго-яче, работници. „Демократическото“ правителство знае много добре какво върши: то служи на господарската класа и нейните интереси защитава (курсивът на автора).****

„Тютюневите работници и работнички изпитват що значи „демократическо“ правителство“ и съвсем непосредствено, „на собствения си гръб“, през действията на репресивен гържавен апарат като полицията. Вече видяхме, че тя е неизменен спътник на господарските ходове при стачка. Полицията се използва за сплашване на стачниците чрез арести и „разкарване по участъците“, а „по-будните“ като другарите Берлински и Демиров (чести автори във вестника) по време на стачката във Варна от януари 1909 г. полицаите арестуват няколко пъти. Година по-късно, по време на стачката, обхванала Русе,

* ТР, 1908/6, 4.

** ТР, 1910/9, 2.

*** ТР, 1909/2, 2.

Шумен и Варна и докарала до отчаяние обединените в тръст тютюнофабриканти, полицията, „начело с републиканеца Такев“, вече арестува всеки, който „застрашава свободата на труда“, т.е. неговата неограничена експлоатация. Подобна господарска насока държавно организираното (символно и физическо) насилие придобива и при празнуването на Работническия празник.

На господарите се притичва на помощ и държавата с всички нейни органи – войска, полиция и черква, които пречат на работниците, преследват ги. Какво показва това?... Това показва, че всичко днешно е насочено против работниците и само против тях.*

Следва, че ако работниците гласуват за Демократическата партия и поддържат нейното правителство, те само увеличават силата на своите „врагове“, а така сами стават врагове на себе си и „коват собствените си вериги“.

Неслучайно още от създаването си *Тютюноработник* се превръща във враг на господарската класа. Тя настъпва срещу работниците с широк арсенал от оръжия, чиято цел е да погубят вестника, да смачкат прохождащата организирана борба сред тютюноработничките и да изсмучат до крайност подчинената им работна сила. Полицията, акцизните власти, министерствата, башиите, всички „господарски агенти“ са въввлечени в борбата срещу тютюневите работници.

По тази причина анализът на държавата е ключов. Той показва, че тя не стои отвъд класовата фронтова линия, не е неутрална, а вече е зела позицията на капитала и с това я прави още по-силна. Накратко, „господарите са силни като гос-

* ТР, 1908/3, 2.

подари и защото с тях е държавата и властта“*. Арсеналът на държавата по необходимост трябва да бъде причислен към този на господарите. Ето една от причините тютюнът да продължава да покосява работници, млади и стари, жени, мъже и деца, без институционална или обществена пречка пред тази доходоносна машина на смъртта. „Пътят на капитализма“, отсича един дописник на вестника, „минава през труповете на хиляди работници“. А общество и държава гледат на всичко това „хладнокръвно“. Причината за това хладнокръвие? „Те са господарско общество и господарска държава. Те живеят от болките и страданията на работниците“**.

Подобно на своите събрата и сестри от другите производства, работници и работнички в тютюна не могат да разчитат на защита от наличните държавни институции, а трябва да се борят за нагмощие в тях – за „работническо законодателство“ и социализъм. За постигането на тази цел се очертават два метода: опосредстван – политическите избори, за които вестникът не пропуска да води агитация в синхрон с агитацията по сказки, беседи, синдикални и партийни събрания, и непосредствен – на който ще обърнем специално внимание – а именно, стачката.

Стачката

Един от основните уроци на *Тютюноработник* е, че стачките трябва да се използват пестеливо – тактика, зад чието политическо осъзнаване стоят десетки стихийни и недобре организирани бунтове. Стачката е нож с две остриета. Докато

* ТР, 1909/4, 1.

** ТР, 1909/9, 2.

тя носи потенциала да накара господаря да отстъпи от бойното поле, то нейното актуализиране по-често завършва с интензифициране на мизерията и глада сред работниците и, още по-страшно, с поражение или разхлабване на организираната борба. *Тютюноработник* призовава работниците и работничките да се „взгледат по-внимателно в тютюнопроизводството и условията, при които сме поставени да работим и се борим и ний ще открием главните причини за нашата слабост“*. Всъщност „търсенето на слабости“ е продължителна аналитична стратегия, с която читателите на вестника всекидневно се сблъскват (дали през статиите за условията на труд, през множеството скръбни вестии, чиято функция, както вече посочихме, не е просто да разкрие и осъди неморалността на един или друг господар, а да изкара наяве структурните предпоставки за положението на работниците). Този аналитичен инструмент подсилва практическите измерения на борбата и цели да прерасне в ежедневна тактика, която постепенно, стъпка по стъпка, да отслаби позициите на господарите.

Варна, декември 1908 г. – обявена е стачка във фабриката „Банка Добруджа“. Седем души харманджии се вдигат и поставят искане за увеличение на надниците. На по-късен етап към тях се присъединяват и по-голямата част от другите работнички и работници във фабриката, докато броят на стачниците достига 48 души. Полицията се намесва моментално, започват се побоища и арести. Другарите Берлински и Демиров са на няколко пъти хвърлени в тъмницата. „Стачката още продължава, работниците се държат добре и изменници няма“, така приключва новината на 15 декември, 1908 година**.

* ТР, 1909/22, 1.

** ТР, 1908/22, 4.

На 1 февруари 1909 г. разбираме, че борбата е приключила неуспешно. На 16 декември 1908 г. харманджиите прекратяват стачните действия, на 19 декември 1908 г. същото правят и цигараджиите. Обяснението на *Тютюноработник* за провала на стачката се крие във внезапния страх, изпитан от пакеджията Д. Панчев, че господарите ще обучат момичетата в занаята. Панчев самоволно излъгал работниците, че на събрание на стачния комитет се е решило да се премине към прекратяване на борбата. „Стачката свърши с поражение за нас, но ние от нея има да извлечем голяма поука, тя ни напомня още веднъж, че първото условие, за да бъдем победители, е нашето съзнание и крепна солидарност“*.

В такива случаи вестникът представлява орган за колективно извличане на поуки за бъдеща борба. Работниците постепенно стигат до извода, че преди да преминат към стачни действия, те трябва да имат предвид, че т.нар. „борба със скръстени ръце“ ожесточава господарите, прави ги неспокойни и те прибегват към най-различни средства, с които да сломят волята на стачниците. Настървението на чорбаджииите е естествена последица от страха им, че губят ценно време за натрупването на печалба. Конкретните средства, до които прибегват тютюнофабрикантите, са да пуснат в ход шпиони сред стачниците; да предлагат подкупи или по-висока надница за „будните“ работници; да заплашват с глоби и уволнения; да водят работници от други градове; да извикат на помощ войската и полицията; но най-силното им оръжие е „господарският съюз“ – да склонят и другите господари да прибегнат до същите средства, независимо от това дали в техните фабрики се надига стачна борба. Така концентрираната сила на господарите често смачква стачките.

* ТР, 1909/22, 3.

Аналитичната дисекция на множество стихийни стачки позволява на *Тютюноработник* да напише своеобразен „правилник“ за преминаване към стачка. Първо, работниците трябва да могат да разчитат на „здрав синдикат“. Второ, да имат достатъчно средства в синдикалната каса, за да се осигури прехрана по време на стачката. Трето, да разчитат на съзнанието си и да се борят като класа (общата борба води до облаги за всеки поотделно). Четвърто, да надушат навреме потенциални стачконарушители и шпиони и да ги отстранят. Пето, много добре да преценят дали господарят ще спечели или загуби от стачката: „има случаи, когато господарят влошава нарочно положението на работниците, за да ги предизвика към стачка, докато си поправи забърканите сметки“*. Точната оценка на силовото отношение се превръща в едно от най-важните условия за успех на една стачка и на работническата борба като цяло.

Но изводи не се извличат единствено от неуспехите, а и от успехите на стачките. След като през 1909 г. тютюнофабрикантите се обединяват в тръст („Съединени тютюни“), тяхната мощ се увеличава неимоверно и това значително влошава условията на труд в цялата страна. Във Варна, усецайки своя превес над работниците, тютюнофабрикантите преминават към нападателни акции срещу местната секция на Тютюноработническия съюз. Тактиката им е да влошат условията на труд (например започва диференциация на заплатите, настървяват работниците един срещу друг, намаляват надниците, изгонват от работа десетки работници и изпразват фабриките), така че да се произведе силно чувство на несигурност сред работниците и да се отнеме от доверието към Съюза. Изглежда обаче и това не е достатъчно

* ТР, 1908/5, 2.

и на 4 юни 1910 г. пристъпват към наемането на необучени кадри към бандеролното отделение, за да предизвикат наплив от евтина и неорганизирана работна ръка. На 5 юни шест от бандероладжииите напускат работа. В отговор чорбаджиите започват да местят работници от други отделения към бандеролното, които обаче не се хващат на тази „господарска въдица“ и отказват назначенията. Тогава започва и масов „локаут“ на работници и работнички от фабриката. На 9 юни 80 души от различни категории труд са локаутирани.

Същия ден на общо събрание на местната секция се решава преминаването към стачни действия. Господарите моментално посягат към арсенала си от оръжия: започват арести, побоища, опити за вкарване на шпиони сред стачниците. Нищо от това не сработва. На 11 юни господарите са принудени да седнат на масата за преговори и приемат всички искания на работниците: 11-часов работен ден с едночасова обедна почивка; спиране на наемането на необучени работници и на произволното прехвърляне на специализирани работници в различни сфери на тютюнопроизводството; добри обноси на управлението; 15-дневно уведомяване преди уволнение; снабдяване с работнически книжки; зачитане на всички официални празници и в това число 18 април, Празникът на труда (стар стил); наемането на работа на нови работници да се случва единствено след съгласие на Настоятелството на секцията на Тютюноработническия съюз.

На 12 юни ентусиазмът от победата на варненските стачници прераства в работнически марш, в който се включват 180 работници и работнички. Този ентусиазъм заразява тютюноработници и работнички из цялата страна и ето, „току-що биде прекратена стачката във Варна с успех и ето

избухнаха стачките в Шумен и Русе“*. В края на юни към стачни действия преминават работниците от тютюневите фабрики в двата града.

Целта на тези стачки е „проста и справедлива“, както казва *Тютюноработник*. Стачниците не „искат никакви привилегии. Те искат само онова, което тръстът е дал и дава на работниците от другите градове“**, а именно да се изравнят условията на труд в пловдивските, варненските, шуменските и русенските складове и фабрики, които му принадлежат. Стачките в Русе и Шумен са от изключително значение за стратегическите поуки, които ще извлекат тютюноработниците от тях, защото те предизвикват повсеместна криза в тютюнопроизводството в страната. Производството на тръста в цяла Северна България спира и постепенно запасите се изчерпват. Това принуждава тютюнофабрикантите да прибегнат към внос на тютюн от юг на север и набързо да отворят нова фабрика в Пловдив, за да увеличат производството. Но „в тия си опити [тръстът] си разби главата“*** в работническата солидарност. Работниците в Пловдив настояли:

*Докато трае стачката, фабрика N3 в Пловдив няма да се открие, в противен случай – стачка! Докато трае стачката, тютюн из Пловдив в Северна България няма да се изпраща, в противен случай – стачка!... Ако в 48 часа не се споразумеят с Ц. Н-ство на съюза, в четвъртък (22 юли), 6 ч. вечерта, и ние обявяваме стачка!******

* ТР, 1910/6, 1.

** Пак там.

*** ТР, 1910/7,1.

**** Пак там.

В уговорения ден и час пловдивските работници – цели 800 на брой – наистина обявили стачка. Скоро след това тръстът бил принуден да подпише условията в Пловдив за прекратяване на стачките в Русе, Шумен и Варна. Тютюноработниците не били сами в тази им борба. В продължение на 32 дена цялата страна била „луднала“ поради липсата на тютюн, а на места даже се обявявали стачки с едно-единствено искане – „Дайте ни тютюн!“. Огромна подкрепа пристигала от цялата работническа страна. Конгресът на учителите отпуснал 500 лв. в „пролетарска солидарност“, телеграфните работници отпуснали по половин, а учителите в Пазарджик по цяла надница в подкрепа на тютюнците, работнически събрания в подкрепа на тютюноработниците били организирани в София, Стара Загора, Сливен, Русе, Пазарджик, Хасково, Дупница, Габрово, Варна, Шумен, Пловдив, Плевен, Ловеч и други градове. Работници от цялото царство надали глас: „Заявяваме, че борбата на тютюноработниците и на другите стачници в България е борба наша, на цялата работническа класа, и че ще дадем всички свои материални и морални сили за тържеството на техните искания!“*.

В стачката, но и в борбата като цяло, има един основен момент, който заслужава внимание – антишовинизмът. Страниците на *Тютюноработник* са изплетени от най-строгото осъждане на господарските машинации и примки, които се борят с всички сили да създадат „национални вражди“ между работниците. Защитникът на тютюноработническите интереси не един и два пъти призовава работниците и работничките да не се хващат на поредните „господарски въдици“, а да се сплотят със своите сестри и братя от другите народи. „Има една раса“ – казва *Тютюноработник* иронично – „и това е работническата

* ТР, 1910/7, 2.

раса!“. А на башиите, които като „господарски маши“ само разпалват такива вражди, отговарят:

Тютюноработническият съюз преследва и ще преследва всички онези, които не са от работническата народност. И най-вече такива, като вас от „народността“ на бухалите, които в тъмницата искат да изсмукват от работниците всичко онова, което господаря не е сварил да вземе и ограби... Нашият съюз е защитник на интересите на всички тютюневи работници без разлика на народност, религия и пол.*

Целта на подобни иронични подходи е не само да осмееят господарите и техните лакеи, но и да разобличат една двойна игра: интернационализмът е отказан на работниците, но се оказва присъщ на самите чорбаджии като механизъм за защита техните класови интереси – „интересите им диктуват всички да се съединяват“. Обратно, национализмът сред работниците е грижливо подхранван от фабриканти и *tutti quanti*, за да раздробят работническото тяло на множество малки враждуващи народности – „това национално различие на работниците хитрите господари използват много добре за себе си“**. *Тютюноработник* не вижда в горното „прозрение“ единствено диагноза; вестникът всячески се стреми да превърне антишовинизмът в основен елемент от класовата борба: сказки и теоретични семинари се организират на всякакви езици (предимно на български и турски); две години наред вестникът събира пари, за да започне издаването на статии на османски скрипт (това усилие е увенчано с успех през 1910 г.); почти във всеки брой от началото на своето из-

* ТР, 1910/2, 4.

** ТР, 1910/5, 1.

даване има статии, които разрушават устоите на национализма сред работниците; Съюзът на тютюноработниците поддържа връзки със синдикати и работници из цяла Европа (Швеция, Турция, Гърция, Германия); работниците се противопоставят на опитите на господарите да дават по-ниски надници на своите другари от други народности. Накратко, този, който не стои в защита на интересите на работниците от другите народи, е припознат като „несъзнателен работник... сляпо оръдие на господарите“*.

Заклучение

Теоретичен лост в борбата на *Тютюноработник* е положението, че тя трябва да се води обмислено и да се адаптира спрямо силовите отношения между капитала и труда. Но тези силови отношения не са даденост. Хронологичният прочит на вестника ясно показва конкретни трансформации в полевите позиции на работниците, които те извоюват. Докато в първите години от съществуването на вестника читателят се сблъсква с неуспехите на стихийните стачки (с малка посещаемост на теоретичните семинари и секционните събрания; с малцина стачници; празни синдикални каси; с многолюдие от шпиони, агенти и стачкоизменници за сметка на организирания работнически и работници; с предателства и страх), то в късните броеве започваме да се натъкваме все по-често на едно набиращо сила, многолюдно, организирано, теоретично подготвено и несломимо работническо тяло. В голяма степен можем да твърдим, че с помощта на *Тютюноработник* се постига една от първоначалните цели на работническия

* ТР, 1910/5, 2.

съюз: да се превърне неорганизираната маса на трудещите се в организирани и класово осъзнати работници. Постепенно господарите започват да отстъпват. Първоначално това отстъпване е ситуационно, но с течение на времето много ясно прозира осъзнаването от страна на тютюнофабрикантите, че те ще трябва да седнат на масата за преговори с организираното работническо тяло; признават силата му и го припознават като заплаха за господарските интереси.

Просвещението сред работниците, радикалният анализ на условията на труд в промишленото производство в страната и свързаността им с тактическите придвижвания в борбата на тютюноработниците са едни от двигателите на тези процеси. „Размърдването на тютюневите работници в Русе“ например се случва именно в условията на по-голямата мобилизация на работници от други производствени сектори. През октомври 1908 г. се поставя началото на тютюно-работническа група в града след организирано събрание на наемния труд в работническия клуб на тема „положението на тютюневите работници в България и странство“. Същия месец се организира и група в Пловдив, след като другарят Господинов изнася лекция върху „работния ден“ в Народния дом. Така опитите на *Тютюноработник* да повдига класовото съзнание сред работници и работнички, да анализира в детайли машинациите на господарите, за да приведе работническото тяло в бойна готовност, да се бори срещу реакционни работнически позиции, които не улавят шовинизма и нападите срещу жените-работнички като механизъм на цялостно потисничество срещу работническата класа, трябва да се чете в контекста на разрастващи се борби на наемния труд в царството.

Погледнат през призмата на историческото ни настояще, опитът на *Тютюноработник* разпалва искрата на поли-

тическата надежда. Четейки вестника в първите му години, читателят неизбежно капва от умора и гняв пред множеството стачни неуспехи, нестихващо насилие и всекидневна тютюноработническа гибел сред нищетата на материалното положение. Към 1910 г. обаче постепенно се разкрива един нов свят, в който усилията на работници и работнички не остават напразни. Стачките, исканията, протестните напускания на работни помещения, работническите маршове и необятният поток от теоретични беседи постепенно огъват господарския натиск и фабрикантите са принудени да признаят силата на Тютюноработническия съюз.

Тютюноработническата стачка от 1940 г. е най-масовата работническа мобилизация в България за времето си. Тя се задейства като катализатор за обявяването на масово работническо неподчинение в множество производствени сектори в страната – борецо се както срещу реваншистката гържавна политика, така и срещу несправедливите условия на труд – и трябва да се чете именно в контекста на опитите на *Тютюноработник* да превърне работници и работнички в несломимо и организирано тяло. Не е и случайно, че тютюноработническите борби се задействат като муза за едни от най-четените леви поети и писатели като Христо Смирненски и Димитър Димов. И докато техните творби продължават да подхранват социалистическото въображение, то изначалната заслуга за това е на хилядите анонимни работнички и работници, чиято теоретична и политическа практика произвежда един по-справедлив свят.

Нещо повече, вестникът носи надеждата, че въпреки добре организирани и промислени господарски стратегии и тактики, които задействат репресивните и идеологически апарати на капиталистическата гържава, движенията на потиснатите имат силата да разрушат света на господарите.

Подобно на много други (Енгелс, Алтюсер, ситуационистите), ние сме убедени, че историята на работническите борби трябва да се изучава в детайли и непрестанно, но не само заради вдъхновението, което откриваме в тях, а и заради политическите поуки от техните тактически грешки и успехи, от стратегическите им победи и поражения. Защото „съкровището на миналото е заровено в настоящето“ (В. Бенямин).

История на жените и половете и развитие на левия феминизъм в България преди 1944 г.

КАМЕЛИЯ ЦЕНЕВА

Този статия има за цел да разгледа епизоди от изтриването на историята на лявото женско движение в България и идеологическата роля, която играе това изтриване в съвременния разказ за женските борби у нас. Текстът се фокусира върху дискурса около женските борби в утвърдената му доминантна либерална форма и политическите ефекти на изключващия му характер. Това е тема, която попада в малката, но политически значима академична дисциплина на история на жените и половете в България, и която е дълбоко свързана с феминисткия активизъм извън и отвъд академията.

В България, както и в много други (не само постсоциалистически) контексти, феминизмът бива разчитан от повечето историци след 1989 г. като нещо несъвместимо с държавния социализъм. Оттам и историята на женското движение „естествено“ приключва през 1944 г., като дори се говори за единодушие по въпроса: „изследователите на историята на женското движение в България са единодушни в своята констатация, че с политическата промяна на 9 септември 1944 г. се поставя и началото на ликвидирането на независимото организирано женско движение“ (Видева, 2013: 9). Същевременно (и като следствие от това) левите идеи за женска еманципация рядко влизат в разпространените

представи за българския феминизъм, било то в академичните среди или в мейнстрийм разбирането за феминизъм извън тях. В историята на жените и половете те получават много ограничена видимост – както в периода на социализма, така и в предшестващите го десетилетия – докато всъщност са основополагащи за женското движение в страната и имат сравнимо влияние с това на либералния феминизъм. Възстановяването им е важно не само с оглед на запълването на историческия наратив. Да обърнем внимание на тези перспективи и историята на левите жени в България означава да се стремим да придобием една по-пълна представа за историята на женските борби като цяло, да разберем политическите контексти, в които са функционирали, и съответно да получим възможността да разглеждаме собствените си съвременни активизми в контекста на вече съществуващата, но забравена история на левия феминизъм в България.

За да обясня откъде идват гореизложените проблеми, в първата част на текста ще се опитам да обобща характеристиките на дисциплината история на жените и половете в България като посоча основните теми, с които тя се занимава в момента и обърна специално внимание на така наречените пропуски в литературата. Защиствам тезата, че силно преобладаващото либерално мислене за миналото и историята сред историците в дисциплината предопределя какви исторически наративи са утвърждавани и какви остават невидими, а това впоследствие определя с какви наследства боравим в борбите си днес. Във втората част ще разгледам ранното развитие на женските движения в страната с фокус върху левите такива. Ще се опитам да изложя характеристиките на изтриването на лявото женско движение и лявото мислене на женските проблеми като цяло,

след което ще се обърне към корените на женските движения в България, за да посоча централната роля на социалистическите и комунистически идеи за женска еманципация в развитието на феминизма в България. Фокусът върху историята на комунистките и социалистките веднага извежда на дневен ред немалко противоречия в съществуващата литература, а чрез тяхното посочване се надявам да стане очевидна нуждата от критичен поглед върху вече изписаното и от разширяване на хоризонтите на дисциплината. В основата на текста стои вярата ми, че можем и трябва да използваме историята за прогресивна промяна, а това означава да я пишем с ясно политическо съзнание за нейните възможни употреби.

Трудната връзка на историята на жените и половете с левия феминизъм

В международен план историята на жените и половете представлява едно изключително оживено и разнообразно поле, което набира все по-голяма популярност в последните четиридесет години. В основата му стоят две общоприети цели – първо, да възстановява историческия опит на жените като (нехомогенна) група, чиито истории традиционно са маргинализирани и изтривани от историческия наратив, и второ, но не и по важност, да поставя на масата фундаментални въпроси относно историческата наука – чрез възстановяването на тези опитности да слага под въпрос нейните общоприети методи, цели и употреби. Както ще стане ясно по-надолу обаче, пътят към осъществяването на тези цели сам по себе си е осеян с редица противоречия. През примера на България ще се опитам да покажа, че хегемонията

в производството на знание по много начини възпроизвежда именно формите на потисничество, които историците се опитват да агресират. През анализа на съществуващите наративи в българското поле и неговите слепи петна ще се опитам да изведа на преден план политиките на изключване и възпроизводството на колониално мислене за миналото, присъщи на дисциплината в България и отвъд.

В България дисциплината започва да се развива след 1989 г. като резултат от обединените усилия на няколко жени от областите на историята и социалните науки – Красимира Даскалова, Жоржета Назърска, Даниела Колева, Татяна Коцева и др. Като всяка дисциплина, и тази интернализира характеристиките на политическата си съвременност и господстващите дискурси в нея. В случая те са свързани основно с възприемането на изразено либерално мислене върху миналото и историческия опит и кога по-явни, кога по-имплицитни антикомунистически нагласи*. Основните теми, които вълнуват историчките, са жените в образованието, жените в науката (Назърска, 2012; 2015), професиите (Назърска, 2015б; 2016; 2016а) и интелектуалните елити (Назърска, 2014; 2015а) и изкуствата, особено в литературата (Кирова, 2009; Миткова, 2019; Назърска, 2015б), както и суфражизма и най-вече либералното женско движение в България (Даскалова, 2012). Съществуват също изследвания, занимаващи се с жените от етнически и религиозни малцинства (Иванова, 1999); женствености и мъжествености (Dimitrova, 2006; Назърска, 2013; Stoyanova, 2014); има и изразен интерес към методите на устната история, особено когато става дума за близкото социалистическо минало (Даскалова и др., 2003).

Описаните направления в дисциплината са важна част от

* Примери ще дам във втората част на текста.

историята на жените в България. Между редовете на този набор от теми, погледнати в тяхната цялост обаче, се крият редица проблеми. На първо време множеството исторически развития, които не са засегнати от дисциплината, са не помаловажна част от разгледаните исторически контексти. Това се превежда и в една хомогенна представа за миналото, от която са изключени житейският опит на цели прослойки хора и в която имплицитно се подчертават като легитимни историите на „успелите“ (най-често богати) жени и жените в публичната сфера, за сметка на масата „обикновени“ жени и техният опит. През годините дисциплината се възпроизвежда с тези си характеристики през различни институции – някои от основните са Център за изследвания и политики за жените, Българска група за изследвания по история на жените и пола, публикации на Българска асоциация на университетските жени, както и през университетски програми („Социални изследвания на пола“ и „История на жените и пола“ (МАТИЛ-ДА) в Софийския университет).

Във въвеждащия текст на „Техните собствени гласове“ (2003), по който са работили редица от „основателките“ на дисциплината, Красимира Даскалова предлага следната дефиниция за нея:

Тя [историята на жените и половете] настоява понятието „пол“ да се превърне във фундаментална категория на историческите анализи, подобно на другите класификации като „класа“ и „раса“, както и да се изследва ролята на половете и половата символика в различните исторически общества и народи, т.е. изследването на „пола“ да стане метод или процедура на изследване. Този подход изисква жените и мъжете да бъдат проучвани в тяхната взаимна свързаност (2003: 4).

Това определение е много симптоматично и показателно за разбирането на историята на жените и половете в България. Макар то да адресира част от социалните категории, релевантни за дисциплината, то не успява да ги възприеме в тяхната взаимосвързаност. Макар да настоява за присъединяването на категорията „пол“ към *другите класификации като „класа“ и „раса“*, в дефиницията липсва идеята, че тези категории (раса, класа, пол) се пресичат и винаги работят заедно и произвеждат качествено различни житейски опити*. От тази перспектива въвеждането на пола като „метод или процедура на изследване“ далеч не е търсеният ефект от развитието на дисциплината. По-скоро това, което се цели, е утвърждаването на самата категория „социален пол“ или „джендър“ като дълбоко релевантна за историята и оттам – развитието на пресечени подходи, които не приоритизират пола спрямо други социални категории, а разглеждат исторически процеси и събития през техните взаимовръзки. Един от основните проблеми на дисциплината в България, свързан с приемането на горепосочената дефиниция, е изтриването на понятието за класа от историята – и съответно подминаването на един от основните социални

* Понятието „пресечност“ е развито от Кимбърли Креншоу през 1989 г., за да обясни защо преживяванията на чернокожи жени и имигрантки не са на дневен ред нито във феминисткото, нито в антирасисткото движение (Crenshaw, 1989). Редица леви активисти и движения от много по-рано обаче реално използват пресечени подходи, но поради по-малкия си (социален и икономически) капитал не са част от мейнстрийм историята на тези движения. Пример за активистка и писателка, която прави това, е комунистката Клаудия Джоунс, чиято работа е посветена на преживяванията и политическата ситуация на чернокожите жени от работническата класа в САЩ и Великобритания през 40-те, 50-те и 60-те години (вж. Jones, 1949; а за изключителния ѝ живот вж. Boyce-Davies, C. (2008). *Left of Karl Marx: The Political Life of Black Communist Claudia Jones*)

маркери, обуславящи човешкия опит. Като резултат полето силно страда от липсата на пресечени подходи.

Неразривно свързано с това отбягване на „леви“ теми (историята на „обикновените“ жени, разглеждана като обусловена от политикономическия им контекст) е самото отношение на историките към социалистическите и комунистическите идеи като теория и практика в миналото. Един от основните дебати в дисциплината в Източна Европа днес е изобщо дали има съвместимост между социализма и феминизма*, но в България той за момента е практически несъществуващ**. Изтъкнатото в увода твърдение, че има консенсус между историците, че историята на женското движение приключва с 1944 г. (Видева, 2013: 9), говори за това колко разпространена е презумпцията, че феминизмът и социализмът са несъвместими. Левите разбирания за женската еманципация*** продължават да са почти напълно незасегнати,

* Основните аргументи могат да се намерят синтезирани в дебата между Нанет Фънк (Funk, 2014) и така наречените от нея „девет ревизионистки академички“, сред които е и Даскалова (de Naan et al., 2016). Наред с приноса на Даскалова в този брой на *Aspasia* (изключителен по рода си журнал, посветен на историята на жените и половете в Централна и Източна Европа със свободен достъп до всички издания), статията ѝ за живота и делото на Цола Драгойчева (Даскалова, 2016) е чудесен пример за преразглеждане на наложилото се изкуствено разделение между феминизма и комунистическите и социалистически идеи.

** Тук отново основна роля играят политиките на производството на академично знание. Този дебат се води в англоезични издания, което силно ограничава досега с него от самите контексти, които той адресира. Ироничен е и фактът, че големите имена в него са на западни изследователки (Нанет Фънк, Франциска де Хаан, Кристен Годсу). Това, че подобни „ревизионистки“ текстове не биват публикувани в местни издания и на местни езици, със сигурност е свързано и със силните антикомунистически настроения, които преобладават в местните академични институции.

*** Какви са те обсъждам в следващата част на текста.

а в случаите, в които са споменавани, идеологическото им съдържание не се разглежда в дълбочина*. Вследствие на това, то остава не само неразбрано, но и нерепрезентирано (или изопачено) в по-големия контекст на полето.

Жените с леви убеждения като цяло са пренебрегвани от историците в дисциплината в днешно време. Това поне отчасти се дължи на факта, че не са смятани за „истински феминистки“** заради убеждението им, че общ „женски въпрос“ сам по себе си не съществува, а проблемите на жените от пролетариата са до голяма степен част от социалния (класовия) въпрос***. Настояването, че „женско движение“ може да бъде само такова, независимо от всякакви други структури и занимаващо се само и единствено с проблеми, считани за специфично (и универсално) женски, все още доминира по-голямата част от академичната литература, както в България, така и по-глобално. То се корени в присъщото на либералната мисъл индивидуализиране на обществените проблеми, производното мислене за социалните неравенства изцяло през понятието за човешки права и в крайна сметка отказа от това тези борби да бъдат виждани като до голяма степен производни на икономическата система и обвързания с нея политически ред – феномен, който резонира със и е част от по-всеобхватния неолиберален дискурс около женските проблеми, който описвам в следващата част.

* Изключение са посочените текстове на Даскалова, които обаче отново не са преведени на български език и не циркулират на местно ниво.

** Това е позицията, защитавана от Нанет Фънк в горепосочения текст. Отново, в България и други постсоциалистически контексти, засегнати от този дебат, той дори не съществува, а липсата на изследвания е показателна за наличния „консенсус“.

*** За най-влиятелни в развитието на тези перспективи са считани Клара Цеткин (Foner, 2015), Лили Браун (Meyer, 1987) и Александра Колонтай (Holt, 1977).

Друго директно следствие на това положение е липсата на разговор за и с литературата, засягаща релевантни проблематики, писана по време на социализма. Това говори или за възприемането ѝ като невалидна (произведена чисто с пропагандна цел и съответно непридържаша се към предполагаемия стандарт за научна неутралност), или за разчитането ѝ като не-феминистка заради презумпцията, че не може да има еманципативна функция, защото е подкрепена и произлязла от държавни институции. Не ми е известно колко академични трудове има по „женски“ въпроси от времето на социализма, но съществуването на книги като „Възникване и оформяне на женското социалдемократическо движение в България, 1885-1915“ (1969), „Революционното женско движение в България“ (1972), „На предни линии“ (1960), „Като нас и по-различни“ (1976), „Един мит рухва. Проблеми и борби на трудовата жена в САЩ“ (1980) говори за неоспоримото внимание към женските борби и проблеми от този период.

Феминизъм не е мръсна дума! Историята на жените и половете като част от съвременния феминизъм в България

Една от функциите на историята на жените и половете е противопоставянето на негативните мейнстрийм представи за феминизма. Тук ще разгледам част от причините феминизмът да се разпознава като нещо ненужно и нежелано днес. Позициите на историчките на жените и пола са силно обусловани както от тази негативна обществена представа за феминизма, така и от антикомунизма в политическата и медийна обществена среда, като и двете естествено са

плод на исторически и политически процеси, които не са фокус на този текст. Съответно тук не се опитвам да дискутирам отношението на тези изследователи спрямо този контекст и ролята им в него, което би било тема на цяло друго изследване. Вместо това искам да очертая някои от връзките между негативните представи за феминизма и комунизма в България днес в исторически план и как те ограничават по-широкото мислене за проблемите на жените и пола днес.

Историческата употреба на думата „феминизъм“ в България е една от множеството причини за негативните ѝ конотации днес. В Европа още в началото на миналия век се случва разделението между „буржоазен феминизъм“ и социалистически такъв, като социалистките масово не се идентифицират с думата „феминизъм“, виждайки я като понятие, отнасящо се изцяло към буржоазното женско движение. „В суфражетските* борби в различни държави съществува сегрегация, която определя безимотните жени, жените и мъжете от маргинализирани етноси като такива, които не трябва да получат равни права с високопоставените мъже и с високопоставените жени“ (Росса в ЛевФем, 2019: 265). Съответно в социалистическите кръгове се използват понятия като „женския проблем“, „половия проблем“ и „женска еманципация“ (нак там, 266), когато се говори за неравенството между половете и женските проблеми, както и за сексуалното разкрепостяване. В много постсоциалистически контексти, включително в България, думата „феминизъм“ запазва негативните си конотации по време на социализма. Според Росса „негативното отношение към феминизма се унаследява след края на комунистическата власт през 1989 г.

* Борбите за изборителни права на жените.

без отчитане на тази история на разделението на „буржоазен“ и „социалистически“ феминизъм“, а понякога дори се твърди, че в България феминизъм никога не е имало (пак там).

В същото време днес битува мнението, че равенството между половете е вече „постигнато“, докато всъщност в годините след 1989 г. виждаме рязко изостряне на икономическите неравенства*, което отново най-силно удря жените (Михова, 2018). То е съчетано с все по-голямата популярност на консервативни ценности, които се разчитат като традиционни, и като цяло с развитието на една много по-агресивна и нестабилна за жените социална и икономическа среда. Постепенното орязване на правата на жените (по-конкретно в политиките за майчинството** и правото на труд и равна заплата) и все по-силното налагане на „традиционна“ хетеронормативност*** са едновременно пособията и резултатът от тези модели на неравенство, които се легитимират като „наши“ и „природни“ (пак там, 269). Идеята, че равенството вече е постигнато, силно си противоречи със „засилващата се обективизация и комерсиализация на женското тяло, постепенно засилващото се нежелание на настъпващия частен бизнес да осигурява детството и майчинството, което нежелание се превръща в конкретни държавни политики, видими особено силно днес, както и вълната от ненаказуемо домашно насилие и расистко отношение най-вече към ромския етнос“ (пак там,

* България постави нов рекорд по неравенство (30.04.2020), Барикада: <https://baricada.org/2020/04/30/inequality-2019/>

** Работодателите настояват при майчинство да не се начислява отпусък (16.10.2018), economic.bg: <https://www.economic.bg/bg/a/view/rabotodatelite-nastoyavat-pri-majchinstvo-da-ne-se-nachislyava-otpusk-95688>

*** Мануела Попова: Парадът на хетеронормативността (21.06.2020), ЛевФем: <https://levfem.org/4738/paradat-na-heteronormativnostta/>

284). В този контекст феминизмът, който се възпроизвежда днес най-вече през НПО сектора, основно води борба за телесна автономия и срещу насилието, основано на пола, докато структурните причини за насилието (икономическа зависимост, възпроизводството на патриархални социални, политически и икономически структури; разлеждане на ефектите на неолибералния капитализъм върху жените) остават незасегнати. Междувременно в последните години инициативи „отдолу“ като ЛевФем и Феминистки мобилизации се противопоставят на това течение, представяйки критични перспективи, които насочват към по-социално и солидарно мислене на тези борби и критика към системното им възпроизводство в съвременния капитализъм.

Това е контекстът, в който историята на жените и половете се развива като дисциплина, която се стреми да възстанови женския опит и да се опълчи на антифеминизма в обществената среда. Парадоксално обаче, тези нееднозначни исторически наслагвания върху значението на феминизма са отразени в самата дисциплина през липсата на структурен анализ и пресечено мислене, които описах в предната част, и през абсолютната липса на текстове, засягащи историята на левите жени. По този начин, през писането на историята на жените и половете се създава изкуствената представа, че борбите за женска еманципация в миналото идейно не са отивали отвъд реформирането на вече установения политически ред. С валидирането на либералния феминизъм като единствен такъв (както в миналото, така и в настоящето) съставянето на една по-пълна картина на женските движения в България до наше време остава невъзможно. Така възможностите за разгръщане на присъщите на феминизма противоречия и за припознаване на по-широки кръгове жени в по-критични и включващи феминистки идеи остават силно ограничени.

Това ще рече, че, от една страна, става трудно да се види богатата и разнообразна история на движения, които имат съществени разлики помежду си, а от друга – самата критика на либералния феминизъм и неговата история* става по-трудно и недостъпно начинание. В следващата част ще разгледам някои аспекти от отношенията между либералните феминистки и социалистките в досоциалистическа България, с което ще се опитам да покажа колко по-богат е този контекст от вече установилия се наратив, настояващ върху едно-единствено (либерално) женско движение в страната, приключило с идването на БКП на власт.

Женските движения преди социализма. Български женски съюз и мястото на левите феминистки във и отвъд него.

В резултат на гореописаните проблеми се е създала една хомогенна представа за историята на женското движение като почти изцяло фокусирано върху извоюването на политически права и женската благотворителна дейност, и приключило през 1944 г. Всъщност не можем да говорим за едно женско движение в България не само защото е имало множество такива, а и защото те често са били противопоставени едни на други и са имали дълбоко различни разбирания за проблемите на жените и пола. В тази част на текста ще очертая корените на левия феминизъм в България, главно през анализа на създаването на Български женски съюз през 1901 г. Важността на левия феминизъм и дейностите на левите жени в България е неоспорима, но, както посочих по-

* Тази история е изпълнена с практики, валидиращи и утвърждаващи колониализма, империализма, расизма и класовите неравенства.

горе, е слабо отразена в историческата литература. Въпреки множеството практически и стратегически трудности пред левите феминистки в България, до навечерието на Втората световна война в страната се развиват няколко леви женски организации, организират се множество кръжоци и мобилизационни акции и стачни действия, издават се редица леви вестници, занимаващи се изключително с проблемите на жените селянки и работнички. Сред тях са сп. „Женски труд“ (1904-1905), в. „Равенство“ (1919-1923) и в. „Работничка“ (1924-1925; 1929-1934) от страна на комунистките и в. „Благоденствие“ (1921-1924) и в. „Недоволната“ (1931-1934) от страна на Женския социалдемократически съюз (осн. 1921)*. По-цялостна реконструкция на левия феминизъм в България е откъд обхваща на кратка статия като настоящата, а посочените издания и дейности със сигурност заслужават да

* Пример за широкото им влияние можем да намерим в отчета на женската комунистическа конференция от 25 и 26 май 1919 г., публикуван в „Женски глас“. От него става ясно, че организацията наброява 37 женски комисии в страната, които са основали женски просветителни групи с 1572 членки (Женски глас, 3 юли 1919 г., бр. 19, стр. 4, *Жените в партиите*). В отчета от 1921 г. женските групи са 65 с 4212 членки, от които работнички 1389, домакини 2510 и с неопределено положение 732. „Имали са 870 групови събирания, 193 конференции с работнички, 375 квартални събирания и беседи и 280 публични събирания. Вестникът им „Равенство“ излиза три пъти месечно с 10,000 абонатки“ (Женски глас, 31 май 1921 г., бр. 17-18, стр. 7, *Конференцията на жените комунистки*).

Както и в дискусията си около създаването на Българския женски съюз, която ще проследя в следващата част, Даскалова регулира дейностите им до обвързаността им с работническата партия и до предполагаемото им „прегръщане“ на партийната линия. За конференцията на комунистките в София от 1919 г. Даскалова казва единствено, че тя е „близка до вече болшевизираната комунистическа партия“ (Даскалова, 2012: 239), без да се занимае с дейностите и разбиранията на участничките, а коментарът ѝ върху в. „Равенство“ и в. „Работничка“ е единствено, че и двете са „пропагандиращи болшевизъм“ (пак там).

бъдат теми на бъдещи изследвания. В рамките на този текст ще се опитам да очертая основите на левия активизъм за женска еманципация от страна на социалистки и комунистки, както и да проследя съществуването на левите феминистки идеи в контекста на либералното феминистко движение, което разполага с много по-голям политически капитал*.

В остатъка от статията обръщам внимание най-вече на трудовете на Красимира Даскалова като историчката, занимавала се най-обширно с историята на женските движения в България, и по-специфично на книгата ѝ „Жени, пол и модернизация в България, 1878-1944“ (2012), която съдържа най-подробното и богато проучване на женските движения в България преди социализма. През разглеждането на обстоятелствата около създаването на Българския женски съюз и използвайки както конструирания от Даскалова разказ, така и други източници, извеждам на преден план противоречията в труда на Даскалова и правя опит за преразглеждане и преосмисляне на началото на тази история. Организацията, която днес най-силно се свързва с феминизма в България, е Български женски съюз. Тук ще ѝ отделя специално внимание по две причини – първо, във вече съществуващата литература липсва критичен поглед върху преобладаващите идеологически нагласи на Съюза като двигател на либералното женско движение в страната (съответно и върху присъщата на либералната мисъл изключваща реторика и тенденция към толериране на крайнодесни идеологии), както и върху отношенията му с левите женски организации. Второ, самият наратив около създаването и първите години от съществуването на БЖС е опростен по начин, който

* По темата за левия феминизъм и еманципацията на жените в България по време на социализма, вж. „Вторият свят, вторият пол“ (2020) на Кристен Годси.

изтъква либералните му корени и не обръща внимание на социалистическите му такива. Съответно разигралите се конфликти между двете течения и проблематичността на „надкласовия“ и „надпартиен“ характер на БЖС също отсъстват от този наратив.

БЖС е основан през юли 1901 г. и обединява редица женски дружества в България, като мнозинството от тях са с благотворителен характер и консервативни разбирания за женските проблеми*. Дейностите на въпросните дружества най-често са свързани с подготвянето на жени за брачен живот чрез различни организирани занимания (шие, домакинска работа и др.). В същото време голямата част от създателките на Съюза са с различни представи за бъдещето и целите на женското самоорганизиране в страната. Част от тях са либерални феминистки, а друга – комунистки и социалистки. Това, което ги обединява, е устремеността към изместването на дискурса от традиционалистки (занимаващ се с предполагаемите нужди на жените като „естествено“ подчинени на мъжа) към модерен и съответно поставящ на масата въпроса за позицията на жената в обществото изобщо. Като основна причина за основаването на Съюза Даскалова отчита нуждата от отпор на ограниченията, наложени на жените от държавата, в частност „препятствията пред

* Пример за това е придържането към есенциалистки и традиционалистки виждания, в които домакинството и майчинството са „предназначени на жената от Бога и природата“ (Даскалова, 2012: 202-4) и които са силно обвързани с националистическите идеи за ролята на жената като майка на нацията. Те са видими в понятията като това за „домакински феминизъм“, развивано в първото списание в България, посветено на женските проблеми – „Женский свят“ (1893-1898) – с редакторка Теодора Ноева, целящо „гражданско“ и „патриотично“ възпитание на българските жени в духа на национализма и християнските ценности и формирането им като отговорни майки, съпруги и гражданки (пак там).

добиването на висше образование и ограничения в правото на упражняване на професионален, квалифициран труд“ (Даскалова, 2012: 205).

Още при основаването му се оформят „две противостоящи си мнения и групи: едно по-традиционалистко „буржоазно“ течение и второ – социалистическо („пролетарско“)“ (нак там). Даскалова изтъква, че „в началото социалистическите идеи за еманципация на жените преобладават сред неговите членки, а с течение на времето различията по отношение на целите и стратегиите на организацията се задълбочават“ (Даскалова, 2012: 205). Буржоазното течение в Съюза се уповава на идеята, че „правата на жените могат да се изравнят с тези на мъжете още в рамките на тогавашното общество, по пътя на еволюцията; то не претендира да разрешава „всечеловечески проблеми, а проблема своя частна“ (нак там). За Вела Благоева, Кина Конова и другите тесни социалистки* в Съюза женската еманципация може да бъде постигната само след успешната комунистическа революция (нак там). За тях голямата част от проблемите на жените в съвремието им произлизат от експлоататорския характер на капиталистическата система и специфичните идеологии, които подсибяват и подхранват съществуването ѝ.

През 1903 г. тесните социалистки, начело с Вела Благоева, напускат Съюза, след като е гласувана резолюция за неговия надкласов и надпартиен характер (нак там, 206). От разказа на Даскалова не става ясно как как се случва така, че в самото начало социалистическите идеи преобладават, а две години по-

* Сред българските социалисти още в началото възникват две групи – в зависимост от техните интерпретации на Марксовата доктрина. Те се разделят на „тесни“ (комунисти, впоследствие БКП) и „широки“ (социалдемократите) (Даскалова, 2012: 206), като това разделение се превежда и в разбиранията за „женския въпрос“.

късно либералният дискурс се е наложил в Съюза до степен, в която се гласува тази резолюция и левите се отцепват от него. Развитието на идеологическите течения в Съюза не е проследено – не разбираме как левите идеи изобщо просъществуват в Съюза и как успяват да преобладават, като се има предвид, че той е организация-шапка за традиционалистки и есенциалистски настроени благотворителни дружества, които със сигурност нямат интерес от поддържането и разпространението на революционни антикапиталистически идеи. Предположението ми е, че в това развитие на събитията основна роля играят значително по-големият икономически и политически капитал, с който либералните феминистки са разполагали, като се има предвид насочеността им към благотворителни дейности и създаването на мрежи от жени от високата средна и горната класа. От друга страна, в тези отношения позицията на левите жени е стратегически обусловена от редица трудности. Един от големите политически и стратегически проблеми, които са стояли пред социалистките и комунистките при развитието на местни леви движения по принцип, е въпросът за разширяването на дейността им. Това ги е поставяло пред избора дали да бъдат част от либералните женски движения, които виждат женските проблеми като „частни“ и не са критични към капиталистическия ред (и съответно до голяма степен сами по себе си представляват част от проблема, на който левите жени се противопоставят), или да се опитват да изменят отвътре силно доминираните от мъже пространства на левите партии и профсъюзите, които нерядко negliжират проблемите на работничките, отказват да ги сложат на преден план или изобщо да ги адресират. В много синдикати вместо солидаризиране с работничките е имало и изявена съпротива от страна на мъже срещу допускането на жени в различни индустрии, тъй като възможността за наемането

на труда им от индустриалци за драстично по-ниски заплати се превежда в значителни оръзвания на заплатите на мъжете и допълнителни ограничения във възможностите им за намиране на работа. Макар тези конфликти досега да не са изследвани в българския контекст, можем да видим белези на това напрежение в несъгласието на левите относно дилемата дали отделни (леви) женски организации изобщо са нужни, ако съществува консенсус, че основите на потисничеството на жените и мъжете от работническата класа са едни и същи. Пример за това са разгорещените дебати в социалистическата преса след първата конференция на социалистките в София през 1905 г., организирана от Вела Благоева* (Даскалова, 2012: 238).

В антологията „От сянката на историята“ (1998), където Даскалова събира редица текстове, документиращи развитието на женските движения и на мисленето върху „женския въпрос“ от началото на миналия век, присъства статия, която е част от спора, разразил се между социалистките и либералните феминистки, след като първите напускат Съюза**. От нея става ясно, че решението Съюзът да сведе основната си цел до „умствено и нравствено повдигане на жената и подобренето нейното положение във всяко отношение“ не е взето без сериозни разногласия. Във въпросната статия, на име *Една интересна полемика в „Женски глас“: „Спорният въпрос“ и в какво се състои той*, авторката започва със следното:

* Същата година Благоева организира първата образователна социално-демократична група на работнички в страната.

** Спорът се разиграва в сп. „Ново време“ (орган на БРСДП с редактор Димитър Благоев) от страна на социалистките и в. „Женски глас“ (органът на БЖС). Откъсът тук е от сп. Ново време, г. VII, окт. 1903. № 10.

Полемиката най-напред [при създаването на Съюза] се водеше за целта на Съюза. Каква трябва да бъде целта на Съюза: дали „умствено и нравствено повдигане на Жената и подобрене на нейното положение във всяко отношение“ или – „придобиване граждански и политически права за жената“, или пък – „политическо и икономическо освобождение на жената“. Но подире полемиката от тази почва се сведе на въпроса: какъв трябва да бъде „Българският женски съюз“ – чисто феминистки ли или социалистически? По такъв начин в женския съюз се явиха две противоположни течения: едното женско буржоазно течение, другото социалистическо. Първото течение се представлява от редакцията на „Женски глас“, а второто от социал-демократки членки на Съюза. Появяването на второто течение в този съюз тъй е наплашило госпожите редакторки и особено едната от тях, а именно г-жа А., че пред конгреса пише статии, в които обявява представителките на това течение за „разрушителки“ на организацията, „разрушителки“ на постигнатото „с толкова усилия“, и ги заплашва с вземане „сбогома“ с тях, т.е. с изхвърлянето им от съюза (Senex в Даскалова, 1998: 118).*

На първо време, този цитат илюстрира наличието на дълбоко различни идеологически позиции в процеса около поставянето на основните цели на Съюза в самото начало. За социалистките политическото и икономическо освобождение на жената са главната цел на женското движение. Те са целите, които либералните феминистки отхвърлят за сметка на по-общо формулираната и на практика неопределена цел, която се налага в крайна сметка и която диктува политиките им след

* В цитатите е запазен оригиналният правопис.

напускането на социалистките. Освен тези противоречия, цитатът подчертава последвалия пряк идеологически конфликт между социалистките и либералните феминистки и от него може да се изведе възможността напускането на първите да се е случило след продължителен натиск от страна на вторите. Тези противоречия и конфликти обаче не са просторно разгледани в разказа за създаването на Съюза, конструиран от Даскалова. Когато описва отцепването на социалистките от БЖС, Даскалова свежда събитията до следното:

Въпреки че отначало социалистките, водени от Вела Благоева, се присъединяват към Българския женски съюз, скоро те прегръщат ортодоксалната партийна линия в осъждането на феминизма, обявявайки го за „сепаратизъм“ (от социалистическата линия, разбира се). (курсив мой) (Даскалова, 2012: 237-8).

Свеждането на събитията около напускането на социалистките до „прегръщане на ортодоксалната партийна линия“ е пример за подминаването на опита, преживяванията и идеите на левите жени. Както посочва Боряна Росса, женската еманципация в България между 1944 и 1989 г. „често е представяна като „внесена отвън“, като функция на комунистическата власт, която ни е „наложена“ от СССР“ (в ЛевФем, 2019: 263). Бих добавила, че разглеждането става през изцяло функционална рамка – еманципацията на жените няма как да е била цел сама по себе си, а е средство за повишаване на производителността. Както Росса подчертава, тя обаче „не би могла да се осъществи, ако не би имало местни, български организации, които да се занимават с идеята за еманципация, а те са много“ (пак там). Освен че изключва възможността левите жени да имат свои собствени убеждения и разбирания,

които не са им „наложени“ от партията, този пример също така илюстрира проектирането на съвременните мейнстрийм представи за социализма откъд самия социалистически период – тук се вижда как самите корени на „наложената“ женска еманципация през 1944 г., описана от Росса, са представени като неавтентични. Показването на левите борби за женска еманципация от самото им начало единствено като средство в преследването на „чужда“ цел показва колко идеологизирано е произведеното в съвремието ни знание както за женските движения в България, така и по-общо за историята на социализма и капитализма в страната.

В действителност левите жени (в българския контекст и откъд) се застъпват за разнообразни, комплексни и нюансирани идеи, като често изразяват и критични мнения за действията и стратегията на партията, което само по себе си опровергава идеята, че те пасивно са приемали „спусканото отгоре“. Отново в антологията на Даскалова присъства текст от Вела Благоева на име „Икономическа или политическа независимост на жената трябва?“*, който чудесно илюстрира това. Там тя казва следното:

Когато говорим обаче за политическо равноправие, там работничката е много по-назад от работника, защото той има всички правдини на един гражданин, докато тя няма никакви [...] Не може една жена да бъде индиферентна към политиката на това или онова правителство, защото управлението еднакво засяга нейните интереси, както интересите на всеки гражданин. Ако гражданката не взема право на участие в политическите борби на страната, дето живее, то косвено тя участвува – волно или неволно. Тя може и сега

* сп. „Женски труд“, г. I, 1904, ноември, № 6.

да взема активно участие, макар и безправна, с агитация [...] Но за да подеме жената на труда политическата борба за равноправие, ней е нужно политическо възпитание, което се добива в кипежа на самата борба и класово съзнание, което ще ѝ дадат просветителните женски дружества. (Даскалова, 1998: 131-132)

Благоева цитира немската социалистка Лили Браун, която подчертава, че работничката наистина има общи искания с жените от другите класи – като това, че тя също има нужда от правото да разполага със собствения си доход и с личността си. „Но макар и да има общи искания в областта на правните и политичните реформи, най-важните интереси на работничките – икономичните – нямат нищо общо с интересите на жените от другите класи. За това освобождението на пролетарската жена не може да бъде дело на жените от всички класи. Тази задача може да се изпълни само чрез общите усилия на целия пролетариат, без разлика на пол“ (пак там, 133). Благоева препоръчва жените от еднакъв занаят с работниците да се обединяват в общи синдикати, „но има и такива наемни работнички, каквито са слугините, перачките и други от домашната индустрия, за които са нужни отделни женски синдикати под контрола на общия синдикален съвет“ (пак там, 134).

Относително политическото равноправие на работничката, тя има свои интереси, отделни от работника, който вече притежава политически права, затова работничките трябва да се сдружават в политически групи, за да се сдобият с еднакви политически права, каквито има и работника. Това е единствената граница, която ги дели и в същото време ги сближава, защото наемната работничка няма от нигде

да намери поддръжка в своите стремления за политическа равноправност, освен пак у работническата партия. [...] Десетгодишната ялова агитация между жените трябва да ги убеди [нашите другари], че тъй не може да се води пропагандата, защото преди всичко работничките не посещават техните събрания и още дълго време не ще могат нашите работнички да вървят наред в борбата със своите другари.

Диференцираната позиция на Благоева относно нужната политическа работа сред работничките и ясно изразената ѝ критична позиция към досегашната стратегия на партията за агитацията сред жените са повече от показателни за това колко подвеждащи са твърдения за „прегръщане на ортодоксалната партийна линия“. Освен че е очевидно плодотворен за разбирането на ситуацията на работничките и селянките, системният анализ, характерен за позициите на левите жени (който липсва при либералните феминистки), посредством критиката на политикономическите характеристики на обществото, задава много по-дълбоки въпроси за категорията на политическото и успява през времето да го разшири и до голяма степен да го предефинира*. Това

* Визирам социализацията на грижата и репродуктивния труд, на които авторки като Колонтай посвещават голяма част от трудовете си. През нея проблеми, които до този момент са смятани за частни и „естествено“ падащи върху жените, биват политизирани и се превръщат в обществени такива. Социални политики, основани върху такова разбиране, се виждат още в ранните години на СССР и по-късно в повечето държави от Източния блок (вж. Годси, 2020). На Запад се развива паралелен процес, но доста по-късно и вследствие на редица протестни действия и инициативи „отдолу“. Една от основните разлики в социализацията на грижата на Запад и в бившия Източен блок и до днес са отчасти запазените далеч по-прогресивни социални политики в голямата част от постсоциалистическия свят, отнасящи се до традиционно женския репродуктивен труд.

отчасти произлиза от факта, че те категорично отричат съществуването на някаква „женска природа“, която да определя житейските хоризонти на жените. В левите идеи за женска еманципация се съдържа както по-дълбочинно разбиране за формите на потисничество над жените (чрез разграничаването на опитностите им според пресечностите на пол и класа), така и много по-радикално въображение за участието на жените във формалната политика и обществения живот. Настояването на Благоева например, че работничките трябва живо да се интересуват от политическия живот в страната отвъд въпросите, които ги засягат единствено като жени (липсата на политически права), говори за възприятието им като равностойни на мъжете политически субекти, докато нуждата от отделни женски пролетарски политически групирания за извоюването на политически права свидетелства за капацитета на жените да преследват тези цели, без това да е процес, контролиран от доминираните от мъже партийни структури.

Не на последно място, именно заради разбирането на пресечностите между класа и пол, които присъстват в комунистическите и социалистически идеи още в края на 19. век, икономическата експлоатация над жените е разглеждана като различна и по-жестока от тази над мъжете*. Логиката на женския въпрос като част от „социалния въпрос“ не е, че работничките трябва „просто“ да се присъединят към общата работническа борба срещу капитала и да се подчинят на маскулинистката партийна линия. Аргументът е, че пълноценен анализ на положението на жените може да се случи само когато го разглеждаме в исторически план (вземайки предвид прехода към капитализъм и появяващите

* Благоева нарича жените-работнички „най-угнетените, най-онеправданите хора“ (в Даскалова, 1998: 132)

се тогава проблеми и възможности) и наблюдаваме появяването на капиталистическото класово общество, което поставя новите буржоазна и работническа класи в антагонистична връзка. Анализът, който произлиза от такава перспектива, макар невинаги да води до денатурализиране на ролята на жената като майка, вижда качествена разлика в положението на жените преди и в капиталистическото общество. Съответно той разглежда борбите за женски права (избирателни, на образование) като само част от по-голямата борба за освобождение от оковите на капитализма, без да твърди, че потисничеството на жените е производно на капитализма.

Накрая бих искала накратко да обърна внимание на проблематичните политики на самия БЖС – неговата реформаторска идеология, както и нагпартийния му и нагкласов характер, които са в основата на отцепването на левите жени от него. Убеждението на либералните феминистки, че женска еманципация може да бъде постигната в рамките на вече съществуващия политикономически ред, не успява да прозре нуждата от действия от страна на жените, които отиват отвъд „женския въпрос“. Вследствие на това през десетилетната си работа БЖС, докато се представя за организацията, най-адекватно адресираща нуждите на всички жени, продължава да изразява мнения относно ролята на жените в политиката, които са много по-консервативни от тези, развивани от Благоева в посочените цитати. БЖС неизменно агитират жените да се посветят изцяло на Съюза и борбата за извоюване на изборни права и изрично апелират против заниманието им с партийна политика*. В една статия редакторката на „Женски Глас“ Димитрана

* Женски глас, 1921, бр. 16, стр. 4, Комунизмът и жената-селенка

Иванова изразява и мнението, че жените ще бъдат „полезни“ на партиите едва когато имат възможността да гласуват:

*И защо създавате туй смешно положение [отговор към В. Благоденствие, орган на социал-демократите (широки социалисти)], че за вас равноправието е средство, когато вий още го нямате и благодарение на това вие жените стоите като групи към партиите си и уж като равни с мъжете членове на същите, а в същност сте неравни и неравно ценни за партиите си. Защото за една партия са ценни тези членове, които преди всичко ѝ носят гласове, а ний жените, докато нямаме изборни права, не носим гласове и следователно, стоим по-долу от тях. За да добием равноценност в политическите партии, трябва най-първо да се борим да добием равни права с мъжа. (курсив мой)**

Според Иванова жените в партиите изглежда се залъгват, че могат да играят важна роля в политиката, докато нямат изборителни права, а имплицитното твърдение е, че целта на всяка една партия е просто да управлява и това е по-важно от принципите и политиките ѝ (и изглежда в това няма нищо лошо, което е меко казано морално съмнително). Това почти подигравателното отношение във всеки случай най-малкото напомня за самите политици и отношение на ръководителките на БЖС към обикновените жени, членуващи в Съюза. Същевременно заради преследването на изборни права за жените като изключителна цел, когато става въпрос за участието им в политиката, БЖС търсят подкрепа от всички политически партии за каузата си без оглед на техните идеологии. Това е и причината през годините селективно да се асоциират с левите партии,

* Женски глас, 1921, бр. 19-20, стр. 2, Сега „Женски Глас“ отговаря

тъй като те последователно се застъпват за женските избирателни права*. Гордо заставайки зад наднартийния характер на БЖС, през 1923 г. „Женски Глас“ обаче публикува и статия с име „Феминистичните изявления на Мусолини в Римския конгрес“** и открито заявява подкрепата си за фашисткото правителство, което той съвсем наскоро е оглавил. Липсата на осъзнатост от страна на либералния Съюз за по-широкия политически контекст и идеологиите, които различните партии поддържат, е липса на чувствителност и ангажираност, която има своите последствия, а връзките между самопровъзгласено неутралната либерална мисъл и фашистката идеология стават доста очевидни в примери като този.

Заклучение: перспективи от миналото за бъдещето

В тази статия се опитам да преразгледам началото на „женското движение“ в България с цел да изведа на преден план ролята на левите жени в неговата история. През фокуса върху определени епизоди от общата история на активистките, занимаващи се с проблемите на женската еманципация и равенството между половете, се опитам да покажа как левите жени са играли не по-малка роля в

* Както Даскалова подчертава, „българските социалисти, както социалистите другаде, са из първите, които настояват за нуждата от „женско освобождение“ (Даскалова, 2012: 237). Предложеният през 1922 г. закон за изравняване на изборните права от комунистите показва ясно, че борбата за политическите права на жените присъства силно в програмата на БКП (т.с.) (бившата БРСДП (т.с.)), но и че тя фигурира в програмата им като средство (не в негативния смисъл на думата), а не крайна цел.

** Женски глас, 10 юни, 1923 г., бр. 18, стр. 4, *Външна хроника*

изграждането на това движение, което, както самият разказ показва, е множество и пълно с противоречия и вътрешни напрежения. Преосмислянето на началото на Българския женски съюз ни дава възможността да разгледаме писането на историята като не само научно, но и идеологическо и политическо занимание.

В България (и далеч не само) историята на левите движения бива изтривана, демонизирана или разглеждана като по-малко валидна и заслужаваща по-малко внимание. Както отбелязвам в първата част, като академична дисциплина историята на жените и половете в България трябва да оцелява и да се развива в институционален и политически контекст, който е решително антикомунистически, а това играе важна роля за това какви теми и как ще бъдат разглеждани. Антикомунизмът дефинира българското публично пространство днес до степен, в която социалистическото наследство е обвинявано за всякакви процеси в съвременната политика: от възхода на крайнодесни партии до поголовно нарастващите неравенства в страната. Изумително е колко масово социални, политически и икономически проблеми, развили се след 1989 г., се разглеждат като пряк резултат на вече несъществуваща политическа реалност, а не като продукт на конкретни неолиберални политики, диктуващи дневния ред в страната в последните десетилетия. Именно такива политики превръщат публичните блага в безчувствени машини за капитал вече над 30 години както в постсоциалистическите страни, така и в тези, в които този процес започва десетилетие по-рано и в които „социалистически режим“ не е имало. Това, че тези политики биват прокарвани през консервативни, националистически разкази за миналото, ни пречи да видим точно тези неоспорими прилики между проблемите ни отвъд националните граници,

отвъд капиталистическото или социалистическото ни минало. Именно такива политики са отговорни за задълбочаващите се неравенства в страната и по света, за диспропорционалното влошаване в условията на труд и живот за работничките и особено за чернокожите и цветнокожите жени, жените от коренни населения* и транс жените по света. Именно такива политики ни карат да не виждаме, че борбите ни са общи. Както в постсоциалистическите контексти като цяло (и далеч не само), в България изкривяването на политическата ни реалност – която е дълбоко глобална и никога само национална – се случва именно през антикомунизма, който функционира като оръдие за поддържане на статуквото. Той продължава да прави причините за проблеми като насилието, основано на пола, невидими, а солидарността – била тя отвъд линиите на пол, раса, етнос, сексуалност, националност, възраст, че и дори професия – да изглежда като ненужна ценност на миналото, докато тя е всъщност най-силното ни оръжие.

Като академично поле историята на жените и половете носи отговорността на производител на знание, което е винаги дълбоко политично. Историческата наука е тази, която взима решенията какво и как да си спомняме, от кои хора и събития да учим уроци, които да използваме в настоящето си. Историята неизменно придава морална краска на вече

* Тук правя превод на Black, Indigenous and People of Color – чернокожи хора, хора от коренни населения и цветнокожи хора, най-разпознаваем като акронима BIPOC. Употребата на BIPOC стана широка вследствие на протестите на движението Black Lives Matter срещу полицейското насилие след убийството на Джордж Флойд на 25 май 2020 г. Целта на разширяването на по-често използвания преди това акроним POC (People of Color), е да бъде изведен на преден план фактът, че опитностите и потисничествата на цветнокожите хора са различни според контекста и историята, която ги обуславя, и съответно трябва да бъдат разпознавани като такива.

отминалото и продуктите ѝ биват мобилизирани за редица политически цели. Разглеждането на вижданията и действията на левите жени като чисто подчинение на партийните структури и интереси или подминаването им като нефеминистко разбиране за женските проблеми нормализират и поддържат същия антикомунистически дискурс, вцепеняващ вече повече от тридесет години политическото ни пространство. Както, надявам се, този текст успява да покаже, това прикрива цяла палитра от сложни и разнообразни идеи, които продължават да бъдат релевантни и важни днес.

Изтъриването на историята на левите жени е малка част от много по-голям проблем в академичното поле в България и по цял свят. Като пространства, изградени върху колониални и елитарни разбирания за света и като структурни подпори на капиталистическото статукво, академичните и университетски институции и до днес окуражават колониални, про-капиталистически начини на мислене и възпроизвеждат системи на потисничество. Усилията и съвсем буквалните борби за преработване на понятието за политика от страна както на много феминистки, така и на куиър и антиколониалните и антирасистки движения, които продължават и до днес, вървят ръка за ръка с появата на редица нови подходи в историографията, които да могат в исторически план да разпознават опита и преживяванията на потиснатите. Подходите на устната история, микроисторията и социалната история и т.нар. „история отдолу“, както и изменящото се понятие за политика и производните му към по-включващи такива, са сравнително нови (от втората половина на 20. век насам) течения в академичното поле. Трябва да се подчертава отново и отново, че те са реакции и продукти именно на въпросните движения „отдолу“, които привличат вниманието към привидно

неутралните, но всъщност дълбоко подвеждащи схващания на елитите и либералното общество за политическото. Това, че тези подходи днес са разпознати почти изцяло в качеството си на академични такива, е характеристика и сериозен проблем на академичното производство на знание, което нерядко кооптира знание от групите, които изследва, и впоследствие изтрива радикалните му корени през институционалните и академизирани начини, по които го употребява. Институционализацията на понятието за пресечност днес е част от същия проблем. Докато се развива някакъв вид чувствителност към проблемите на масата жени не само като жени, а като жени от различни класи, етноси, с различни религиозни принадлежности, сексуалности, подковаващата пресечността критика към капитализма като движещата сила за потисничествата им често бива изтрита в академичните употреби на понятието. Това са проблеми, които засягат всеки, който е част от тези институции. Неразривната им взаимосвързаност предопределя и факта, че индивидуалните ни избори за това какво и как ще пишем определят до каква степен ще бъдем част от проблема и до каква – от борбата за разрешаването му.

СЕКЦИЯ II

Социалисти и съюзници

Демократично представителство без политически партии?

Политическите идеи на радикалното земеделско движение в България от началото на 20. век

ТАНЯ ОРБОВА

През последните десетилетия демократичният живот в България е белязан от множество негативни тенденции. На първо място, все повече хора не участват в изборния процес, красноречиво онагледено от данните за избирателната активност. На последните местни избори правото си на глас са упражнили само 49% от гласоподавателите (а на втори тур – едва 42%). На последните парламентарни избори (2017) избирателната активност е малко над 54%, а на изборите за Европейски парламент през 2019 г. – рекордно ниските 32%. Само за сравнение, в първите години на прехода избирателната активност е несравнимо по-висока. На първите парламентарни избори през 1990 г. тя е над 90%, а през 1991 г. – близо 84%.

Кризата на участието често се интерпретира като недостатъчна заинтересованост на гражданите от демократичния процес, като липса на гражданско съзнание или незрялост на „гражданското общество“. От тази гледна точка обаче остава неразбираемо защо демократичното участие е много по-разпространено непосредствено след промените от 1989 г. в България, а с историческото напредване на либе-

рално-демократичния режим отслабва значително, вместо да нараства. Друга интерпретация на този феномен е, че хората са доволни от управлението и просто не виждат потребност да участват активно. Този либерален възглед е циничен и напълно неспособен да обясни критично ниското доверие в обществените институции, продължителните протести, масовата емиграция, неудовлетвореността от стандарта на живот, ниските доходи и т.н.

Това ни води към втората негативна тенденция, характеризираща политическия ни живот – самата идея за политическите партии като субект на демократичния процес бива силно отслабена. Чест аргумент за отказа от участие е тъкмо липсата на алтернатива. Все повече избиратели не се припознават в никоя политическа сила като техен представител. Нещо повече, поставя се под въпрос самата роля на политическите партии. Партийната принадлежност се оказва синоним на недемократичност, неморалност, некомпетентност и кариеризъм. Индикатори за това са честите призови да не се политизират протестите, рекордният брой на независими кандидати на последните европейски избори, идеите за мажоритарна изборителна система, чрез която да се гласува „за личности, а не за партии“. Дори самите политически организации след 90-те години наричат себе си движения, утвърждавайки идеята, че „партиите са лоши“.

В същото време политическите партии все повече се отказват от това да бъдат представители на отделни групи от обществото, а твърдят, че представляват целия народ. Това важи за целия спектър на политическото представителство – както за представените, така и за непредставените в парламента партии. С тази претенция обаче на практика се заличава обстоятелството, че „народът“ не е хомогенен субект, а включва в себе си противоречиви интереси. Това,

разбира се, не е феномен само на българската политическа реалност, а е част от много по-общ процес на технократизация на политическото, засягащ както постсоциалистическите страни, така и западните демокрации. Демополитизацията на политическото, както и завладяването му от предимно технократския неолиберален дискурс, превръща политиката в чисто инструментално приложение на „добри практики“, привидно благодетелстващи „всички“ (вж. Николова, Цонева, Медаров, 2014: 20). Следователно можем да кажем, че господстващите управленски знания са нещо като „политика без политика“, изтласкващи политическите противоречия и това, че технократското управленско знание (в случая неолибералното такова) защитава едни интереси срещу други интереси, но представя себе си като еднакво полезно за всички. Изтласкването обаче се завърща в привидно неполитически (но втвърдени) форми като представянето на противоречията в морални категории (например добри срещу лоши, вместо леви срещу десни или една класа срещу друга и т.н.). Но чрез настояването за морал в политиката, откъдето и дясното, обществените антагонизми не само че не изчезват, а се изострят, явявайки се в природни, а не в социално-исторически форми, поради невъзможността да бъдат агресираны политически. (вж. Mouffe, 1993).

От глобалната постсоциалистическата ситуация, в която неолибералният капитализъм се отърсва от иманентната заплаха от социализма, избуява идеята за нов свят без противоречия и конфликти, в който цари консенсус, разбирателство и съгласие. Заг тази неолиберална идеология обаче съвсем не изчезват несъвместимите интереси. В България например това, че определени политики и закони се прокарват единствено в интерес на бизнеса, благоприятния бизнес климат и икономическия ръст, дори не се прикрива, а е често

изразявана публична позиция на редица правителства, претендиращи да защитават обществения интерес. Заскобява се обаче обстоятелството, че стопанският ръст далеч не облагодетелства всички, а едва малка част от обществото. С това зад формалното политическо представителство на „народа“ стои фактическото политическото представителство на най-заможната част от обществото. Поради това и кризата на политическото представителство, явяваща се просто като морален упадък или корумпираност на политическите елити, всъщност се изразява в много твърдо представителство на твърде малка част от обществото, за сметка на непредставеността на мнозинството. Това противоречие не остава незабелязано от всекидневните рефлексии на тази криза на представителството. В изследването „Непредставените“ на Тодор Христов, в което той се занимава именно с всекидневните представи за представителството, той показва, че

Възелът, в който се заплитат респондентите, когато говорят за опита си със съвременната представителна демокрация [...] се състои преди всичко в това, че от една страна партиите изглеждат необходим елемент от демократичния процес, но от друга страна те представят не само гражданите, но и това, което от гледна точка на всекидневната нормативна теория на демокрацията не трябва да бъде представяно, най-общо властта и капитала. Така че за респондентите партиите изглеждат едновременно дар и отрова за демокрацията. (Христов, 2014: 80)

В този ред на мисли, през последните десетилетия лозунгът на Тачър, че „няма алтернатива“, все по-често обръща посоката си на действие, за да изрази именно този капан

на неолибералната политика, т.е. да се превърне в критика на безалтернативността. Но тази критика само утвърждава кризата, тъй като е неспособна да отхвърли неолибералния капитализъм, а е насочена само срещу политическите му проявления, явяващи се като корупция, неморалност и пр. Радикалната левица днес също е раздвоена относно представителството. От едната страна е критиката на партийната система и политическото представителство в името на пряката демокрация без институционално опосредяване. От друга са опитите за изнамиране на ляво политическо представителство в лицето на нови леви партии като Сириза, Подемос или кюрдската Демократична партия на народите.

Критиката на представителството, партийната форма, както и идеалът за пряка демокрация рискуват да заскобят обществените антагонизми, защото предполагат наличието на общ обществен интерес без класови противоречия. Безвъпросното възприемане на партийната форма обаче би могло да натурализира индивидуалистичния характер на буржоазното представителство. Идеята *за един човек – един глас* се основава на разбирането за обществото като сбор от абстрактни индивиди, чиито противоречиви интереси лесно могат да бъдат приравнени и изчислени процентово. Разбирането, че резултатите от изборите представят безостатъчно „волята на народа“, е абсолютно същата идеализация, чрез която социологическите проучвания конструират и оформят „общественото мнение“, което по думите на Бурдйю не съществува. Това, което Бурдйю има предвид, е не да отхвърли обекта на социологията, а да направи социологическия подход рефлексивен, като експлицира някои от общо споделените допускания на експертите по „общественото мнение“. Тези допускания са, от една страна, че всеки (като индивид) има мнение и може да го изрази ясно, както и че всички индивиду-

ални мнения са с една и съща стойност. Освен това имплицитно се съдържа и допускането, че има консенсус относно въпросите и проблемите, които трябва да бъдат агресирани. Така става възможно да се произвежда обществено мнение като „обективна реалност“, като артефакт, казва Бурдйю, без да се отчита политическият характер на този инструмент, чиято „функция се състои в налагането на илюзията, че съществува обществено мнение като проста сума от индивидуалните мнения, [...] в прикриването на факта, че състоянието на мнението в даден момент от време е система от сили, от напрежения“ (Бурдйю, 2004: 346). Така става възможно пренебрегването на неотговорилите или тези без мнение (или негласувалите), отсъствието на определени въпроси (или политики) от публичния дискурс и налагането на други.

Тази критика на представителността на проучванията може да се съотнесе към критиката на либералното политическо представителство, в което се представляват абстрактни индивиди, а не колективни интереси. Важно е да се отбележи, че близка (но не идентична) критика може да се открие не само у леви социолози като Бурдйю, а и при десни идеолози на фашизма като Джовани Джентиле, който в програмния текст на фашизма (публикуван от името на Мусолини през 1932 г.) пише, че „фашизмът отрича, че мнозинството [тук той визира математическото мнозинство като сума от индивидуалните гласове/мнения], поради простия факт, че е мнозинство, може да управлява обществото; той [фашизмът] отрича, че самите числа могат да управляват с помощта на периодични консултации“.

Поради това, критиката на представителството, както теоретичната, така и тази, която често се чува от площадите, е нож с две остриета и може да има за цел както да проблематизира скритите зад демократичния принцип на

формалното равенство неравенства, така и да ги натурализира. Как можем да излезем от този капан?

Земеделската организация и кризата на представителството

Политическата история на България от началото на 20. век показва, че проблемът за политическото представителство галеч не е нов. Създаването и развитието на „Българския земеделски народен съюз“ (БЗНС) са движени тъкмо от подобна патова ситуация, в която политическите партии са престанали да представляват интересите на мнозинството. Последните години на 19. век са особено тежки за земеделското население на България. Поредица от лоши реколти, епидемии по животните, последвалият глад и злоупотребите на лихварите с гладуващото селско население, както и фактът, че „правителството гледало на селячеството просто като на източник на приходи и събирало непрекъснато растящите данъци, без да се съобразява със съответните нужди на земеделците“ (Бел, 2002: 24), са условията, в които и от които се ражда земеделската организация. В навечерието на създаването на Съюза правителството готви законопроект, чрез който да въведе отново т.нар. натурален десятък, заменяйки поземления*. В края на 1899 г. държавата е в сериозна финан-

* От началото на 80-те до края на 90-те години на 19. век държавата често променя начина и механизмите на данъчно облагане. Първоначално натуралният десятък е заменен с паричен десятък. Впоследствие той отново е заменен от натурален. През 1893 г. за период от две години отново се връща паричният десятък, който бива заменен от поземлен. (вж. Христов, 2007: 148) Както показва Тодор Христов, тази постоянна промяна на данъчната политика в следосвобожденска България е провокирана не само от техническите затруднения, които среща и

сова криза. В същото време данъчната тежест е стоварена най-вече върху земеделците (ср. Христов, 2007: 152). Това е и основна тема на първия конгрес на БЗНС, който излиза с резолюция до Народното събрание, в която се излагат три основни причини за влошеното икономическо положение на българските земеделци и съответните им искания – „лошата данъчна система“, „липсата на леснодостъпен и евтин кредит“, както и „липсата на добре уредено професионално образование“ (Бел, 2002: 51). Друга обща черта на настроенията на учредителния конгрес на Съюза е фактът, че повечето от делегатите са обединени около неполитическия характер на БЗНС. Опитите на представители на социалдемократическата партия да оглавят и въведат социалистически идеи в Съюза се оказват неуспешни*. Вместо това повечето от изказванията на делегатите са насочени срещу „системата и седищата на балконите партийни представители“ (пак там: 47). Парадоксално, но тъкмо отхвърлянето на идеята както за обвързване на Съюза с някоя от политическите сили, така и за участието му пряко в политическия живот, се оказва условието за възможност по-късно той да се конституира

при трите форми на облагане (поради спада в цените, обвързаността ѝ с реколтите, които варират според годините, ниската събираемост и липса на информация, на база на която да се изчислява данъкът, съпротивите от страна на гражданите и др.), но и от нарасналата необходимост от средства, които да обезпечат модернизацията на държавата – изграждането на войска, железопътни линии, създаването на модерна държавна администрация. Преките данъци се оказват основен източник на приходи към хазната, който обаче е крайно недостатъчен за изпълнението на тези цели. Така към 1899 г. държавата е с огромен външен дълг и бюджетен дефицит.

* Този неуспех социалистическите идеи да станат основа на земеделското движение се дължи и на обстоятелството, че за повечето селяни социализмът означава просто премахване на частната собственост (вж. Бел, 2002: 45).

като политически субект. Първият подстъп към това се заражда година след учредяването му, когато лидерите на Съюза осъзнават необходимостта земеделците да бъдат политически представени и техните интереси да бъдат застъпени в Народното събрание. Този нов курс не е безоснователен. Утвърждаването на натуралния десятък и последвалите селски бунтове срещу него от 1900 г., както и тяхното потушаване от държавата, отеждат силно. Въпреки това БЗНС няма големи успехи – макар да успяват да окажат влияние за отмяна на десятъка, повечето от малкото депутати на БЗНС се присъединяват впоследствие към други политически партии*. Така ролята на Съюза да представлява селското население остава много ограничена до съживяването му в навечерието на Балканската война, когато в лицето на Александър Стамболийски проблемът за представителството ще поеме по нов път. Политическата философия на Стамболийски изиграва ключова роля за развитието на БЗНС – многократното увеличаване на членовете и политическото влияние на организацията. Но тя е от огромно значение и в един много по-общ контекст.

Както е известно, селяните са първата жертва на капитализма:

Епохални в историята на първоначалното натрупване са всички преврати, които служат като лостове на създаващата се капиталистическа класа; но преди всичко онези

* Поради това на Третия конгрес лидерите Забунов и Драгиев полагат усилия да затвърдят политическата роля на организацията и да намалят влиянието на другите политически партии. Измежду лидерите обаче все още няма консенсус относно политическото участие. Цанко Церковски считал, че след отменянето на десятъка Съюзът трябва да изостави участието си в политическите борби (вж. Бел, 2002: 63-64).

моменти, в които големи човеишки маси внезапно и насилствено биват откъсвани от техните средства за съществуване и биват хвърляни на пазара на труда като поставени въвн от закона пролетарии. Експроприацията на земята на селския производител, на селянина, образува основата на целия процес. (Маркс, 1968: 721)

Тази експроприация, казва Маркс, се случва по различни начини в различните държави, „класическа форма“ на която е Англия. Маркс описва този дълъг процес на обезземляване на селяните при разпада на феодализма, имащ своите корени още в 15. век и достигнал своята кулминация през 18. век при т.нар. ограждане на земята. Тук става дума за отчуждаването на общите земи на селяните от страна на зараждащата се буржоазия или това, което е познато като „първоначално натрупване на капитала“ (Ууд, 2010). Тази аграрна революция, позволила да се появи едрото селско стопанство, се основава на разграбването на земеделските земи в огромен мащаб и превръщането им частна собственост, подчинена на развиващата се капиталистическа индустрия. Този процес, останал известен в историята с думите на Томас Мор от неговата „Утопия“ – „овцете изядоха хората“ – води до окаяното положение на селяните, превръщайки ги в пролетариат.

България от началото на 20. век не е „класическата форма“ на първоначалното натрупване, която описва Маркс. Ситуацията на българските селяни е доста различна и е определена до голяма степен от откъсването им от османската аграрна система и появата на национална държава, която трябва да се модернизира и легитимира. В следосвободженска България няма развита промишлена индустрия и индустриализирано

земеделие, отсъства и процес на концентрация на земята*. По-голямата част от населението се състои от гребни земевладелци, които обработват земята с примитивни средства за собствените си нужди. С други думи, селячеството в началото на миналия век не се пролетаризира. Това, разбира се, не означава, че положението им е добро. Макар земите на прогоненото от България турско население да се преразпределят (и то на стихуен принцип), положението на земеделците е значително влошено. Бедността на българския селянин обаче е принципно различна от тази на градския работник и се изразява преди всичко в това, че за него е станал проблем всичко, което изисква пари – данъците, образованието, правосъдието, лечението и т.н. (вж. Христов, 2007: 139). Както показва Тодор Христов в „Легитимирането на държавната власт и селските бунтове от 1900 г.“, влошеното положение на земеделците често се интерпретира от различни историци като дължащо се на неуспешната модернизация на селото, което на свой ред се оказва пречка пред модернизацията на държавата (пак там: 140). Дискурсът за българската модернизация, който описва българското село като немодерно или антимодерно, според Христов съдържа едно нормативно измерение, тъй като често описва и „какво е *трябвало* да бъде“ селото. Описанията на селяните като настроени срещу модернизацията пропускат например това, че първите лидери на земеделското движение критикуват изостаналостта на селското стопанство, вместо да се противопоставят на модернизацията. В своето „Въззвание към българските земеделци“ Цанко Церковски пише, че „българският селянин продължава да обработва нивите си с „дядо Адамовото рало“ в същото

* Тази концентрация се случва под некапиталистическа форма едва при социализма.

време, когато непрекъснато се увеличават производствените му разходи“ (Бел, 2002: 42). Освен това модернизационният дискурс се опира и на един голям разказ за световната история, който освен проблематичността си е подчинен и на гледната точка на държавата, на която се налага в началото на своето легитимиране постоянно да води всекидневни войни, да упражнява власт на места, в които преди това само е гостувала. Това налага да се търсят алтернативи на модернизационните обяснения. Такъв алтернативен разказ за селските бунтове срещу десятъка, които, както отбелязах, оказват голямо влияние върху преориентацията на БЗНС към политиката, предлага Христов.

В този смисъл радикалната политическата теория на Александър Стамболийски за демократично представителство без политически партии, на която ще се спира в следващите страници, представлява също голям разказ, само че за една алтернативна модернизация, чрез която противоречивите интереси в обществото да не се разтворят в хомогенизиращата идеология на националната държава. В идеята за една алтернативна модерност, на която земеделците не са първата жертва, кристализира и „ускорената история“ в следосвобожденска България. В политическата философия на Стамболийски се снемат едновременно борбата срещу капитализма, монархизма, милитаризма и национализма.

Тази първа съпротива в новата българска история е важна и уникална също поради факта, че, макар вдъхновена от марксизма, тя е немарксистка критика на капитализма от гледна точка на проблема за политическото представителство на селяните. В това отношение Маркс има доста различна позиция. Той наистина признава, че селяните са жертви на капитализма при първоначалното натрупване, но тяхната роля е сведена само до това. В „Осемнадесети брюмер на Луи

Бонапарт“ той пише, че селяните представляват класа само колкото „картофите в един чувал образуват чувал с картофи“ (Маркс, 1959: 203). В този смисъл, Маркс е скептичен към възможността за антикапиталистическа селска организация, предпоставяйки едно прогресистко разбиране, в което селяните не могат да бъдат класов субект на антикапиталистическите борби и тази роля трябва да бъде погетата от работническата класа. Българската ситуация от началото на 20. век обаче предполага тъкмо селяните да поемат тази роля, което става факт чрез организацията на земеделското движение.

Разбирането на Маркс предпоставя и еднократния характер, а не постоянното влияние на капиталистическата икономика върху земеделското население. От гледна точка на съвременния капитализъм обаче и ефектите му върху земеделието – както екологични, така и социални – става ясно, че този проблем далеч не е решен, а се задълбочава. Например изтласкването на дребните земеделци от големите земеделски корпорации все по-навътре в недокоснати от човека гори е условие, както се разбира напоследък, както за ускоряващото се обезлесяване, така и за зачестилите срещи с нови вируси. Това поставя под въпрос самото индустриално производство на храна и необходимостта от алтернативни начини на земеделско и животновъдско производство, основаващо се на дребно и домашно стопанство (вж. Цонева, 2020). Климатичните промени оказват, от своя страна, също силно влияние върху земеделските производители, лишавайки ги от поминък и често превръщайки ги в бежанци.

Поради това ролята на БЗНС и в частност на политическите идеи на Стамболийски за представителството, съсловната организация на обществото, както и за превръщането на материалните и икономически интереси на различните

съсловия в принцип на политическата организация, са важна част от историята на антикапиталистическите борби.

Една алтернативна идея за политическо представителство

Образът на Стамболийски в публичния дискурс е госта противоречив. Общите определения на политическата му дейност варират в полюсни крайности – от тоталитарен диктатор и авторитарен лидер до гениален политик, предотвратил трета национална катастрофа и успял като министър-председател (1919-23) да смекчи трагичното положение на страната, породено от въвличането ѝ в Първата световна война. Позитивният образ на Стамболийски дължим обаче преди всичко на историческата памет за него по времето на социализма. В този период е издигнат негов паметник пред построената през 1950-те години опера, на което място през 20-те години БЗНС е планирал да построи партийна централа. През 1979 г. град Кричим е преименуван Стамболийски. В същата година се провежда и голяма международна научна конференция по случай 100-годишнината от рождението му*.

В постсоциалистическа България обаче наследството на Стамболийски все повече се схваща чрез термини като „авторитаризъм“, „диктатура“, „фашизъм“. Тази преоценка на делото на Стамболийски, разбира се, не може да се отдели от силно антикомунистическия заряд на българския преход. За да илюстрирам това, нека вземем два онлайн анонса на предаването „История БГ“ на Българската национална телевизия. Предаването от 10.06.2013 г., посветено на неговото управление и

* Виж „Александър Стамболийски – живот, дело завети“, Издателство на БЗНС, 1980 г.

най-вече на деветоюнския преврат, е рекламирано на страницата на БНТ във Facebook по следния начин: „БЗНС на Александър Стамболийски е първата българска партия с авторитарен стил на управление по модела на италианското фашо и германския национализъм“. В анонса за предаването на 21.10.2019 г., адресиращо реформаторската му дейност, пък е сложен цитат без източник, който предполагаемо описва Стамболийски: „Тялото му е „снажно, тежко, непохватно“, но с възкъси крака, та и малко несъразмерно. Глава едра, кръгла, обрасла с гъста къдрава коса. Чело ниско, малки неспокойни очи с остър поглед; малки несериозно засукани мустаци, които изглеждат като изкуствени. В моменти на гняв прилича на неопитомен глиган.“*

Още нещо прави впечатление в предаването от 2019 г. За да илюстрира негативното отношение на Стамболийски към интелегенцията, редакторите на „История БГ“ са включили самите „думи на Стамболийски“ от неговия най-важен политически текст „Политически партии или съсловни организации“ от 1909 г. Въпросните думи на Стамболийски обаче са тъкмо и само думи. Извадени от контекст отделни изрази, срещащи се на различни места в книгата, са представени като последователен цитат, в който обаче няма нито едно цяло изречение от текста на Стамболийски!** Въпросният „цитат“ може да бъде открит в интернет (откъдето явно са го взели редакторите***), където е указано, че той се намира между 58 и 179 страница. „Умствената аристокрация, интелегентската сган

* Тези описания могат да бъдат открити на страницата на „История БГ“ във Facebook <https://www.facebook.com/Istoria.bg.bnt/>

** Отделните фрази са прочетени с граматичен тон като последователен текст, създаващ впечатление за цялостен откъс от книгата. Виж: <https://rb.gy/cfddwf> (27:40 мин.)

*** „Цитатът“ може да бъде открит на страницата на <http://www.vidin-online.com/> в статия за Стамболийски от 2010 г. Виж: <https://rb.gy/vyuw2b>

е свила змийско котерийно гнездо [...] тази търтейска папlach и търтейски рояк [...] е мнима народна ръководителка [...] Ония интелигенти службогонци, предприемачески, адвокатски и пр., сбирцини, които са забили жилото си в народния държавен организъм и онази военна благородна класа, интелигенция, държавници и т.н. е задушавала и мачкала грамадното мнозинство от народните маси [...], най-сетне, лекарската и адвокатската професия да станат общо достояние и да няма нужда от съществуването на и без това малочислените и маловажни днес тия две съсловия [...] интелигенцията се занимава през целия си живот само да се нахрани, запази и разплоди, интелигентите са държавни разбойници, [...] в това число и учителите...“

Дали тази спекулация с идеите на Стамболийски е умишлена, или неволна, мога само да спекулирам. Но тя е показателна за начина, по който политическите идеи на Стамболийски се представят в публичното говорене след 1989 г. Поради това тук ще се опитам да представя тезите и възгледите на Стамболийски от „Политически партии или съсловни организации“, ако не цялостно, то поне последователно. Не само отношението му към интелигенцията, което не може да бъде разбрано отвъд схващането му за ролята на политическите партии, но и към самата демокрация, политическото представителство и съсловното организиране, както и контекстът, в който те се раждат. Идеите на Стамболийски не са фрагментарни и спонтанни хрумвания на амбициозен политик, а са обвързани в много систематична политическа философия. В какво се състои тя?

Критиката на политическите партии, която срещаме в съчинението от 1909 г., не е просто площаден манифест против всички партии, а принципна и исторически аргументирана позиция. Политическите партии, казва Стамболийски, наследяват тайните революционни организации, чиято ис-

торическа задача се изчерпва със свалянето на монархизма. Ключовата цел и на двете форми на организиране е „извоюването на граждански и политически права и свободи“. Самият Стамболийски е силно повлиян от революциите на Запад, най-вече от Френската революция и Декларацията за правата на човека и гражданина, която той цитира цялостно в началото на книгата и многократно я споменава по-нататък. Той счита революционните движения от края на 18. век като част от една общонародна борба срещу „самозабравилите се в бруталните си действия управляващи кръгове“ (Стамболийски, 1990: 30). Преминаването на революционните организации в легални политически сили има за цел, макар и с други средства, да затвърди извоюваното от революцията. Между тях обаче има определено различие, засягащо тъкмо представителството. Общият враг в лицето на монарха конституира революционните маси като единен субект с общ интерес – „да се скъсат оковите на монархизма“. Следреволюционната ситуация обаче оголва различните интереси в обществото, на които различните политически партии трябва да отговорят.

Трябва да се отбележи още тук какво Стамболийски разбира под „интерес“. Не става въпрос за съвкупност от лични интереси, както често либералните мислители представят обществото. Стамболийски е много повлиян от дарвинизма и разглежда обществото в термините на непрестанната борба, конфликт и съперничество, както и от идеите в „Първобитното общество“ на американския антрополог Луис Хенри Морган, който разглежда историята като *прогрес*, състоящ се от различни фази на развитие. Идеите на Морган и Дарвин оказват силно влияние също и върху Маркс.

Освен това Стамболийски е и материалист, считащ, че икономическите интереси обуславят тази борба. Поради това политическите интереси в неговото разбиране трябва

да бъдат изразител на икономическите. Както се изразява той шеговито, „безсмислица е да удовлетвориш интересите едновременно и на църкела, и на жабата и на змията“ (пак там: 43).

В неговите очи политическите партии са се провалили да отговорят на нуждите на новото време – „да се грижи още както за подобрене на нееднаквите материални интереси на народните маси, така и за създаване на хармония между правата на различните народни слоеве“, „да се грижи за опазването на общественото здраве; да нагоди рационална експлоатация на всички неразработени обществени богатства в страната; да организира отбраната против всички епидемически болести“, „да бди и съдейства за повдигане на производството; да се грижи за препитанието на немошните, безпомощните членове от народа“ и др. (пак там: 36). Анализът му на провала на политическите партии не се изчерпва само до посочването на проблемите. Критиката му е радикална (в смисъла на стигаща до корена на нещата). От една страна е фактът, че политическите партии са престанали да защитават интересите на различни групи в обществото. Най-засегнати са, разбира се, най-нисшите слоеве – земеделците и наемните работници. Вместо това, казва той, политическите партии са се превърнали в „политически котери“, които деморализират обществото. (пак там: 49). Това обстоятелство се подчертава и от „позорния компромис“ между партиите и монарха. Довчерашният враг на политическите партии – монархизмът – борбата срещу който е генеалогическият произход на партиите, се оказва техният съюзник за „противодействие против общия враг – народа“ (пак там: 53). Критиката на Стамболийски на „позорния компромис“ не е застъпена само в политическата му теория, но и в политическата му практика. При свикването

на Петото велико народно събрание в началото на 1911 г. Стамболийски и останалите депутати от БЗНС, подкрепени и от социалдемократите, яростно се противопоставят на предложените изменения в Конституцията, чрез които титулата на Фердинанд да се промени от „княз“ на „цар“. Но съпротивата е най-вече срещу промяната на член 17, чрез която да се позволи на царя да сключва тайни договори, без знанието и одобрението на Народното събрание (ср. Бел, 2002: 110). Опасенията на Стамболийски са били предимно от нарастването на милитаризацията на страната и въвлечането на България във военни конфликти – опасения, които много скоро се оказват оправдани. Кампанията срещу промяната на Конституцията не дава особен резултат и последната става факт, но организираното публично злепоставяне на Фердинанд от Стамболийски по време на откриването на Петото велико народно събрание, макар краткосрочно да нанася вреди върху образа на БЗНС, не е забравено и бива припомнено след Междусъюзническата война (нак там: 115).

Политическите партии не са просто критикувани, а принципно отхвърлени от Стамболийски като изиграли историческата си роля: „всяко нещо, което по един или друг начин постигне целите си, в името на което е създадено, то престава да има оная важност и значение в живота, които е имало и които би трябвало да има. Нещо повече: то, както казахме и по-рано, е подложено на израждане, а следователно – и на умиране“ (нак там: 56). Само в рамките на тази радикална критика на „израждането“ на политико-обществените сили можем да разберем и отношението на Стамболийски към „интелигенцията“. Това в никакъв случай не е бунт на полуобразован селянин срещу „образованите елити“, както често бива твърдяно, или на диктатор срещу „застъпниците

на демокрацията“. Тази критика е свързана с кризата на представителството и се отнася до конкретното състояние на въпросните елити:

Преди всичко политическите партии не са и не могат да бъдат представители на работещите народни слоеве. Тяхната мощ [...] се зида от интелигенция, която няма нищо общо с живота, с нуждите, с интересите на широките народни маси. Няколко души адвокати, няколко души предприемачи, търговци, една голяма част службогонски елемент – това е то постоянния и действащ елемент, който съставлява днешните политически партии и който крепи живота и направлява действията и.м. (нак там: 56)

Така че Стамболийски не е против интелектуалците по принцип. За него проблемът, подобно на този с политическите партии, е, че интелигенцията може да спре да представлява конкретен класов и да започне да представлява единствено своя собствен мрежови интерес. В този смисъл Стамболийски е критик на интелектуалците, които представляват само себе си и нямат никаква обществена функция, но не е против това конкретните класови интереси да имат своя политическа и интелектуална форма в публичните дебати. Всъщност неговият проект е именно това – *политическото и интелектуалното поле да бъдат представители за действителната класова структура в обществото*. Поради това Стамболийски може да бъде четен и доста актуално, имайки предвид рояците от тиражирани от медиите експерти, които говорят от името на Истината, същевременно отвърщавайки се от „масовия човек“, „масовия вкус“, „чалгата“ и пр.

Освен това Стамболийски счита, че за нуждите на

демократичния режим не само образованието, но и политическото образование са от изключителна важност. Буржоазните политически партии обаче са според него „неспособни за политическо възпитание на народните маси“ (нак там: 49). Една от реформите на управлението на БЗНС например включва най-масовата образователна инвестиция дотогава. Въвежда се задължително и безплатно прогимназиално образование за децата от 7 до 14-годишна възраст, което за една учебна година увеличава броя на училищата от 561 на 1676 (ср. Велев, 1980: 281). Мащабната образователната реформа, включваща също и висшето образование (откриват се нови факултети и специалности, инвестира се в култура и др.), последователно осъществява на практика насочеността на Съюза към народна просвета. Поради това политическата философия на Стамболийски има не само идейни измерения – тя е дълбоко вкоренена в политическата практика, основаваща се на едно много систематично разбиране за класовата структура на обществото по това време.

Но да се върнем към „Политически партии или съсловни организации“. След всяко отрицание следва утвърждаване. След като е отхвърлил политическите партии като исторически нерелевантни, той се заема да утвърди едно алтернативно демократично организиране на обществото – замяната на политическите партии със съсловни организации, които да могат да проведат така необходимите икономически и социални реформи, които политическите партии не могат да изпълнят. Това е и следващият основен момент, който често става повод за обвързването му с фашизма.

Съсловните организации групират обществото в система на функционално представителство. Идеята за съсловна държава е корпоративистка по форма, но същностно се

отличава от либералния и от фашисткия корпоративизъм. Фашисткия корпоративизъм цели да обедини в общи съсловни организации противоречиви класови интереси, като при това корпорациите остават без вътрешна демокрация, а са направлявани от капитала. Либералният корпоративизъм, наложен след 1989 г. у нас, пък цели смекчаването на класовите противоречия чрез изпразнените от политическа власт механизми за „социален диалог“ и „трестранно сътрудничество“. Съсловната държава на Стамболийски е точно обратното. Съсловните организации тук не обединяват противоречиви интереси с цел да ги прикрият (насилствено или чрез „диалог“), а се опитват да ги изкарат на преден план чрез системата за функционално представителство. Но с това демокрацията не е премахната. Снет е единствено нейният либерално-индивидуалистичен характер в буржоазната многопартийна система. Ако беше възможно, казва Стамболийски, „да се задоволят същевременно с една и съща храна волът, ракът, змията, жабата и щуката, ще бъде възможно да се задоволят с една и съща реформа и интересите на наемния работник, индустриалеца, търговеца, земеделеца и пр.“ (Стамболийски, 1990: 94).

Идеята за различните съсловия, имащи различни материални интереси, които да могат да бъдат представени и защитавани, представена от Стамболийски в „Политически партии или съсловни организации“, съдържа донякъде определено прогресистко разбиране в духа на времето. Той дава примери за различните съсловия – наемно-работническото, търговското, земеделското, занаятчийско и др. Земеделското съсловие обаче се разглежда като предхождащо всички

останали както исторически*, така и по-важност. Той счита, че земеделското съсловие е от фундаментална важност за всяко общество, тъй като осигурява прехраната му – „Може какъвто и строй човечеството да нагодява, но то никога не ще престане да използва земята, върху която живее. А дотогава, докогато то я използва ще има земеделски труд и земеделски поминък и земеделско съсловие“ (нак там: 83). Подобна важна роля играе и работническото съсловие. За разлика от тях, непроеизводителните съсловия като търговското, лекарското или адвокатското биха могли да изчезнат с времето. Стамболийски има предвид с това хипотезата за евентуално развитие на общественото знание и образование, което да направи ненужни тези съсловия – например здравето да се направлява чрез хигиенни и диетични навици, кооперативното организиране да направи ненужно посредничеството на търговското съсловие и т.н. Въпреки малобройността им обаче, доколкото съществуват, те би трябвало да могат да се организират и да защитават съсловните си интереси.

Най-общото определение, което Стамболийски дава на идеята си за съсловие, е следното: „Под думата съсловие ние не разбираме група хора, които се борят да извоюват или пък да запазят определени права, известни привилегии за сметка на останалата част от народа. [...] под думата съсловие ние разбираме и сме разбирали досега, известно число от хора с

* Както споменах, Стамболийски е силно повлиян от „Първобитното общество“ на Морган, където историята се разглежда като имаща три фази: дивачеството, което се основава на лов и събирателство, при което почти няма разделение на труда; следващата фаза на развитие (варварство) е определена от опитомяването на животните и растенията и усядането, характеризиращо се с появата на частната собственост и разделието в обществото; и трета фаза – цивилизация.

един и същи поминък, с едни и същи икономически интереси“ (пак там: 103). Така представеното разбиране има следния „дефект“. То е вътрешно нереклексивно и поради това нечувствително към въпроса как се конституира дадена група от хора като съсловие и как се конституира неговият интерес. Казано иначе, как се определят границите, в които някой принадлежи или не към дадено съсловие, кой ги определя. Ако беше си поставил този въпрос теоретично, тоест беше направил съсловната идея рефлексивна, то тя би била обречена да се измени силно. Какво имам предвид? Идеята за съсловна организация няма само теоретична функция, а има и перформативна сила, чрез която да се конституира земеделското съсловие като такова, но и чрез която да се легитимира нов тип субект на демократичния процес. Това не означава, че практически Стамболийски не е рефлексивен към проблема за неясните граници на обществените групи. Пример за това е оглавяването му на Войнишкото въстание през септември 1918 г. Той е освободен от затвора (където е вкаран поради противопоставянето му на включването на България в Първата световна война) с надеждата да усмири разбунтувалите се войници. Стамболийски прави точно обратното на това, за което е изпратен. Бунтът на войниците не е да защитават интересите на военното съсловие, а е по-скоро работнически бунт срещу лошото заплащане и условия, мизерията и глада в окопите, контрастиращи с високите заплащания на главнокомандващите. (Вж. Tsoneva, 2019)

Тоест макар на теория Стамболийски да счита, че отделните съсловия имат ясен колективен интерес, на практика разбира, че този интерес трябва да бъде произведен, че той не е предзададен и за него се водят вътрешносъсловни и извънсъсловни битки. Друг пример за това му разбиране е отношението му към неравенствата в земеделското съсло-

вие. На теория той отрича обвиненията на марксистките социалисти за класовия конфликт между дребните и едрите земеделци, като казва, че 618 от най-едрите земевладелци притежават едва 4% от обработваемата земя, а останалите над половин милион притежават останалата част*. В реформаторската си дейност обаче Стамболийски работи усилено за оземляване на бежанци и безимотни селяни и преразпределение на земеделските земи. Макар първоначално (в своята теория) да не иска да дели едрите от дребните земевладелци, той прави това по-късно в практиката си на политик. Чрез раздаването на земя на бежанците и взимайки земя от едрите собственици, на практика Стамболийски изменя границите на съсловието. Кой е земеделец и кой не е, не е обективна реалност. Така се оказва, че може да има земеделец без земя или някой с много земя да не е земеделец. Именно в това се състои и интересът не като личен, а като колективен такъв. Едрият земевладелец има интерес да запази и разширява земите си. Земеделският колективен интерес е земята да бъде справедливо разпределена. Поради това освен аграрната реформа, Стамболийски въвежда и идеята за трудовата собственост, с която да се смекчи жилищната криза в градовете. Също както и при поземлената реформа, се установява предел, над който не може да има абсолютно право на собственост (ср. Бел, 2002: 186-187).

Стамболийски не отрича класовото разделение на обществото, но го обвързва с политическите партии, които въпреки важната им историческа роля – да извоюват граждански и политически права и свободи, са се изродили в

* Само за сравнение, през 2013 г. 4% от земеделските стопанства стопанисват 85% от земеделската земя. Виж Медаров, Г., Попов, И., Славоу, Т. (2017) *Концентрацията на земеделието в България. Необходими реформи* <https://www.zazemiata.org/>

„партизански групи“. За него общественото народно организиране при революциите се разпада на три класи, отговарящи на трите политически направления – консервативно, либерално и демократично (вж. Стамболийски, 1990: 147). Тези три класи са сформирани според Стамболийски от хора с еднакво материално положение, но *не и с еднакви материални интереси*. Поради това необходимостта от съсловното организиране е свързана не само с провала на политическите партии, тяхното сдружаване с монархизма и с капиталистическите елити, но и от необходимостта материалните нужди да станат открит принцип на политиката, тъй като борбата за икономически интереси така или иначе определя обществените конфликти.

Нашето твърдение е, че тя трябва да стане принципална, че тя трябва да стане открита, че тя трябва да бъде организирана, дисциплинирана, разумна, явна, смела, систематична, повсеместна и целесъобразна. (нак там: 97)

Казано иначе, Стамболийски отдава огромно значение на съсловията, понеже търси начин да излезе от политическата криза, при която материалните и икономически нужди на голяма част от населението не са представени и защитени. Тези нужди са скрити и невидими в публичността. Именно от тази криза се ражда неговата политическа философия. Съсловната организация е идея за политическо представителство в рамките на една алтернативна модернизация. Стамболийски вярва, че тя не нарушава демократичните принципи. Нещо повече – тя е невъзможна без установена здрава демократична основа. Без извоювани граждански и политически права и свободи битката за материалните нужди е безпочвена.

Заклучение

Днес сме изправени пред подобна криза на представителството. Съпротивите срещу липсата на политически субекти, които да защитават интересите на голямата част от обществото, обаче често се изразяват в критика на избирателната система и предложения за замяната ѝ с мажоритарна. Още в началото на 20. век Стамболийски си е давал сметка за това, че за да се реши кризата на представителството, трябва да се разшири максимално демократичното участие и властта да бъде върната обратно в ръцете на широките маси, което мажоритарната система на практика възпрепятства. Поради това той е защитник на пропорционалната избирателна система, тайната на гласуването и референдума. На неговото управление всъщност дължим въвеждането и провеждането на първия референдум в България. Също така и въвеждането на прогресивно данъчно облагане, чрез което данъчната тежест да не пада върху най-бедните членове на обществото. Облагането на капиталистическите гружества стига до 25% от печалбите им. В облагането на трудовите доходи също е възприет прогресивният принцип, като ниските доходи се облагат с 2%, което нараства до 35% при най-високите. Въведен е и необлагаем минимум, чрез който най-бедните членове на обществото се освобождават от данък (вж. Велев, 1980).

Ако борбите срещу несправедливостта на данъците белязват земеделската организация в началото на 20. век, то днес съпротивите рядко отдават значение на данъчната система. Днешният плосък данък, който е и превърната форма на десятъка, натоварва най-вече хората с нисък и среден доход. В същото време държавната хазна се пълни предимно от косвени данъци, което допълнително натоварва най-бедните

(вж. Касабов, Атанасов, Григорова, 2018). Данъчната система, която би трябвало да преразпределя и намалява неравенствата в обществото, се оказва, че на практика ги създава и задълбочава, като преразпределя обществените средства от бедни към богати. (пак там: 21)

Разбира се, идеята на Стамболийски за съсловна организация не е приложима днес, най-малкото поради изменения класов състав на обществото. Но стремежът към алтернативна модерност на най-масовото ляво движение в историята на България е нещо, което не бива да бъде забравено. Най-малкото защото част от дилемите, които е трябвало да решат, са валидни и днес. Общественият дискурс е завладян от „експерти“, обикалящи медиите, които се гордеят, че не представляват „никого освен себе си“. Отсъстват принципно различни политически позиции и политики, което прави политическите партии, съвсем оправдано, еднакви в очите на избирателите. Необходимостта от механизми, които да гарантират видимостта и представеността на цялото общество, не е намаляла сто години след управлението на Стамболийски.

Социализъм на участието на социалдемократичните партии в Източна Европа (1945-1948): история, характеристики и наследство

ЯН ДЕ ГРААФ

Превод от английски: РОСИЦА КРАТУНКОВА

Когато днес говорим за следвоенния социализъм в Източна Европа, често имаме предвид комунизма. Това само по себе си не е изненадващо, тъй като концепцията за социализъм е от решаващо значение за самовъзприятието на комунистическите режими в региона: отгадени на „социалистическа трансформация“ на икономиката и обществото, с постоянния си дискурс за „изграждане на социализъм“ и описвайки себе си като страните на „действително съществуващия социализъм“ От гледна точка на 1945 г. обаче комунистическите партии не са единственият наследник на социалистическата традиция в Източна Европа. Тази роля те споделят със своите социалдемократически* партньори в правителствата на големите коалиционни шатри, които управляваха Източна Европа между освобождението през 1944-45 г. и установяването на пълноценни комунистически диктатури през 1947-48 г.

* Исторически, когато описват себе си, партиите на демократичните социалисти използват и двете понятия: „социализъм“ и „социална демокрация“. След като три от четирите партии в сърцевината на тази статия са били наречени социалдемократически партии, ще използвам предимно „социалдемократ“ като основна характеристика на партийното семейство. Само когато се занимаваме с индивидуални партии, наречени социалистически (например Полската социалистическа партия), ще бъде използван терминът социализъм. Всички бележки в текста са от автора.

Произхождайки от същата марксистка идеология и състващи се за същия пролетарски вот, социалдемократите са основната пречка пред комунистическата хегемония над работническата класа. Поради тази причина комунистите, въпреки че запазват някои от селските и християнските си коалиционни партньори като параван, настояват за сливане със социалдемократическите партии, монополизирайки властта в Източна Европа.

Тази статия разглежда дълго пренебрегваната история на източноевропейските социалдемократически партии, които след войната решават да се присъединят към управляваните от комунистите коалиционни правителства. В публикувани по време на Студената война трудове на лидерите на тези партии често се гледа пренебрежително като на сподвижници или като „социалисти на Молотов“, които продават социалната демокрация на комунистите (Révész, 1971; Steininger, 1979). По-нови текстове показват повече разбиране към трудната ситуация, в която източноевропейските социалдемократи се оказват след 1945 г., но го правят предимно в контекста на транснационалните им отношения със западноевропейските социалдемократически партии в „неформалния социалистически интернационал“ в годините непосредствено след войната (Costa, 2018; Neumos, 2004; Sørensen, 2001). Целите на тази статия са различни. Тя се опитва да обясни избора на следвоенните източноевропейски социалдемократически партии по отношение на социалните и икономически условия и националната история. Какви уроци извличат от опыта си между двете световни войни и как тези уроци оформят отношението им спрямо (партийно) политически съюзи? Как възприемат следвоенното общество и неговата готовност за демокрация? И до каква степен идеята им за социализъм се различава от тази на комунистите?

При изследването на тези въпроси статията ще се съсредоточи върху четири социалдемократически партии зад (нововъзникващата) Желязна завеса: Българската социалдемократическа партия (БРСДП), Унгарската социалдемократическа партия (MSZDP), Полската социалистическа партия (PPS) и Румънската социалдемократическа партия (PSDR). Това е така, защото тези четири партии са изправени пред сходни предизвикателства в следвоенната епоха: постигане на успех на коалиционното управление в страни без установени демократични традиции, въвеждане на социализъм сред селяните и справяне с борбите между революционери и реформисти в собствените им региони. Във връзка с това е важно да се подчертае, че статията ще се занимава преди всичко с онези леви социалдемократи, които остават верни на правителствените коалиции до горчивия край. В България, Полша и Румъния социалисти-реформатори, сред които много междувоенни партийни лидери, се отцепват, за да сформират свои опозиционни социалдемократически партии в знак на протест срещу безбройните антидемократични злоупотреби, извършени от комунистите. Трагичната съдба на тези партии, които непрекъснато са били тормозени от управляваните от комунистите служби за сигурност и чиито лидери често са попадали в затвора със скалъпени обвинения (например сътрудничество с Гестапо, заговор за сваляне на „народната демокрация“, разпространяване на фалшиви слухове) (Hodos, 1997), е допринесла съществено за затвърждаване на репутацията на социалдемократите, участвали в правителства с комунистите, като техни наемници. Разбира се, вероятно след войната е имало внедрени криптокомунистически агенти във водещите кръгове на източноевропейската социалдемокрация (Révész, 1971), докато комунистите може да са използвали и докладите за сътрудничество с нацистите по време на войната от стра-

на на някои социалдемократически лидери, за да ги изнудват в подчинение (Frunza, 1990). При все това, както твърдя и другаде, революционният социализъм, прокарван от лидерите на четирите разглеждани в тази статия партии, е част от едно по-широко общоевропейско течение сред социалдемократите от аграрни общества, които излизат от десетилетия наред десни диктатури (De Graaf, 2018). Поради тази причина следвоенната история на Чехословашката социалдемократическа партия, която работи в много различен исторически и социално-икономически контекст и се доближава по-скоро до една типична „западна“ реформаторска партия (De Graaf, 2019), най-вече ще остане извън настоящия анализ.

Статията се състои от три раздела. В първия раздел ще разгледам аргументите, които следвоенните източноевропейски социалдемократи изтъкват, за да защитят тясното си сътрудничество с комунистите. Въпреки че социалдемократите в региона често са наясно със съмнителните демократични качества на своите партньори от коалиционните комунистически правителства, те все пак вярват, че един обединен фронт на работническата класа е единственият начин за създаване на социализъм в страни като техните. Във втория раздел ще разгледам особеностите на дневния ред на социалдемократите в следвоенна Източна Европа. Най-вече останали в историята заради политическата си подкрепа за комунистите, социалдемократите всъщност заемат отчетава и често по-радикална позиция по въпроси, свързани със социалната и икономическа демокрация. В третия раздел ще обсъдя наследството на за кратко съществувалите социалдемократически партии в комунистическа Източна Европа. Този по-кратък раздел ще се съсредоточи върху бъдещето на радикалните каузи, които следвоенните социалдемократи отстояват при сталинистките режими.

За да подкрепи аргументите си, статията се позовава на голямо количество архивни и печатни източници. Източниците са най-обширни в полския случай, където се използват редица документи и текстове от национални колекции. За останалите три партии статията изследва предимно техния принос към следвоенното международно социалистическо движение: цитати от протоколи на международни социалистически събрания, както и разглеждане на двустранните им отношения с партньорски партии. Тези данни биват допълнени със сведения от следвоенните социалдемократи, както и с академичната литература за политическия живот в следвоенна Източна Европа.

Помиряване с историята

В нито една от четирите държави решението за влизане в управление с комунистите не се случва без противоречия сред социалдемократите. Разбира се, и в редица западноевропейски страни комунистическите партии имат представителство в управляващите коалиции след войната, където те обикновено поддържат умерена и компромисно ориентирана линия (Horn, 2020). И все пак балансът на силите в окупираните от Съветския съюз страни е коренно различен. С помощта на Съветите комунистите бързо заемат ключови държавни институции – преди всичко в полицията, разузнавателните служби и съдебната система, които играят основна роля за елиминирането на политическите опоненти. Дори комунистите да предпочетат да оставят поста на Министър-председател (но никога този на Министър на вътрешните работи) на друга партия, за да поддържат внушението за политически плурализъм, е ясно кой управлява. Онези, които

отказват да приемат комунистическото господство, включително заклети социалдемократи, бързо стават мишена на тайната полиция и биват пропъдени от обществения живот.

Неравнопоставеното партньорство с комунистите, както и постоянното сплашване на опозиционните политици от силите за сигурност, поставя източноевропейските социалдемократи в трудно положение, когато трябва да се срещнат със свои западноевропейски колеги. По време на първата следвоенна Международна социалистическа конференция, организирана от Британската лейбъристка партия през май 1946 г., унгарските, полските и румънските делегати (нито една българска делегация не е била поканена на конференцията, тъй като лейбъристите не са могли да изберат между правителствените и опозиционните социалдемократи) старателно изтъкват, че техните правителства не трябва да се оценяват по „западните“ демократични стандарти. Тази позиция дори е защитена от делегата от Унгария, където са проведени свободни парламентарни избори през ноември 1945 г. Размишлявайки върху голямото поражение, което комунистите и социалдемократите претърпяват на тези избори от (селската) Независима партия на дребните собственици, той твърди, че „по-голямата част от населението е антидемократично, така че не можем да си позволим да разделяме силите на работническата класа“. Поради тази причина той призовава своите западни другари да не осъждат „нашата млада и енергична демокрация, защото ако това се случи, след двадесет и пет години в Унгария ще има нов фашизъм“*.

* Протокол на Международната социалистическа конференция в Клактън-он-Сий през май 1946 г. Архивен център по трудова история (по-голу LHASC), архив на Лейбъристката партия (по-голу LPA), Международен отдел (по-голу LP/ID), Вох 3.

Полските и румънските делегати са по-откровени в своите оправдания за репресивните и антидемократични мерки, предприети от правителствата, в които участват. „Не е нужно да прикриваме факта“, отбелязва делегатът на PPS, „че в Полша съществуват фашистки и националистически сили, които са готови не да променят нашата народна демокрация в демокрация по английски модел, а да наложат фашизъм“. Във връзка с убийството на левия президент Габриел Нарutowич от националистически екстремист през 1922 г. същият делегат обяснява, че (изпълнената с насилие) борба между социалисти и националисти продължава вече десетилетия. При тези обстоятелства е „необходимо и неприятно зло“, че „нашата полска демокрация трябва да има други защитни оръжия, за разлика от британската демокрация“. Румънският делегат също настоява, че „не трябва да използваме западните стандарти“, за да прецените дали даден „човек или партия са демократични“ в неговата страна. Всъщност е „трудно да се докаже на румънския селянин“, който „никога не е познавал каквато и да било демокрация“, че „има такова нещо като демокрация“. Без опит в модерната изборителна политика и с все още широко разпространен в обществото антисемитизъм, към момента е било наложително да се откажат от демократични избори в Румъния: „Научихме се да гледаме на войната като на резултат от провала на германските и италианските широки маси да се борят с реакцията; не искаме да допуснем същата грешка или да позволим на един румънски Хитлер да се изкачи на власт чрез всеобщо изборително право.“*

Препратката към германската и италианската междувоенна история е показателна за мирогледа на следвоенните из-

* Ibid.

точноевропейски социалдемократи. От тяхна гледна точка именно междуособиците вляво, между комунистите и социалдемократите, проправят пътя за завземането на властта в Централна Европа от страна на фашистите. Ако германският и италианският опит се открояват в това отношение – като родни места съответно на националсоциализма и на фашизма – източноевропейските социалдемократи смятат, че подобна поредица от събития се е разиграла и в техните страни. След като Руската революция и създаването на Коминтерна разделят работническото движение след Първата световна война, комунистите и социалдемократите прекарват по-голямата част от 20-те години в междуособни сблъсъци, разделяйки по този начин работническата класа точно когато авторитарната десница е във възход. За да предотвратят повторението на историята след Втората световна война, източноевропейските социалдемократи настояват, че единният фронт с комунистите трябва да се запази на всяка цена. Така, когато един австрийски социалист се хвали, че неговата партия е успяла да обедини работническата класа под социалистическото знаме на конференция на социалдемократите от Дунавския район през ноември 1946 г., полският делегат бърза да постави под въпрос този триумфализъм. „Преди последната война“, предупреждава той, „полските социалисти бяха на същото мнение. В резултат на това не намерихме общ език с комунистите и оставихме властта на десните партии; резултатът беше диктатурата на Пилсудски*.“

Критиката, която следвоенните източноевропейски социалдемократически партии отправят към своите между-

* Доклад от конференция на социалисти от Дунавския басейн, декември 1946 г. LHASA.

военни предшественици, надхвърля обаче въпроса за антикомунизма. Всъщност те често изтъкват, че междувоенните комунисти с екстремното си сектантство и заклеимяване на социалдемократите като „социални фашисти“ споделят вината за съдбоносните борби през 20-те години. Макар и сътрудничеството с комунистите така или иначе да е било илюзорно, действията на междувоенните източноевропейски социалдемократически партии по отношение на възникващите десни диктатури в региона трудно могат да бъдат повод за гордост. В България и Полша социалдемократите подкрепят военните преврати срещу селските правителства съответно през 1923 и 1926 година. Междувременно в Унгария и Румъния социалдемократическите партии сключват споразумения с контрареволуционни режими, при които те купуват оцеляването си на цената на ефективна забрана на тяхно присъствие в селските райони (Gerrits, 2002). Когато тези режими в крайна сметка се обръщат и срещу социалдемократите, споменът за сътрудничеството фатално е отслабило съпротивата, която партиите са способни да окажат. „Когато през 1934 г. е установена диктатура и политическите партии са разпуснати“, разказва един следвоенен български социалдемократ, „партията, заради политиката, водена до момента, беше неспособна да продължи подривната борба*“.

Поради тази причина източноевропейските социалдемократически партии, участващи в правителствени коалиции, толкова силно презират да бъдат обучавани в демокрация от страна на опозиционни източни или мейнстрийм западни социалдемократи. В отговор на съобщения в западната преса за (манипулираните) румънски парламентарни избори през ноември 1946 г., които описват лидерите на PSDR като

* Ibid.

„дисиденти социалисти, платени от комунистите“ и хвалят опозиционните лидери Юлиу Маниу (селянин) и Дину Братяну (национал-либерал), един представител на правителствените социалдемократи припомня как са били проведени избори, когато тези хора са управлявали в междувоенна Румъния. Той твърди, че в историята на Румъния никога не е имало избори без инциденти, а „няколкото хиляди избиратели“, които този път са били изключени от избирателните списъци, не могат да се сравняват със „стотиците хиляди, които Маниу и Братяну редовно изключват от избирателния регистър“. Той признава, че изборите не са били „перфектни“ от демократична гледна точка. И все пак едва ли може да се очаква от румънската левица „да постигне за по-малко от две години това, което вие [на Запад – Я.Г.] сте постигнали в течение на векове“. Не бива да се забравя, продължава той, „че се намираме в държава, която е била в полуфеодално състояние само гопреди година“. „Най-важното нещо“, постигнато от манипулираната от правителството изборна победа, е, че „това състояние на нещата няма да се върне в Румъния“.*

Вярата, че ръководената от комунизма „народна демокрация“, с всичките ѝ многобройни злоупотреби, представлява „все пак напредък спрямо довоенния режим“, е споделена от четирите партии.** И все пак във все по-напрегнатата атмосфера на ранните години на Студената война става все по-трудно да се поддържа тази позиция спрямо западноевропейските социалдемократи. Това е така, тъй като веднага след като манипулираните парламентарни избори отблъскват заплахата от (център) дясното, комунистите се насочват към социалдемократическите партии. Сливането между ко-

* Молдовану към Хийли, 22 ноември 1946 г., LPA, LP/ID, Box 4

** Доклад на Международната социалистическа конференция в Антверпен през ноември-декември 1947 г., LHASC, LPA, LP/ID, Box 13.

мунисти и (про-правителствени) социалдемократи в Румъния, затвърдено пред очите на гостуващите западни социалдемократи на партийния конгрес на PSDR през октомври 1947 г., изглежда опасен предвестник на това, което очаква другите източноевропейски социалдемократически партии. С оглед на нарастващата комунистическа репресия в целия регион един западен социалдемократ ядосано пита своите колеги от Източна Европа как е възможно да „продължават така“.*

В същото време източноевропейските социалдемократически партии по-отчетливо надават глас спрямо курса, поет от някои от техните западни партньорски организации. Те изразяват особена загриженост относно ситуацията във Франция, където социалистите се обединяват с десни партии, за да изгонят комунистите от коалиционното правителство през май 1947 г. и заемат все по-антикомунистически позиции. Когато през есента страната е парализирана от голямо стачно движение, ръководено от комунистите, социалистическият министър на вътрешните работи е начело на усилията за потушаване на стачките с всякакви възможни средства. За източноевропейските социалдемократи това твърде много напомня на тяхната собствена междувоенна история: социалдемократи, съюзяващи се с десните, за да се борят срещу революционния заряд отляво. Или както казва полският социалист и бивш полски посланик в САЩ Оскар Ланге на конгреса на PPS през декември 1947 г.: „Френските социалисти са се присъединили към едно ясно правителство, отказващо да се изправи срещу дьо Гол, но което не се отказва от използването на полиция и дори армия срещу мнозинството от

* Протокол на Международната социалистическа конференция в Антверпен през ноември-декември 1947 г. Международен институт по социална история, Амстердам (по-долу IISH), архив на Социалистическия интернационал, инвентарен номер 236.

работническата класа“*. Тези възгледи са споделени и от генералния секретар на PPS и министър-председател на Полша Юзеф Киранкевич, който казва на същия конгрес, че полските социалисти са „по-мъдри от западноевропейските социалисти с цял един исторически период“ (De Graaf, 2010: 153).

Силната увереност, че са извели правилните уроци от историята, характеризира и заключителните думи, които унгарските социалдемократи и полските социалисти отправят към своите западни партньорски партии, когато влошават отношенията си с „неформалния Социалистически интернационал“ през март 1948 г. Писмото от ръководството на PPS отбелязва, че „сляпата омраза“ към комунизма и Съветския съюз сред западноевропейските социалдемократи ги кара да забравят „историческата перспектива“. В резултат на това те повтарят „старите грешки на Втория интернационал ... които накрая довеждат до катастрофа на работническото движение, до триумф на фашизма и до война“**. От своя страна, Генералният секретар на MSZDP обяснява, че „споменът за отчаяната борба срещу потисничеството на работниците и срещу контрареволуцията е твърде силен, за да затворим очите си пред пътя, по който сте поели“. Той продължава с аргумента, че западноевропейските партии „не са научили нищо“ от опита на междувоенните социалдемократи, които са си сътрудничили с консерватори или фашисти. „Историята ще оправдае нашата политика вместо вашата“, завършва писмото му***.

* Протокол от декември 1947 г., конгрес на PPS. Archiwum Akt Nowych, Warsaw, Polska Partia Socjalistyczna, 235/I-25, fo. 117

** Централен комитет на бюрото за социалистическа информация и връзки на PPS, 22 март 1948 г. Писмото е публикувано в: Neumos, Europäischer Sozialismus, 249-251.

*** Саксиц към бюрото за социалистическа информация и връзки, 27 март 1948 г. Писмото е публикувано в: Neumos, Europäischer Sozialismus, 496-497.

Демократизация чрез участие

Историята, разбира се, е всичко друго, но не и щадяща спрямо политиката на следвоенните източноевропейски социалдемократи и може да се твърди, че тази статия прекомерно обръща внимание на защитните им аргументи. Един по-малко щедър наблюдател би могъл и да заключи, че те стъпка по стъпка поддържат комунистите в установяването им на диктатура и се предават без особена съпротива, когато техните собствени партии се оказват следващи в списъка. И все пак, има поне две причини, поради които не можем просто да отхвърлим участващите в правителства социалдемократически партии като „нищо друго освен фронтови организации за комунистите“ (Orlow, 2000: 141), които имат малко общо със западния демократичен социализъм. На първо място, не само източноевропейските социалдемократически партии призовават за по-радикален подход в рамките на международното социалистическо движение (единен фронт с комунистите на международно ниво, отхвърляне на плана на Маршал, програми за масова национализация). Италианската социалистическа партия, също действаща в изостанало аграрно общество без трайни демократични традиции, подкрепя последователно своите източноевропейски партньорски партии и бива изгонена от „неформалния Социалистически интернационал“ за това, че поддържа единен фронт с комунистите по време на Студената война (Colarizi, 2005). На второ и по-важно място, четирите партии със сигурност се съпротивляват, когато комунистите превземат институциите, върху които социалдемократите възлагат надеждите си да социализират и демократизират страните си.

За да се контекстуализират подобаващо тези борби, е важно да се отбележи, че след войната източноевропейските социалдемократически партии се оказват далеч по-вяло от комунистите. Докато завръщащите се комунисти спазват строгите заповеди на Сталин да не се ангажират с никаква (революционна) дейност или реторика, която може да обезпокои западните съюзници, социалдемократите не са подложени на подобни ограничения и в своите партийни програми се застъпват за широкомащабни социализации и широкообхватна поземлена реформа. (Prazmowska, 2000; Kaplan, 1989; Neumos, 1987). Всъщност разминаването между революционния стремеж, излъчван от социалдемократите, и умереността, проповядвана от комунистите, предизвиква някои ранни разриви в тяхната коалиция. В България комунистите са възмутени от радикалния призив, отправен от Централния комитет на БРСДП, искащ социализация на мините, банките, по-големите фабрики и търговията на едро, който е определен като недопринасящ с нищо опит за създаване на ниша за социалдемократите в доминираното от комунистите ляво (Димитров, 2007: 89). В Румъния, обратно, генералният секретар на PSDR Лотар Редачану поставя под въпрос контакта на комунистите с бившия национал-либерален лидер Георге Татареску, който по време на гвата си мандата като министър-председател през междувоенните години се приближава все повече до фашистката Желязна гвардия. Когато комунистическите лидери намекват, че Москва иска Татареску да бъде включен в управляващата коалиция, Редачану протестира, че Татареску е бил „най-големият защитник“ на железните гвардейци (Делегант, 2018: 55).

Тази особена ситуация, при която социалдемократите превъзхождат комунистите вляво, е временна и нормалното състояние на нещата е възстановено бързо. Към 1947 г.

социалдемократите вече натискат спирачката, докато комунистите настояват за още национализация (Heimons, 1991). Би било грешка обаче следвоенният радикализъм на източноевропейските социалдемократически партии да се пренебрегне като просто един тактически трик, предназначен да спечели точки срещу комунистите сред избирателите от работническата класа. Социализациите, изисквани от социалдемократите непосредствено след войната, са едно доста по-различно предложение от национализацията, които комунистите искат да проведат по-късно. Социалдемократите са си представяли социализацията на индустрията като един произхождащ от долу нагоре процес, вдъхновени от революционните съвети, които поставят изоставени от техните собственици-колаборационисти фабрики под самоуправление от страна на работниците. Радикалното предизвикателство на тези съвети пред надмощието на мениджъризма е силно презряно от комунистите, за които това едновременно противоречи на умерената линия, която се опитват да следват, и компрометира усилията им за възстановяване на икономиката, следвайки съветския модел, налаган от горе надолу. За голямо разочарование на социалдемократите (De Graaf, 2014) работническите съвети във фабриките бързо са лишени от ключови компетенции и вкарани в по-лесно контролируеми синдикални структури.

Всъщност истинските борби между комунисти и (участващи в правителства) социалдемократи в следвоенна Източна Европа често се провеждат не на политическата арена, а в предприятията и в рамките на държавната социално-икономическа машина. Изборите за работническите съвети са горещо оспорвани между кандидати на двете партии (Pittaway, 2012; Kleßmann, 1981), като социалдемократите много по-отчетливо оспорват грубите изгри от страна на комунистите

в контекста на такива избори, отколкото по време на манипулирани парламентарни избори. Социалдемократите също така ревниво пазят своите позиции във висшите ешелони на държавната икономическа бюрокрация. Докато комунистите контролират предимно национализирания сектор, социалдемократите са исторически силни в кооперативното движение. Това важи за България, където социалдемократите успешно отблъскват комунистическите атаки срещу тяхната водеща роля в кооперативите още в края на 1947 г.

Случаят на Полша в това отношение се откроява: там комунисти и социалисти са си разделили управлението на националната икономика през 1945 г. между доминираното от комунисти Министерство на индустрията, отговарящо за огромния национализиран сектор, и управляваното от социалистите Централно бюро за планиране (ЦБП), отговарящо за изготвянето на икономически планове. Яростни, че ЦБП постоянно благоприятства по-леките индустрии в частния и кооперативния сектор пред тежките национализирани индустрии в решенията си за финансиране, комунистите започват кампания за разширяване обхвата на национализирания сектор в средата на 1947 г. Рамкирана като държавна акция срещу черния пазар, тази „битка за търговия“ (*bitwa o handel*) има за цел грастично да намали частната търговия и да постави кооперативната търговия под държавен контрол (Kochanowicz, 2010). Социалистите нямат намерение да се откажат от автономията на кооперативите доброволно и осъждат „битката за търговия“ като политически трик за подкопаване на кооперативното движение – това е първият път, когато (участващите в правителството) социалисти публично критикуват комунистите в „Народна Полша“. Въпреки че социалистите нямат надежди, че ще надделеят в подобни спорове – както нагледно демонстрира оставка-

та на ръководството на ЦБП под натиск от комунистите (Drenowski, 1979) – сравнително настървената им реакция показва колко голям е според тях залогът на оцеляването на кооперативите.

Това е така, защото следвоенните източноевропейски социалдемократически партии си представят, че органи за участие „отдолу“ – като работническите съвети във фабриките и кооперативите – ще играят ключова роля в демократичното и социалистическо (пре)-възпитание на населението. Според тях едно просто връщане към институциите на класическата либерална демокрация не би било достатъчно за демократизиране на страните им. Както Rădăceanu (1947: 131) описва в теоретичното списание на Френската социалистическа партия, за което е поканен да напише статия: „Не трябва да забравяме, че в повечето страни, страдали под фашисткото господство, проблемът не се отнася просто до възстановяване на една формална демокрация: тоест връщане на демократичните конституции и приемане на закони, гарантиращи индивидуалните права и свободи. На първо място се нуждаем от решителна *дефашизация*, която да засегне фашистките индивиди, но преди всичко да превъзпита хората в нов демократичен дух ... да се оттърсят от шовинистичния и реакционен манталитет, създаден от фашизма.“

В тази връзка, достъпните организации, които реално променят ежедневието на обикновените хора, често се възприемат като най-доброто място за започване на този процес. Чрез участие в местния кооператив или чрез кандидатиране за съвета на фабриката (или просто чрез присъединяване към местния или фабричен партийен клон) работните маси могат да се запознаят с основите на демокрацията: открит дебат, съвместна работа, намиране на компромис. Тази силна вяра в добродетелите на политиката на участието е споделена от

източноевропейските социалдемократи от различни течения. От една страна, Анна Кетли влага надеждите си в „работнически организации“. Тя е лидер на парламентарната група на MSZDP, която по-късно се противопоставя на сливането с комунистите, арестувана и осъдена на доживотен затвор през 1948 г., освободена с амнистия през 1954 г. и става член на коалиционното правителство, което за кратко е на власт по време на Унгарската революция през 1956 г. Говорейки на конференцията за социалдемократите от Дунавския район през ноември 1946 г., тя твърди, че такива организации трябва да бъдат привлечени да „преподават демокрация на народните маси“, което „не би било лесно след 26 години фашистка диктатура“*. От друга страна, Лотар Редачану – който допринася за сливането между комунисти и социалдемократи в Румъния и служи в Централния комитет на новата Румънска работническа партия до смъртта си през 1955 г. – отстоява независимостта на румънските съвети във фабриките, противопоставяйки се на комунистите. Когато комунистите, в отговор на поредица от стачки, водени от работнически активисти, искат да въведат ново законодателство, което да намали правомощията на работническите съвети, той публично настоява, че комунистическите обвинения, че съветите са участвали в „анархосиндикализъм“, са силно преувеличени и че не е необходим специален закон, който да ги възпира (Grams, 2017).

За пореден път обаче полските социалисти са онези, които организират най-сложната и всеобхватна защита на организмите на участие „отдолу“. Тъй като комунистите в Полша бързо се противопоставят на работническите съвети (Рейнолдс,

* Доклад от конференция за социалисти от Дунавския басейн, декември 1946 г. LHAS, LPA, LP/ID, Box 8.

1978), фокусът им е основно върху защита на кооперативното движение. Според Министъра на корабоплаването на PPS Адам Рапаки кооперативите имат да изиграят ключова роля в „социализацията на народното съзнание“. Тъй като кооперативите дават възможност работниците да „поемат отговорност за собствените си всекидневни дела и да ги уреждат в съответствие с интересите си“, те осигуряват „плодородна почва за [развитието на] социалистически идеи“ (1946: 14). И още по-важно – полските социалисти гледат на кооперативите като на основна демократизираща сила в страната. Както се изразява главният идеолог на PPS Джулиан Хохфелд, кооперативите са „школа на демокрацията в бита – жизнена и постоянно подхранвана демокрация; не просто бюлетина веднъж на няколко години ... ами непосредствен интерес на [потребителите]... от собствените си дела“. В този смисъл кооперативите са не просто „част от демократичната гържава, а неин ключов компонент, до голяма степен съставляващ нейното демократично съдържание“ (1946: 259-260).

Наследството на социалната демокрация

Ако до 1948 г. източноевропейските социалдемократически партии престават да съществуват, то тяхното наследство продължава да живее в комунистическа Европа. Противно на твърденията от страна на някои учени (Kearney, 2012), това наследство не се изразява в борбата за политическа демокрация. Разбира се, бившите социалдемократи в обединените партии са сред първите, които призовават за повече демокрация след сътресенията в средата на 50-те години. И все пак, да се тълкуват подобни призови като отправната точка на един

дълъг път обратно към многопартийната демокрация означава да се разбере погрешно какво всъщност са имали предвид следвоенните източноевропейски социалдемократически партии, когато са говорили за демокрация. Тяхното трайно въздействие по-скоро трябва да се търси в набор от нагласи и практики, с които комунистическите режими по-късно трябва да си съперничат. Всъщност някои някогашни социалдемократи продължават да излагат същия тип аргументи като през коалиционното управление и по време на комунистическата диктатура – макар и в по-закодирана форма.

По време на ерата на „късния сталинизъм“ (1948-1953 г.) комунистическите лидери остават изключително подозрителни към остатъчното социалдемократично влияние сред работническата класа. Когато техните режими срещат съпротива от страна на работниците, преди всичко в контекста на въвеждането на нови производствени кампании, вдъхновени от Съветския съюз (трудова конкуренция, шокова работа, Ленински съботи), това често е приписвано на злите машинации на „десните социалдемократи“ в предприятията (Pittaway, 2005). Трябва да се подчертае, че немалко от тези, които са обвинени, че са „десни социалдемократи“, в действителност не са били социалдемократи в междувоенния или следвоенния период. Тъй като сталинистките управници използват тази идея, за да опишат квалифицирани синдикализирани активисти (т.е. работниците, които най-много са се възпротивявали срещу съветизацията на производствения процес), тя всъщност обхваща голям брой дългогодишни комунисти. И все пак, тъй като точно тези работници доминират и следвоенните работнически съвети, изобщо не е изненадващо, че комунистите идентифицират тази заплаха преди всичко със социалната демокрация. Всъщност повторното появяване на работническите съвети като ключови

места на работническа съпротива по време на бунтовете, разтърсили съветския блок след смъртта на Сталин, трябва да се отдаде отчасти на усилията на социалдемократите да култивират тези органи след края на войната.

Същото важи и за опитите на социалдемократите да защитят кооперативите от атаките от страна на комунистите. Тъй като четирите партии действат предимно в аграрни общества, те отдават голямо значение на политическото (пре-)възпитание на селячеството, което често се оказва защитна стена по време на междувоенния период. Дори БРСДП, която заема енергична позиция против провинцията през същата епоха, изрично се опитва да преизмисли себе си като партия на селяните*. Поради тази причина следвоенните социалдемократи оказват толкова силна защита на (позициите си в) кооперативите: защото именно чрез кооперативите се надяват да спечелят едни често все още неграмотни селяни на първо място за каузата на демокрацията, а в крайна сметка и за социализма. Въпреки че самите социалдемократи, разбира се, по-късно биват изгонени от (водещите кръгове) на кооперативното движение, си струва да си припомним, че в Полша, където PPS похарчва по-голямата част от следвоенния си политически капитал за защита на кооперативите като независими образувания, сталинистката държава никога не успява да колективизира земеделието.

Това, което отличава социалдемократите от комунистическата Източна Европа, е следователно увереността, че в региона социализъм може да дойде само от долу нагоре. Тази позиция е защитавана дори от социалдемократи, участващи

* Говорейки на втора конференция на социалдемократи от Дунавския басейн през май 1947 г., делегатът на БРСДП се хвали, че неговата партия има „толкова много последователи сред селяните“, че заслужава по-важна роля в коалиционното правителство. LHAS, LPA, LP/ID, Box 8.

в правителствата, които не могат да приемат сливането с комунистите и се оказват на Запад. Пишейки в заточение от Франция, румънският социалдемократ Сербан Войнея, който е бил член на Изпълнителния комитет на PSDR до сливането, се оплаква, че комунистическа Румъния, провеждайки национализации по диктаторски начин, „за дълго време компрометира идеята [за национализации] в очите на румънската работническа класа“ (1950: 176). Това обаче не означава, че той изведнъж става привърженик на „западния“ социалдемократичен реформизъм. Точно обратното – той критикува страните от съветската сфера на влияние, че „не само възприемат практика, която много прилича на реформизъм, но и че се отричат от терминологията на революционния социализъм“ (178). Това е така, защото типът революционен социализъм, отстояван от следвоенните източноевропейски социалдемократи, никога не би могъл да бъде въведен от горе надолу: нито по диктаторски начин, нито от демократично правителство, а може да възникне само когато работещите хора вземат нещата в свои ръце.

Заключение

Как да съдим историята на следвоенните източноевропейски социалдемократически партии? От една страна, не бива да пренебрегваме провалите и моралните недостатъци на тези партии, които най-малкото си затварят очите пред създаването на комунистическа полицейска държава. С всичките си усилия да смекчат комунистическия натиск върху (опозиционните) социалдемократи, те стават съучастници в преследването на някои от техните дългогодишни партийни гругари. От друга страна, тази статия показва, че политиката на

следвоенните източноевропейски социалдемократически партии предлага много повече от това те да играят ролята на задкулисни сподвижници на комунистите, както историографията често ги представя. Вместо това тази политика има дълбоки корени в историята на партиите и държавите им. В много отношения това представлява съвсем явно отхвърляне на отстояваното от междувоенната източноевропейска социална демокрация: градската интелектуална култура, сътрудничеството ѝ с десницата, предпочитанието ѝ на високите етажи на политиката пред ежедневните борби на работническата класа. Както каза един делегат на първия следвоенен конгрес на БРСДП: „Партията трябва да продължи по различен път ... не само да търси бели якички, но да влезе в българските фабрики и села ... Не „шапките за боулинг“ ще създадат една социалистическа партия“ (Богданова, 1997: 157).

В тези усилия за реконституиране на партиите им на изцяло нова основа съблюдаването на „формалната“ демокрация (т.е. демокрацията на свободните избори и конституционните права и свободи) за следвоенните източноевропейски социалдемократи е често второстепенно. Според тях бързото връщане към класическия либерален модел на избори, парламенти и конституции само би помогнало на антидемократичните десни в страни като техните, тъй като реакционерите могат да разчитат на изключително важната подкрепа на поземлената аристокрация и духовенството. За да може демокрацията този път да успее, е било наложително левизмата да остане на власт, независимо от истинския баланс на силите. В спечеленото по този начин време социалдемократите се надяват да образуват своя електорат в демократичен дух чрез масово участие в местни органи. Историците често разбират погрешно дисонанса между очевидното им пренебрежение към политическата демокрация и тяхната отгаденост на

социално-икономическата демокрация (Holzer, 1980). И все пак силната им вяра в политиката на участие е онова, което отличава следвоенните източноевропейски социалдемократи както от комунистите, така и от реформистите, и ще определи наследството им за години напред.

СЕКЦИЯ III

Социалисти и Врагове

„Социални алтернативи“ на лявото: Обществото във възгледите на радикалнодесните организации в България преди 1944 г.

БОРИС ПОПИВАНОВ

Увод. Преоценките на (за) радикалната десница в България

Краят на Първата световна война нанася тежък удар върху загубилите Централни сили. Разпадат се трите империи – Германската, Австро-Унгарската и Османската, а България е жестоко орязана териториално и заобиколена от враждебни съседи. Загубата води до радикализация на обществените процеси. Достатъчно е да споменем Ноемврийската революция в Германия, Унгарската съветска република, Войнишкото въстание в България. Възходът на левите сили е повсеместен. Самата България преживява своята втора национална катастрофа, довела до крушение на т.нар. Санстефански идеал, проекта за обединение на всички българи в една държава, който е подхранвал националната политика във всичките десетилетия след Освобождението.

Дълги опустошителни войни, тотален икономически срив, мощно социално напрежение, тежко разочарование от управляващите елити – съгласно разбирането на Стенли Пейн са налице всички предпоставки за фашистка мобилизация. Но както отбелязва Пейн, последиците за България политически

се измерват с появата на един прогресистки пацифистки режим, този на земеделците, и с управленска нестабилност, докарала в крайна сметка дясноавторитарна царска диктатура, която потиска фашистките движения (Рауне, 1995: 326-27). И все пак в напрежнатия следвоенен период, продължил до следващата, Втора световна война, в българското политическо пространство се формират множество националистически организации, които по всички свои белези принадлежат на радикалната десница. Това означава принадлежност към онова идейно пространство, което се характеризира с ултранационализъм, отрицание на ценностите на либералната демокрация, социален популизъм и модернизационни претенции (Minkenberg, 1998: 33). Имат ли тези организации място в европейския процес на фашизация, и ако да, какво?

Нека се спрем в началото на три интересни наблюдения, направени от чуждестранни автори. Историкът Ричард Крамптън изброява основните движещи сили на българския политически процес в междувоенния период: земеделците, социалистите, старите политически партии, военните и вече през 1930-те – короната. Прави впечатление, първо, че за автора радикализацията идва от земеделците и социалистите, те са носителите на проекти за цялостна обществена промяна, и второ, че националистите изобщо не фигурират в списъка. Тяхното влияние явно е оценено като периферно (Crampton, 2007: 220-21).

По-нататък, Ибрахим Забад избира България за един от ярките примери в подкрепа на тезата си, че военните поражения могат да пораждат не само реваншизъм, но и обратно, мирно съзидателно развитие. Земеделският режим, ползващ се наистина с масова популярност, разкрива според автора един процес на националистическа демобилизация. България е осъзнала ограничения си капацитет да преобърне негатив-

ните резултати от войната и по тази причина в страната отслабва притегателната сила на национализма, а призивите за агресивна външна политика задълго биват делегитимирани. Предпоставките за подобно развитие са потърсени назад в историята: Освобождение от османско владичество, постигнато не самостоятелно, а с чужда помощ, което обуздава националното свръхсамочувствие; липсата на единичен основен враг, който би породил хомогенен исторически наратив на реваншизма; превръщането на българския национализъм в „дефанзивен“, зает да трансформира срама в гордост, а не гордостта в агресия (Zabad, 2019).

И след това можем да посочим разсъжденията на Джеймс Фрусета, който подчертава, че фашистски тенденции в България безспорно има, но е доста трудно да разграничим фашистките от консервативните проекти. Авторът си го обяснява с обстоятелството, че в България е налице незавършена модернизация, незавършен национален проект, който стимулира визиите за завършване „по правилен начин“, поучен от грешките в историята, и следователно обърнат към миналото, а не толкова към създаване на нов човек и промяна на света. Фашизмът в България е трябвало да се развие в рамките на общество, вгледано в себе си и в равностойките си, което на свой ред определя уникалните му характеристики (Frusetta, 2010).

Тези особености въвеждат в грамата на българския дебат за фашизма, който твърде често се движи в крайностите. Ако поне в първите следвоенни десетилетия комунистическата историография полага етикета „фашизъм“ върху практически целия междувоенен период, върху разнообразните видове правителства, институции и десни формации от 1923 до 1944 г. (История, 1955), то посткомунистическата реакция в много случаи оспорва изобщо наличието на фашизъм, и

в правителствата, и в институциите, и даже при десните формации. Палмата на първенството в състезанието по ревизионизъм вероятно се пада на Никола Алтънков, който в своите изследвания отрича каквито и да било фашистки тенденции в организациите на радикалната десница и впоследствие отива дотам да възвеличава заграничното правителство на Александър Цанков под егидата и пълния контрол на Третия райх с внушението, че от гледище на историята то действително е представлявало българския народ, за разлика от узурпаторската отечественофронтова власт в страната (Алтънков, 2004; Алтънков, 2009). В дискусията по темата, продължаваща повече от 80 години, се включват десетки автори и приносите на мнозина от тях са изключително ценни. Съществува обаче една практика, която определено не е повсеместна, но произвежда внушителен брой публикации – някой обявява кои са конституиращите елементи на идеологията, съотнася ги към българската реалност, проверява дали всички отговарят, и съобразно с направения подбор потвърждава или зачерква фашизма в България. Ако е подбрал едни – има фашизъм, ако е подбрал други – няма.

Най-задълбоченият съвременен автор в сферата на фашистките изследвания у нас е Николай Поппетров. Неговите фактологично прецизни и добре осмислени проучвания създават незаменима база за една по-коректна оценка на националистическите формации в България и тяхното място на картата на европейския фашизъм. Първо, демонстрирано е, че само десният политически поток в България израства като алтернативен на комунистите и земеделците фактор за конструиране на проекти за бъдещето, и придобива форма и очертания в резултат на двойното въздействие на националната криза и италианския фашизъм (Поппетров, 2013). Второ, показано е, че въпреки голямото разнообразие

от обществени фигури и социални идеи, националистическите движения от 1930-те всъщност не проявяват твърде значими програмни различия, а впечатлението за несъвместимост произтича от личностните и поколенческите противоречия, крайно разминаващите се организационни подходи и диференцираното отношение към управлението и модела на политическа система. Разбира се, това не са маловажни въпроси, но те не дават основание да отхвърлим възможността на организациите на радикалната десница да се гледа като на представители на общо движение, на общ поток (Поппетров, 2015). И трето, хронологичният анализ на тези организации е особено плодотворен, защото разкрива как в течение на времето повечето от тях се доближават до един фашистки дневен ред, все по-тясно обвързан с влиянието на фашистка Италия и по-късно, но далеч по-силно, на нацистка Германия (Поппетров, 2008).

Същевременно изпъкват характерни черти на българския фашизъм, които обясняват защо е трудно той механично да бъде тълкуван просто като местно проявление на общоевропейска тенденция. Например водаческият принцип, толкова отличителен за Италия и Германия, съвсем не е еднозначно асимилиран в българската радикална десница, където някои организации съзнателно бягат от еднолично лидерство, други не съумяват да изградят нужния непрекословен авторитет на лидера си, а първите две групи и всички останали пребивават в граматични колебания относно фактическото национално лидерство на царя, и то при положение, че характерът на царската диктатура прави доста измъчени опитите за увенчаване на Борис III с ореола на „цар-фюрер“ (Поппетров, 1992).

Втори пример засяга противоречивото възприятие на националния идеал в същите тези среди. И Мусолини, и Хитлер неизменно и последователно пропагандират национален

шовинизъм, базиран на ревизионизма и експанзията, докато българските радикално десни нямат ясна и завършена национална доктрина, клонят към мирната ревизия, излъчват прекомерна конюнктурност, изпадат в пълно разногласие по въпроса какво и докъде е „наше“, а с началото на Втората световна война се поддават на изкушенията на един теоретично и идеологически неподготвен териториален максимализъм (Поппетров, 2016).

Нека отново се върнем на темата за паралелите във фашистките тенденции у нас и в Европа. И привържениците, и опонентите на тезата за фашизъм в България изхождат най-вече от проблематиката на националния идеал. Едните опитват да докажат, че националистическите визии на радикалната десница са тъждествени на фашизъм; докато другите упорито настояват, че същите визии са тъждествени на патриотизъм. Но освен преоценката на националния идеал, за която се убедихме, че е доста нееднозначна, съществува и социална преоценка. Все пак говорим за организации, набиращи енергия и симпатизанти в условията на тежки и взаимно наслаждаващи се икономически и социални кризи. Полезно би било в тази връзка да припомним до наблюдението на Румен Даскалов, че социалната философия е един от трите крайъгълни камъка на българското радикалнодясно течение наред с нацията и държавата, че тя е същностна характеристика на десния „нов ред“ и обхваща разбиранията за обществото като стоящо над групите и индивидите, за социалния мир и солидарност като контрапункт на класовата борба и за държавата като гарант на сътрудничеството между труда и капитала. В тези социални измерения, заключава авторът, можем да съзрем общите с националсоциализма народностни (*völkisch*) съставки (Даскалов, 2005: 220-23).

Тази статия има за цел да обогати, макар и скромно, полето на анализи на българския фашизъм през призмата на социалните възгледи на българските националистически организации в междувоенния период. Многоспектрната криза, обхванала страната след националните катастрофи, води до появата на разгърнати визии за обществото и на комунистите, и на земеделците, и то преди възникването и укрепването на радикалната десница. Разнообразни течения съществуват и в комунистическото, и в аграрното движение, което генерира и плурализма на идейните постановки. Най-голяма масовост все пак придобиват идеите, организационно представлявани от БКП и БЗНС. Комунистическият проект, изразен най-ярко в Програмната декларация на БКП от 1919 г., следва логиката на болшевизация на българската марксистка левица и се обявява за социална справедливост по пътя на премахване на частната собственост и на капиталистическата експлоатация. Земеделският проект, въплътен най-синтезирано в Принципиите на БЗНС от същата 1919 г., извежда идеята за съсловна държава, основана на народовластието и трудовата собственост. Има ли „алтернатива“ на левите проекти? Самата радикална десница, формирала се по-късно, стои по-неясно в цялостната картина. Тя е обект както на квалифициране като фашистка, така и на съмнения, че в националните си разбирания остава далеч от фашизма. Ето защо въпросите, които си поставяме, са два. Първият: каква е социалната визия на радикалната десница, разбрана като алтернатива на лявото, а не просто като на самостоятелна тенденция, чужда на лявото? И вторият: доколко тази социална визия кореспондира със социалните концепции на най-яркия образец на радикалноясна идеология от този период, германския националсоциализъм?

Подбор на случаи и метод на изследване

Необходими са известни самоограничения.

На първо място идва потребността от селекция на изучаваните обекти. Периодът след Първата световна война е изключително богат на партии, организации, движения, идейни кръгове, гравитиращи към национализма. Техните публично експонирани идеологически профили често пъти значително варират. Коментаторът, който търси да открие фашизъм например, ще го намери твърде лесно във формации като Националсоциалистическата българска работническа партия, директно и безрезервно копираща във всичко прочутия германски първообраз, или като Националната задруга – фашисти, която още в името си подсказва какво ще предложи на публиката. Ето защо има повече смисъл да излезем от „лесните“ примери и да се насочим към по-сложните и противоречивите. Нещо повече, периодът, за който говорим, е динамичен и достатъчно дълъг. Коректно би било сравнението да се локализира в организации, възникващи в сходен исторически момент и изправящи се пред сходна политическа и обществена среда. Така например всяка пряка съпоставка между първоначалните разработки на Българския народен съюз „Кубрат“, отразяващи недоволството на офицерството в епохата на земеделския режим, и бюрократичната документация на Организацията на българската младеж „Бранник“, възприемаща подхода на безпартийното царско управление във военни условия, рискува да бъде повърхностна. Част от посланията на кубратистите и при най-добро желание няма как да изплуват при бранниците, и обратно. И понеже става дума за войната, тя изисква допълнително уточнение. Националистическите процеси и тенденции от междувоенния период естествено

продължават и укрепват в годините на участие на България във Втората световна война. Само че това са години на политическа екстремност, които радикализират вторично българските националисти и ги доближават плътно до посланията на могъщия нацистки съюзник. Автентичните разбирания на същите организации могат да бъдат по-добре разбрани в предвоенните етапи на тяхното съществуване.

На второ място, селекцията предполага ориентация към организации с по-сериозна обществена тежест и по-забележимо политическо присъствие. След преврата от 19 май 1934 г. и забраната на партиите подобни съображения, разбира се, са относителни, но не изцяло. В разглеждания период масовото разпространение на леви визии за обществото е безспорно. По тази причина трудно бихме могли да говорим за контравизии, за алтернативи на левите проекти, ако те не достигат до по-широки слоеве от общественото мнение и политическия елит. Данните за членския състав на отделните организации донякъде помагат да разберем къде в националистическия лагер има действително масови движения и къде по-скоро наблюдаваме ограничени по влияние малобройни кръгове. Разбираемият стремеж на всяка организация да се представи за по-многочислена, отколкото е, призовава за предпазливост. Но фактът, че онези с най-голяма официална численост получават и най-голямо отражение в медиите и в реакциите на управлението, свидетелства за поне частичната надеждност на този критерий.

И на трето място, опитваме да проследим социалния дискурс на радикалнодесните организации през техните собствени документи. Само че кои документи? В изследвания период човек може да се натъкне на впечатляващ корпус от текстове, всеки от който по някакъв начин присъства в публичната визитка на организацията. Историографско и по-

литологично значение имат вестникарски статии, брошури, памфлети, беседи, позиви, книги с претенции за научни монографии, дори песни и стихотворения. Най-добре обаче е да се спрем на онези документи, които са представителни за идеологията на съответната формация – платформи, програми, изложения на основните ценности и политики.

Така маркираните обстоятелства мотивират избора на три обекта на анализ в настоящата статия: Народно-социално движение (НСД), или т.нар. цанковисти; Съюза на българските национални легиони (СБНЛ), или т.нар. легионери; и Ратниците за напредъка на българщината (РНБ), или за кратко ратниците. НСД, основано през 1932 г. под името Демократически сговор (Александър Цанков) и две години след това получило новото си име, е най-мощната и организационно развита политическа партия в десния спектър, която функционира като движение, защото никога не е имала възможност да се яви на избори. СБНЛ, учреден през 1932 г. под името Съюз на младежките национални легиони (популярното му название е прието три години по-късно), е най-многобройната националистическа организация в страната и е разглеждана в най-висока степен като опасност за режима на цар Борис III. РНБ възниква през 1936 г. и е може би най-радикалната като заявка и намерения за цялостна промяна формация в това политическо пространство, с широка подкрепа в различни обществени среди и претенции за национална самобитност.

Всеки изследовател на тези процеси е неимоверно улеснен от наличието на сборника с документи на български националистически организации, педантично съставен и коментиран от Николай Поппетров (2009). Този сборник сам по себе си дава достатъчна основа за подбор на документи, които ще интерпретираме в хода на нашата работа. При НСД това са Платформата на Демократическия сговор (Александър Цан-

ков) от учредяването на партията през 1932 г.; програмната реч на самия Цанков „Нашият път“ от с.г., в която той развива основните положения от платформата; конгресната декларация на партията от 1934 г., подготвена за първия ѝ редовен конгрес, но останала неприета заради проведения по същото време преврат; както и две директиви от 1936 г., пряко визиращи идеологията на формацията – „Движението и днешният политически момент“ и „Директива за идейното изграждане на Народното социално движение“. В случая със СБНА изборът попада върху Програмата на Съюза на младежките национални легиони от 1933 г. и „Вместо програма“ от 1938 г., текст, който разгръща и допълва ключовите елементи от първата програма. При РНБ се спираме на „Обръщение програма“ от 1936 г., както и на два съпътстващи текста от с.г., изясняващи в детайли идеологическите виждания на формацията – „Верую“ и „Искания“; а също и на „Пътят на България“ от 1938 г., уводна статия от първия брой на сп. „Пролом“, която има важна роля за конкретизация на националните и социалните послания на ратниците.

За да отговорим на първия изследователски въпрос, за социалната визия на радикалната десница, приемаме тези документи като емпирична база и се насочваме към тематичния анализ като метод. В случая под тематичен анализ разбираме такъв тип качествен метод, който извлича от прочита на документите определени теми по два критерия: тяхното повтарящо се присъствие и тяхното значение от гледна точка на основния въпрос. Накрая, тези теми биват структурирани, за да може на тяхната база да се конструира наративът на съответния политически актьор по дадения проблем.

Отговорът на втория изследователски въпрос, за съпоставката със социалните възгледи на германския национал-социализъм, ни дава възможност да процедираме по различни

начини. Но с оглед на първоначалната методологична рамка на тематичен анализ, с чиято помощ трябва да изведем елементите от социалната концепция на българската радикална десница, би било най-просто да изберем концептуалния анализ, да сравним понятие с понятие, понятието за общество на българските радикалноресни с понятието за общество на германските нацисти. В литературата се е наложило разбирането, че социалната идея на нацизма е най-точно предадена в понятието за народностна общност (*Volksgemeinschaft*). В следващите редове ще се мотивираме защо го приемаме като единица за сравнение и какво съдържание влагаме в нея.

Първото, което трябва да се напомни във връзка с понятието *Volksgemeinschaft*, е, че то не е изобретение на нацистите. Неговата предистория стига до времената на германския романтизъм в началото на 19. век и вярата в едно духовно народностно начало. По-късно започват да го обвързват с противоречията на модерността и по-специално с колизията между атомистичното индивидуалистично общество, разпаднало се на групи и класи, и здравата традиционна общност, запазила колективния си дух. Популярната теза на Фердинанд Тьонис за разликата между *Gesellschaft* (общество) и *Gemeinschaft* (общност) се вписва в усилията за осмисляне на тези процеси. Първата световна война за Германия изиграва ролята на повратна точка, актуализирала за десетилетия напред концепцията за „народностна общност“. От една страна, войната сякаш реализира на практика възжеленията на националистите за една единна Германия, надмогнала сложната панорама от регионални интереси и държавностни обединения; от друга страна, изтощителните битки по фронтовете като че ли съграждат особената солидарност на „братя по оръжие“, чиито социални различия са загубили значение пред олтара на голямата обща кауза.

Volksgemeinschaft заработва като понятие на „двойното изключване“. Volk добива смисъл на алтернатива на гражданската концепция за Nation, с водещо значение на Ethnos-а, а не на Demos-а, на споделения общ произход в миналото, а не на споделената обща воля в настоящето. Онези, за които не важи етническата принадлежност, са изключени от „народа“. И после, Gemeinschaft се конституира в алтернатива на Gesellschaft. Вместо отвореността, доброволността и плурализма на участието в обществото идва доминацията на непосредствената лична връзка. Онези, които не принадлежат към традицията на колектива, са изключени от „общността“ (Salzborn, 2005; Salzborn, 2012). Разнообразните völkisch и консервативни движения под начупения купол на Ваймарската република утвърдно проповядват народностното единение като контрапункт на следвоенния свят на неравенства и конфронтации. Същото правят и самите нацисти. Обстоятелството, че именно те съумяват да овладеят властта в Германия и да я централизират до равнищата на диктатура, прави все пак тяхното предложение за Volksgemeinschaft исторически най-важна и практически най-интересна.

Второ ключово измерение на понятието за народностна общност в интересувания ни контекст произтича от общо взето признатия факт, че то е централното социално понятие на националсоциалистическата идеология (Steber and Gotto, 2014: 3). И ако то съставлява важна част от пропагандния арсенал на нацизма в опозиция, не по-малко значима е функцията му в условията на еднолично нацистко управление. Изследванията сочат, че това понятие придобива огромна роля за утвърждаване на нацизма и за разпространението му в германското общество, със сигурност много по-голяма, отколкото сами по себе си геополитическият експанзионизъм или войнственият антисемитизъм. Да поясним.

Volksgemeinschaft съдържа изходни точки и за едното, и за другото. „Народностната общност“ функционира чрез сплотеност и мобилизация, необходими, за да докаже по-висшата си ценност от другите и да легитимира претенциите си за жизнено пространство. И също така се позиционира чрез изключването и отрицанието на „другите“, най-вече на евреите, и в противовес на техните домогвания. Само че нейните пропагандни експликации в нацисткия период отреждат на геополитиката и антисемитизма привидно инструментална задача. Целта е добрият живот на народа, средствата – осъществяване на експанзия и отстраняване на евреите. Предполага се, че мнозина са привлечени от първото и са склонни да приемат, с ентузиазъм или без, второто. Мотивацията им не извира от това „второ“, макар после да става ясно, че то е принципно заложено в „първото“ и няма как да бъде избегнато. В „първото“ се корени позитивната визия на нацизма за обновление, различна от многобройните „не“, с които той е натрупал известност. И тази позитивна визия, както бе маркирано по-горе, кореспондира с определени обществени традиции, базирани на пиетета към работата, резултатите и отговорността.

Volksgemeinschaft в този смисъл е оръжие с възможна двойна употреба. То отключва едновременно революция и реставрация. То отхвърля либералния капитализъм с неговото обещание за свободи отвъд националната принадлежност и има скрит антибуржоазен характер, доколкото минимизира частните светове на гражданите. Но отхвърлен е и марксистският комунизъм с неговата ориентация към класова борба и пренебрежение към идеала за силна и хегемонна нация (Besck, 2016; Szejnmann, 2018). В същината си нацистката концепция за „народностна общност“ утвърждава не равенството, а организираното йерархично общество. Йерархията има двой-

на легитимност – както консервативна, произтичаща от традицията, така и меритократична, почиваща на постиженията. Основният замисъл е различните сфери на обществото да си сътрудничат под егидата на държавата. Причината да го сторят идва от митичното национално единство, трансцендиращо социалногруповите деления. В рамките на това единство светлото бъдеще е отредено на онези, които упорито го преследват и всекидневно в работата и в битката доказват себе си, така че да изградят нация от лидери, нация, в която всички са част от елита. Всички – това, нека повторим, не включва „външните елементи“, евреите, националните предатели, бизнес спекулантите, които единствено подгонват устоите на общността и носят вина за неуспехите ѝ в мирно и военно време. Дисциплината и солидарността са ценностни маркери на националното развитие. Създадените от държавата организации са механизмът, който канализира усилията на хората и тушира класовите им напрежения (Payne, 1995: 194-95).

Третият важен аспект, възникващ в хода на дискусията върху понятието, засяга конкретната му историческа приложимост. Има автори, които настояват, че популярността на нацизма в годините му във властта почива на две понятия: извънредно положение, изискващо извънредни мерки и пълна мобилизация за преодоляване на кризата, и народностна общност (Fritzsche, 2008: 38). Влиятелни обаче са гласовете, които поддържат хипотезата, че Volksgemeinschaft е понятие от сферата на пропагандата, чиито практически изражения са крайно съмнителни. Сред скептиците водещо е името на Иън Кършоу, един от най-авторитетните специалисти върху националсоциализма. Той категорично заключава, че Хитлер не е съзнателен модернизатор с ясна програма за германското общество, а внимателният прочит на всички негови речи,

статии и документи доказва, че социалната му идея е напълно дифузна и незавършена. Най-много, което може да се извлече от нея, е призивът за преодоляване на разделението между национално и социално и за изграждане на общност на основата на расата и борбата (Kershaw, 2008: 57).

Същият автор по-късно ще обобщи, че изследванията върху нацистката Volksgemeinschaft са структурирани в три направления: като промяна на обществените и политическите отношения; като обещание за промяна на тези отношения; и като система на расово включване и изключване. Само второто направление според Кършоу съдържа известен потенциал, но безкритичната употреба на понятието смесва различни политики, обърква политически намерения с обществени резултати и в крайна сметка приема пропагандните конструкции на режима за социална реалност (Kershaw, 2014). Критиката има своите основания. Абсолютизацията на един термин, разбира се, е опасна. Но има косвени индикатори, които демонстрират, че пропагандата на Volksgemeinschaft, с всички съпътстващи социални и организационни мерки и публични практики и ритуали, не е останала удар в празното. Класовата автономия за относително краткия период на нацистко управление се стопява, а зависимостта на социалните групи от държавата нараства чувствително. Предходните съсловно-аристократични йерархии никога не успяват да се възстановят. Тенденциите към деполитизация и атомизация на германското общество бързо вземат връх, илюстрирани от поведението на мнозинството германци по време на Втората световна война. Значи идеята за „народностна общност“, поне донякъде, сработва. Според един от водещите изследователи на нацистката пропаганда Volksgemeinschaft е, разбира се, утопична визия, която никога не се осъществява, и нацистите никога не реализират общество с подобни параме-

три, но декларативната и поведенческа „принадлежност“ към тази общност при Третия райх за мнозина германци се оказва мощна интегративна сила (Welch, 2004). Ето защо, макар че не можем да измерим степеня на атрактивност, с която се е ползвала, можем уверено да твърдим, че тя не е била маргинална. И още едно допълнение. Volksgemeinschaft като понятие допуска сравнения с българската социална действителност и по друга причина. В нашия подбор влизат все формации, които никога не са овладявали властта в България. Визиите им за социалния въпрос са програмни, в областта на намеренията, а не на изпълнението и равностойките за изпълнението. Така че дори да приемем потенциала на понятието „народностна общност“ за предимно пропаганден, има почва да го съпоставяме с възгледи, които в последна сметка са именно пропагандни.

Социалният въпрос в посланията на радикалната десница

Още официалните цели, пропагандирани от националистическите организации в България, засягат важното място на социалния въпрос в техните платформи. НСД се обявява за „засдравяване чрез стегнатост и дисциплина на националната държава и стопански, културен и социален напредък на българския народ“, а трите основни стълба в идеологията на партията са дефинирани така: просветен национализъм, силна културна държава, социална справедливост в икономиката. Виждаме търсената тенденция (оздравяване), виждаме главния субект (нацията), виждаме сферите, които я характеризират (икономика, култура, социални отношения). При СБНА целта звучи по следния начин: „равноправие по отношение

на другите държави, социално справедлива и материално благоденствующа България“. Авторитетът на нацията в тази формулировка съжителства с императивите на социален и икономически възход. Неравноправието трябва да бъде отстранено както спрямо другите общности, така и вътре в нашата собствена. РНБ избира за цел „целокупна, справедлива, силна културно и мощна политически България“. Нейните условия за възможност са изброени ясно: „национална дисциплина, духовно единство, пълна жертвоготовност пред интересите на нацията“. Отново може да бъде установен един повтарящ се набор от елементи – единството, справедливостта, духовността, колективността, авторитетността.

И в сравнителен международен контекст, и в понятиен, би било добре предварително да уточним термините, рефериращи към очертавания се основен субект и обект на промяната. И трите формации използват взаимозаменяемо „народ“ и „нация“, що се отнася до настоящето и бъдещето на България. Тази синонимизация се разпростира и синхронно (при всяка от организациите поотделно), и диахронно (в течение на дейността им). НСД например по-често предпочита да говори за „народ“, докато РНБ – за „нация“, но в едни и същи текстове ще открием съвпадащи конотации на едното и на другото, дори съвпадащи изрази от типа на „историческа мисия на българския народ“ и „историческа мисия на българската нация“. Единствен опит за съотнасяне на термините фигурира при НСД. Там е пояснено, че „основа“ на „живото цяло“ „български народ“ е „националното съзнание“, което „се развива и издига“. При едно педантично кодиране би могло да ни се стори, че „нацията“ представлява нещо като осъзната потенция на „народа“ за действие, както и че „нацията“ е едно относително ново качество на „народа“, защото препратките към история, дух, традиции визират именно него,

не нея. Същевременно твърде много на брой са примерите, натрапващи подозрението, че употребите на „народ“ и „нация“ са продиктувани само от лексикален стремеж за избягване на повторенията. По-особен е случаят с терминът „общество“ и отношенията му с „народ“ и „нация“, на които след малко ще се спрем.

Да преминем към тематичния разбор.

Първата тема, кристализираща от документите на националистическите организации, засяга оценката на актуалната ситуация. Този въпрос до голяма степен е неизбежен, защото обосновката му мотивира причините за създаване на самите организации, без те формално да са наследници на движения и структури от миналото; оправдава радикалния им дневен ред, отхвърлящ повечето от елементите на социално-политическото статукво, и обяснява заявката им за овладяване на властта. Също едва ли представлява изненада, че независимо от вариациите, изходните предпоставки са дефинирани преобладаващо негативно, като измерения на дълбока криза.

НСД говори за „стопанска криза“ и „обща изостаналост“ на страната. На друго място краските са съгъстени. Лансирана е констатацията, че „стопански, политически и морално“ България се намира в разложение и това личи по ширещите се обедняване, обезверяване и безпътица. Духът на „пораженството“, израснал сред тежките травми от националните катастрофи, е спирачка пред националната мобилизация. В тази обстановка особено зловредна роля играят съществуващите политически партии, които внасят разделения и застъпват отречени и неефективни програми за излизане от кризата. СБНА смята, че българският народ е разкъсан на две – милиони, които „влачат веригите на робството“, и други милиони вътре в орязаните граници на страната, кои-

то са „гладни и онеправдани“. Върху хората упражняват конфликтните си стратегии разнообразни актьори, от компрометираните партии до международни сили, и допълнително ги лишават от перспектива. РНБ са най-граслични в изводите си. Според тях в обществото царят объркване и отчаяние; комунизмът, корупцията и еврейството разпалват междуособици; една „малобройна глутница“ начело изсмуква жизнените сили на народа; а външни фактори активно преследват разрушаването на държавата. България е оприличена на дърво, чийто дънер секал отголу, така че в един нещастен момент всички, и виновни, и невинни, безвъзвратно да се сгромолясат.

Друга важна тема се отнася до разбиранията за общество. В повечето примери то почти непосредствено е идентифицирано с народа (нацията). НСД напомня, че нацията е „целокупна“. По тяхно мнение същинската възможност за развитие се крие в „големите духовни сили“ на тази нация, а техен практически двигател и изразител са „средните социални съществувания“. Споменатите средни слоеве уравнивяват общественото тяло и могат да избегнат драматичните поврати. България, както е отбелязано, е страна на дребно селско производство, на дребна търговия, занаятчийство и индустрия, и е хубаво да я запазим такава, като засилим нейната конкурентност, вместо самоцелно да експериментираме с окрупнявания и механизации, да инвестираме в рационализация и организираност, вместо в индустриализация и технология. Онова, което е необходимо, е своеобразна „стопанска демокрация“, откриваща възможности за всички да участват и да се ползват от благата на прогреса, като мерило за успеха на този тип общество би било не индивидуалното, а масовото благосъстояние. НСД схваща „обществената солидарност“ като организация на различните съсловия

В икономически организации, всяка от които е равноценна на другите и се бори за укрепването и процъфтяването си, но заедно с всички останали води и „обща борба“ за реализиране на големите интереси на „народната общност“. Обществото, казват от партията на Цанков, е „преди и над класите“; в него всяка група има своето място, а за да се съхрани, е необходимо икономическите борби да протичат в „цялото“, в средите на българския народ, а не срещу него и за негова сметка. Буржоазията и работниците трябва да си „погадат ръка“. Между тях трябва да възтържествуват отношения на „човештина“ и социално равенство. Селските стопани и индустриалните работници, които формират базата на аграризма и комунизма, не бива да се отчуждават, а да бъдат привлечени с пазари, кредити, земеделски камари и национални синдикати. Ето така може да се реализира на практика „справедливостта“, чрез съзнание за взаимност и професионално организиране. И което е не по-малко важно, национализмът води към социална солидарност, защото национализмът предполага осмисляне на нацията като неделима съвкупност от своите жизнени и групови проявления.

За СБНА обществото може да съществува и пребъде само като „национално единство“, и то едновременно духовно и материално. Оттук следва задачата да се постигнат „мир между съсловията, социална правда и класово сътрудничество“. Здравата основа на този процес са „моралните устои и семейните добродетели“ на българския народ, както и „заветните идеали на нашите деди“. Те го водят към „целокупно“ народно стопанство, където икономически слабите са защитени, а силните – впрегнати да работят за общото добруване, и към културен и просветен напредък, който издига нацията на ново равнище. Социалната справедливост е осъществима чрез справедливо разпределение на богатата в

обществото. Модернизацията на производството е предпоставка за успеха.

Селото и градът, както във визията на НСД, следва да бъдат защитени и интегрирани. По отношение на селото важи принципът „земята на тези, които я обработват“, предполагащ оземляване на малоимотните селяни. А по отношение на града, издигането на ролята на работника би се постигнало, ако той добие съвестателен глас в управлението на предприятията, но разумно, така че да не злоупотребява с правата си, което вече налага забраната на стачки.

РНБ интервенира в обществения дебат със серия от ясни експлицитни дефиниции. За ратниците обществото изразява „жизнените стремежи“ на нацията, а самата нация се разглежда като цялост, едновременно етническа, духовна, социална и политическа, стояща над временните интереси на онези, които я съставляват сега – по-важна исторически, отколкото актуално и за момента. Възгледът за исторически континуитет е подчертан от тезата, че база на нацията са „националната самобитност“ и „връзката със земята“. Социалната справедливост осигурява „силата на нацията“, когато хората работят за благосъстоянието на самата нация и по този начин за самите себе си. На държавата е вменено задължението да полага „цялостни грижи“ за бедните и да дава безплатно образование на „даровитите“. Селото и градът изискват едновременно приоритетно отношение и интегриране в общостния интерес. Очертани са и някои от пътищата към този резултат – задължително коопериране на земеделските стопани и дял на индустриалните работници в печалбите на предприятията. Култивирането на национално съзнание на българите в чужбина е толкова необходимо, колкото укрепването на социално съзнание на българите в държавата им. В РНБ са убедени, че предпоставка за обществе-

ния прогрес са „социалната правда и съгласие сред българите“ на мястото на пагубното разделение. И трите разглеждани формации изтъкват благотворната роля на Българската православна църква за издигане на общественото единство в ранг на първостепенен принцип.

Трета обща тема на националистическите организации идентифицира враговете на желаното обществено единение. Те обхващат както идеологически тенденции, така и политическите им изразители през онзи период. НСД разобличава немалко противници. За враждебен фактор е припознат Земеделският съюз, проповядващ „отречени от обществената действителност“ визии и фактически откъсващ селяните от общите интереси на народа. Разбира се, с най-големи негативи е натоварена Комунистическата партия, чиито синдикални прояви са антинационални, а не в рамките на нацията, и антидържавни, а не в съответствие с целите на държавата, и чиято пропаганда съблазнява хората, разчитайки на тяхното неведение и лекомислие, и се свежда до „безбожнически и кошунствени агитации“. Но за враждебна сила са възприети и традиционните буржоазни партии, които по силата на самия си замисъл представляват „случайни сборова“ от хора, затънали в „котерийност“ и неспособни да видят „цялото“, да разберат обществения интерес, а още по-малко да се водят от него. Външният фактор същевременно е слабо застъпен. НСД говорят против „чужденците“ единствено когато се оказва, че попаднали в България, „работят само за себе си“, а не за нацията, и така обслужват „паразитния капитал“.

В документите на СБНА каталогът на враговете е доста по-обширен и включва доста повече – и по-разнородни – обществени и идейни явления. Легионерите установяват вредителството на всички политически партии, а не само на земеделски, комунистически или буржоазни, в качеството им на

изразители на разделението в рамките на нацията. За враг е обявена корупцията, произтичаща от особеностите на парламентарната система. Враждебен е и материализмът, отклоняващ хората от идеалите и безкористната служба на нацията. Заедно с тях в ролята на врагове са облечени анархизмът, марксизмът, атеизмът, либерализмът, интернационализмът, пацифизмът, че дори и, може би неочаквано, шовинизмът.

Визията за единство на нацията тук много по-пряко кореспондира с ясно заявени нагласи против чужденците. СБНА настоява българско гражданство да бъде ексклузивно запазено за „родените българи“. Чужденците са застрашени от незабавно експулсиране при условие, че „отнемат хляба на българина“. Правото на труд е национално йерархизирано – „не може да има нито един чужденец на работа, докато има един българин без работа“. РНБ отиват още една крачка напред в радикализма. Те изцяло отричат „разпасания индивидуализъм“, защото поражда нищо друго освен корупция и противопоставяне, и „безотговорния либерализъм“, който с отварянето на граници произвежда грабеж на българския народ от чужденците. Ратниците откриват широк фронт срещу „рогоотстъпниците“, които продават отечеството на външни сили; „политическите престъпници“, които откъсват народа от заветните му идеали в името на конюнктурни битки; „корумпираните чиновници“, покваряващи обществото и правещи живота на обикновения човек непоносим; „спекулантите“, извличащи крупни печалби на гърба на мизерстващите българи; „стопанските вредители“, обричащи икономиката на застой и безизходица; „марксистките подстрекатели“, изправящи в сблъсък българи срещу българи. За да бъде запазено обществото, РНБ смятат, че е нужно образованието да бъде подчинено на борбата с чужди влияния, а на „чужденци и евреи“ да се забрани да се заселват в България.

Четвърта тема, възникваща от разсъжденията върху об-

ществото и пътищата за негово запазване и развитие, отвежда към перспективите на българския капитализъм. Още в самото начало НСД определят частната инициатива като „основен двигател на стопанския живот“ и бързат да подчертаят, че „капитализмът ще пребъде“. Посочено е, че капитализмът е имал „грамадни заслуги“ за общия напредък на човечеството, че е донесъл политическо равенство, свобода, лична инициативност, освобождаване от предразсъдъците, но и е проявил определени недостатъци, между които икономическо неравенство, разделения, анархия. Ето защо той трябва да бъде надграден, и то внимателно, промислено и компетентно, „без катастрофални сътресения“. Това може да настъпи, ако капитализмът и капиталът станат по-социални, ако заработят в служба на обществото. Стимулът за печалба трябва да се съхрани, но работникът да бъде направен „съучастник“ в печалбата на капиталиста. Така вместо да унищожаваме капитализма, можем да го направим по-полезен. Ако не отговаря на обществените нужди, би бил излишен. НСД отиват готам да твърдят, че „капиталистическата система може и без буржоазия, може и без капиталисти“. Нейната същност е в мисията ѝ да създава богатство, не в начина на присвояване на това богатство. Практическите контури на социалния капитализъм според партията включват по-високи доходи, по-ниски задължения, по-ниски (макар и успоредно с това прогресивни) данъци, минимални надници, максимална заетост, защита на труда, регулирани цени, осигурително и здравно дело. Идеята решително да се разграничат полезните от вредните функции на капитала е възприета и от СБНА, които категорично настояват селото и индустрията да бъдат защитени от „експлоататорските поплъзновения на спекулативния български капитал“. Преходът към прогресивна данъчна система и облекченията за бедни и

малоимотни са средства за превъзможване на ексцесиите на капитализма. Легионерите посочват, че капиталът е „национално богатство“, което обаче може да служи на частните интереси само в рамките на общото народно благо. Организацията всъщност е доста близка до НСД в представите си за елементите на един справедлив народен капитализъм – стопанско планиране, лесно кредитиране, по-ниски (макар и отново прогресивни) данъци, справедливо заплащане с въведени минимални надници, изравняване на цените на земеделските и индустриалните произведения, колективни трудови договори, пенсии, безплатна здравна помощ. Усеща се явен акцент върху национализацията като подход към реформата на капитализма – държавата трябва да поеме в свои ръце банките, застраховането, мините, даже някои индустрии. РНБ още по-недвусмислено призовават за контрол върху частните капитали с оглед на интересите на нацията. Капитализмът за тях има смисъл само в качеството му на национален – в ръцете на чужденци е пагубен за обществото. Справедливите данъци, частичната национализация в застрахователното дело и в индустриите, по-високата доходност на земеделския труд, отмяната на лихварството трябва да притъпят експлоатацията и да внушат усещане за мобилизация на всички стопански сили за възход на българската нация.

Пета тема, заслужаваща специално отбелязване, визира новата роля на държавата. В документите на НСД държавата е тълкувана в идеалистически категории, като интегратор и изразител на нацията във и отдалечено от актуалните физически граници. С други думи казано, държавата не се определя от държавната територия. Самата държава се схваща не само като „съществуване и проявление на свободния български дух“, но и като опора на българите под чуждо владичество. „Върховенството на държавата“ и „култът

към нацията“ са две страни на една и съща визия. Социално-балансиращите функции на държавата са изведени приоритетно. За да се осъществи социална кохезия, е необходима „просветена държавна намеса“, така че по-слабите икономически слоеве да добият шанс и перспектива, да се избегнат неразумните увлечения на частното предприемачество и, на кратко, в обществените отношения да се възцари по-голяма „хармоничност“. С механизмите си държавата трябва да уравни буржоазия и работници. На интересите им следва да бъде намерена пресечна точка, най-вече с инструментариума на насърчавани централно кооперативи. Оттук възниква ключовата задача на държавата „не да експроприира, а да даде на всички“, не да отнема от буржоазията, а да засили работниците. В такъв контекст държавата не е ценност сама по себе си, тя организира нацията и се намесва за нейно благо. Тя „контролира и ръководи“. Тя по необходимост е все по-активна. Нейно средство е „силната власт“, разбрана като воля и политика в три направления: за възстановяване на „социалния мир“; за обуздаване на „класовите и социалните домогвания“; и за възпитание на народа в търпение и издръжливост срещу илюзиите и заблудите, които враговете му поднасят. СБНА също изповядват възгледа, че държавата трябва да направлява икономиката, че икономическите свободи са важни, но в никакъв случай независими от живота и целите на нацията. Именно държавата е призвана да уточни докъде може да се разпростира стопанската самостоятелност, докъде са обосновани претенциите на частния интерес, и откъде вече общото народно благо диктува ритъма на начинанията и печалбите. Аргументацията е подобна на тази на цанковистите – държавата определя баланса и урежда отношенията между труда и капитала, между работниците и работодателите в името на едно справедливо обществено

разпределение. „Единството между държава и нация“ е пропагандирано и от РНБ. Единната нация изисква и единен подход на държавата, така че всички социални категории, независимо от различията в доходи и богатство, да са равни пред властта. Професионалните организации, подчинени на целите на държавата, представляват и средството за подобна равнопоставеност. Основната грижа на самата държава е характеризирана именно в полето на единното и равното: „създаване на здравни условия, работа и прехрана на всички българи“.

Понятието за общество. Изводи и заключение.

Досега разгледахме посланията на организации, всяка от които претендира да бъде изразител, и то единствен, на широките интереси на българския народ. Това предопределя търсене на уникалност, на своя собствена идеология, отличаваща се от тази на другите. Ако ограничим фокуса само върху социалната проблематика, ще забележим, че различия действително съществуват, макар и в никакъв случай фундаментални. Първо, в организационно отношение. НСД в крайна сметка е регистрирано като политическа партия и дава заявка за овладяване на политическата власт именно във вид на партия. Цанковистите са изпълнени с отрицание към наличните партийни формации, натоварени според тях с партизанство, корупция и зловредност, но не отхвърлят възгледа за партийно управление и даже го виждат в очертанията на еднопартиен режим. Обратно на тях, СБНА и РНБ оспорват партийния модел по принцип и го преценяват като наследство от миналото, подлежащо на преодоляване. Второ, от гледна точка на етатизма.

И трите формации пледират за мощен държавен интервенционизъм, но НДС все пак го разглежда предимно в регулационна светлина. За тях водеща е частната инициатива. СБНА и особено РНБ третираят национализацията като необходим и легитимен подход в държавната организация на икономиката. Трето, във връзка със социалното изключване. Подозренията спрямо чужденците са общи, но РНБ и в по-лека степен СБНА категорично отстояват антисемитски убеждения. При НДС антиеврейски нагласи, поне на декларативно равнище, почти липсват. Те ще се появят на по-късен етап, може би по задължение, когато лидерът Александър Цанков пристигне във Виена да оглави заграничното пронацистко правителство и започне да получава заплатата си от касата на Рибентроп. Независимо от тези разминавания – а в конкретните социални и икономически мерки можем да регистрираме и още – социалният проект на трите структури изглежда удивително еднотипен и наистина позволява да говорим за обща визия на българската радикална десница.

Изразена като наратив, тази визия общо взето добива следния вид. България е обхваната от многоизмерна криза. Нейна основна последица и проблем номер едно е тежкото разделение в обществото, блокиращо възможностите за прогрес и възход. Главната ни задача е да спрем да се делим, защото сме една нация и следователно по-важно е онова, което ни сближава, отколкото онова, което ни разделя. Но за да стане това, е необходимо да се отървем от враговете, които нямат интерес от националното ни единство, и да подчиним капитализма, който усилва неравенствата. За тази цел водещ инструмент е държавата, встъпваща в нова роля на интегратор и регулатор на обществото. С държава, организирана по нов начин и загрижена за всеки член на обществото, пътят към едно по-добро бъдеще е вече открит.

Предложеният тематичен анализ откроява принципните измерения на радикалнодесния социален проект. Ще маркираме накратко няколко опорни точки. Национализмът не може да се отстрани механично от социалната визия на разглежданите организации. В техните схващания обществото не може да бъде мислено отделно от народа (нацията) и по тази причина да обсъждаме социалната проблематика значи да сложим фокус, а не да пренаредим приоритетите. Но тя е безспорно важна, защото навсякъде имплицитно присъства идеята, че никакви национални въпроси не могат да се решат отделно от решаването на социалните. Те са част от общ комплекс.

Повсеместната констатация за криза в България е разгърнатата в разнообразни измерения. Все пак „духовното“ сякаш изпъква над „материалното“. Не са толкова проблематични сами по себе си бедността, недоимъкът, неравенствата, колкото ценностната несигурност, дезориентацията, липсата на воля. Именно последните трябва да бъдат решително превъзможани, за да проличат естествените решения за първите. Народностният дух и неговата мобилизация създават всички условия за промяна.

В една или друга форма националистическите организации фактически признават правотата на левите сили за тежестта на повдигнатите от тях проблеми. Оздравителната социална програма и в трите случая е концентрирана преимуществено върху селските стопани и индустриалните работници. По този показател визията на радикалната десница израства като алтернатива на комунисти и земеделци. Консенсусна е амбицията да се посочи изход от недоволството на селяните и пролетариата. Пътищата обаче напълно се разминават. Според радикалната десница решението лежи не в противопоставянето на класа срещу класа или съсловие срещу съсловие, а в поощреното и принудително единство.

Но не и единство на всяка цена. То не се пропагандира на ниво чужденци или различни етноси, нито на ниво политически възгледи. То е помиряване на класи. „Правилните“ етнос и възглед са предопределени. Няма обществен договор, а в най-добрия случай „държавен договор“.

Решението на националистите изцяло се помещава в рамките на капитализма. Срещаме на отделни места стъпки към насърчаване на трудова и кооперативна собственост, някъде национализацията конкретизира социалната справедливост, но по същество капиталистическата частна собственост като икономически двигател на развитието не е поставена под съмнение. Ето тук дисонансът с комунисти и земеделци изниква наново. Всички социални мерки – а много от тях откриваме и в програмите на левите сили – са подчинени на капиталистическия начин на производство и разпределение. Концепцията за единството на обществото, фундаментална за радикалната десница, по същество се оказва детерминистка и репресивна. Ако някой не е част от единството, спира да бъде част от обществото. Определени групи – като чужденци и евреи – по рождение стоят извън, дори да имат желание за обратното. Други групи – като марксисти или спекуланти – съзнателно или неволно внасят дисхармония и характерът на дейността им ги (само)изключва. В обществото могат да влизат само онези, които работят в сътрудничество с другите за общия възход. Само те могат и да се ползват от богатата на обществена структура. Обществото прераства в народ (нация) само ако е единно. Това е неговото предназначение, да се обедини, за да реализира целите на нацията. А конкретните форми за постигане на съгласие сред тях носят белезите на незавършен корпоратизъм. Силен е акцентът върху обществените и икономическите организации, призвани да струк-

турират пространството между гражданите и държавата. Но ролята и авторитетът им остават неясни, защото не са им предписани представителни и властови функции – за разлика например от модела на фашистка Италия. Затова може да се каже, че вертикалът на обществената йерархия, основан на арбитрарност, е явен, колкото и да бива прикрит с разнообразни институционални орнаменти.

Държавата, на последно място, има две водещи особености. Първата е, че тя е вторична спрямо нацията. Тя е инструмент за осъществяване на радикалните социални и национални цели, а не ултимативна ценност. Нацията е първостепенното определение на социалния живот. Държавата я обслужва – пази, развива, регулира, консолидира, мобилизира, насочва. По такива причини реформите в държавата са смятани за необходими с оглед тя да реализира напълно нова роля, докато реформите в обществото имат за цел то да се доближи до своята действителност, до това, което представлява като народностен дух, като еманация на нацията, а не да бъде изменено или да изпълнява нови роли. Държавата подлежи на промяна, за да подпомогне връщането на обществото към самото себе си. Тя трябва да стане „друга“, за да не бъде то „друго“. Каква „друга“ може да бъде държавата? Ето я и втората ѝ особеност – да се превърне в терен на класов компромис, на интеграция на обществените групи и техните интереси в един общ, резултатен интерес. Би следвало да посочим също, че от марксистки позиции такъв класов компромис е нереалистичен, защото избягва да реши основното противоречие между труда и капитала, а го замества със серия процедури на посредничество по метода на „моркова и тоягата“.

Има и още нещо, което произтича от „завръщането към себе си“. И трите формации споменават „новия човек“, кой-

то предстои да се създаде. Изглежда изкусително, но „нов човек“ на практика няма. Става дума за „стария човек“, за „истинския“ българин, само че без заблудите, откъснали го от съдбата на народа му, и без гнета, отрязал го от заслуженото благополучие. Социалната визия на радикалната десница залага на „укрепване“ и „завършване“ на миналото. Тя не е шовинистично-реваншистка, нито антропологично-трансформативна, а фиксирана в идеята за общество-народ-нация, което е йерархично, хармонично и затворено. И веднага можем да установим, че по тези си параметри тя е доста сходна, макар и може би в по-меки и несигурни формулировки и макар и в отсъствието на расови интерпретации, с пропагандираната в нацистка Германия идея за „народностна общност“. Трите български формации сами използват израза „народна общност“, макар и рядко и без да го дефинират. Ключово по-скоро е високото ниво на припокриване между елементите на двете понятия. Германският казус извежда на преден план характеристики като йерархия, отговорност, класова безконфликтност, общество-народ-нация, мобилизация, сътрудничество, дисциплина, обществена организираност, национален капитализъм, държава-обединител, антимарксизъм, антибуржоазност, ксенофобия и антисемитизъм. Същите характеристики, с частичното и временно изключение на расово обусловения антисемитизъм, бележат и съдържанието на българското понятие. Отбелязахме, че социално и националистическо не бива да бъдат изкуствено разделяни, но все пак повече в конкретно социалните и по-малко в конкретно националистическите си акценти българската радикална десница е идеологически партньор на германския националсоциализъм.

България има място в общоевропейския процес на фашизация, без това място да е нито очевидно, нито елементарно,

нито еднозначно. „Народностната общност“ в Германия е схващана като трамплин към „новия човек“. У нас – като приключване на националното формиране. В Германия тя е опит за решаване на кризата на модерността. У нас – израз на незавършена модерност. В Германия консервативната подложка на нацизма усилва контрареволуционния му радикализъм. У нас консервативните идеализации и обременености сякаш не позволяват идеологическите послания да бъдат изведени докрай.

Съжителството на различни етапи на развитие в една и съща историческа клетка напомня за задължителната предпазливост, която следва да съблюдаваме в съпоставката на сходни параметри, чието подобие все пак почива не само на екзогенезис, но и на влияния и заемки, на ценностно-идеологически трансфер. Както и да преценяваме намеренията и резултатите, през 1930-те идеологическа алтернатива на левицата в обществената сфера в България има и тя е конструирана в лицето на радикалната десница.

Престъпление ли е Антифашизмът?

БОЖИН ТРАЙКОВ

През последните три десетилетия агресивният антикомунистически прочит на близкото минало надделя в Източна Европа, особено в страни, тясно свързани с бившия Съветски съюз, като България. Антикомунистическият прочит на историята е повлиян от втората вълна на исторически ревизионизъм, която се заражда в Европа през 1980-те години. Според Енцо Траверсо тя е опит за реабилитация на фашизма чрез една или друга апологетична интерпретация на миналото преди 1945 г. (Traverso, 2016: 322). Тази втора вълна се свързва с тезите на Ернст Нолте и Франсоа Фуре, които добиха особена популярност в Източна Европа след края на социалистическите държави. Докато Нолте интерпретира нацистките жестокости като реакция на болшевизма, Фуре атакува значението на Френската революция като символ на демократични процеси, внушавайки, че социалните революции водят до тирания. За Фуре комунизмът и фашизмът имат еднакъв анти-буржоазен корен (Hauney & Wolfreys, 2007: 14). В специфичния български контекст към този тип ревизионизъм спада и книгата на Желю Желев, *Фашизмът*. Въпреки че в книгата никога не се правят преки паралели, тя масово се чете като приравняваща фашизм и комунизм през аналитичната рамка на тоталитаризма (Valiavicharska, 2014).

Антикомунизмът в Европа има своите идеологически корени, от една страна, във фашизма като основен негов враг, но и от друга в тезите на основоположниците на неолиберализма*. Отричайки важността на антифашистката Съпротива, ревизионистичните историци се опитват да сложат знак на равенство (тезата за еднакво насилие) между режимите на Хитлер, Мусолини и други фашистски диктатори и съпротивата на комунисти, социалисти, анархисти, леви интелектуалци, селяни и разнородни спонтанни движения, обединени в обща борба, които с цената на милиони човешки жертви ги преборват. Тезата за еднаквото насилие не само цели да дискредитира антифашизма, но и се вписва в представата на неолиберални идеолози за тираничната същност на социалистическите политики. Характерно за този тип ревизионизъм е изключването на политическите събития от техния широк социален и икономически контекст и фокусиране върху политическите елити, участващи в тях, като по този начин се пренебрегва ролята на хиляди, дори милиони участници в социално-икономическите и политически процеси.

В тази статия проследявам основните тези на ревизионизма в контекста на поредния опит на Европейския парламент да приравни фашистките режими и антифашистката съпротива в Европа. Противно на твърденията на Нолте и Фуре, аз не търся сходства между комунизъм и фашизъм. В статията застъпвам тезата, че фашистките

* Мишел Фуко нарича *инфлационен механизъм* приемането за гаденост на тезите на неолиберализма от 1930-45 г., че всяка държавна намеса води до тиранична власт, при която се сравняват разнородни държавни управления като САЩ по времето на реформите на Франклин Рузвелт, Съветският съюз, фашистка Италия и Нацистка Германия, защото са видове социални държави. Социалистическите политики са силно атакувани от неолибералите, които ги приравняват с нацистите заради държавна намеса в икономическите процеси. Виж Foucault, 2008: 187-190.

диктатури със своите геноцидни експанзионистични политики – Хитлер в Европа и Мусолини в Африка – стоят по-близо до либералната колониална традиция, отколкото до революцията на болшевиките. А фобията от масите като заплаха за елитите пък сближава Хитлер и Мусолини с идеолози на неолиберализма като Хайек и фон Мизес. Неолибералите, както фашистите, се страхуват от масовата политика, разбрана като политика на организиране на работническата класа.

Аргументът ми е в противовес на доминиращия антикомунистически дискурс в българското интелектуално, политическо и медийно пространство, който формира общественото мнение през последните три десетилетия. Антикомунизмът, от една страна, служи за демонизиране на левите политически движения, поставяйки равен знак между социализма и тоталитаризма, сравнявайки „комунизма“ с режимите на Хитлер, Мусолини, Франко и др. От друга страна, той омалява, отрича или просто отхвърля капиталистическите корени на различните форми на фашизъм.

Противно на тезата за антифашизма като ръководен от Сталиновия тоталитаризъм разглеждам ролята на комунистическите и социалистически партии и движения, организирани в Коминтерна под ръководството на Георги Димитров, като основна за сформирването на общ фронт срещу крайнодесните капиталистически режими. Именно общият антифашистки фронт, в който основно участие като организатори взимат комунисти и социалисти, прави възможни европейските демократични социални държави и социалистическите държави след Втората световна война. Днес наследството на антифашизма се атакува отново от същата тази идеология, която в своя страх от демократизиране на масите провъзгласи фашизма за спасение от болшевишката заплаха.

Фашизъм и комунизъм – знак на равенство

На 18 септември 2019 г. Европейският парламент (ЕП) прие „Резолюция за важността на европейската памет за бъдещето на Европа“ (European Parliament, 2019). Резолюцията слага знак на равенство между нацизъм, фашизъм и комунизъм, както и всеки радикализъм, приравнявайки ги като тоталитарни. Резолюцията е подкрепена от Европейската народна партия (ЕНП), но също и от левите Социалисти и демократи (СД) и либералите Реню. Сред участниците в подписването на резолюцията, наред с колегите си от Полша, Унгария и балтийските държави, виждаме имената на зачетите антикомунисти и проводници на дясна политика в България Андрей Ковачев от ГЕРБ и Александър Йорданов от СДС, назначен с мандат на ГЕРБ. Ковачев е известен с организирането на множество антикомунистически кампании в ЕП като представянето на горянското движение за първата антикомунистическа съпротива в ЕС (Трайков, 2017), а Йорданов – с отричане на престъпленията на пронацисткия режим в България (Йорданов, 2019).

Резолюцията предлага финансови средства за организирането на събития, чиято цел е да просвещава младите поколения за последствията от тоталитаризмите в Европа, да обръща внимание на съществуващите „тоталитарни“ паметници и мемориали, паркове, улици и площи, които „героизират тоталитарни режими и изкривяват историческите факти за последиците от Втората световна война“. Тя предлага и честването на датата 25 май, в памет на полския „герой от Аушвиц“ ротмистър Витолд Пилецки, да стане Интернационален ден на героите в борбата срещу тоталитаризма. Резолюцията подканва „руския народ“ да признае и осъди тоталитарното си минало.

Виждаме не само традиционния напън за приравняване на фашизма и комунизма, но и заявка за активно пренаписване на историята. Частта относно паметниците и мемориалите в Източна Европа цели директно да изтрие паметта за антифашистката съпротива, защото макар и много от тези паметници на културата да са в стила на социалистическия реализъм и част от тях да са строени, когато Сталин е бил начело на СССР, те също така пазят паметта за борбата срещу фашизма. Такива например са множеството паметници, почитащи партизанското движение и пръснати из цялата страна, или пък редица паметници във всички държави на бивша Югославия, които, макар и не всички все още да са членки на Съюза, са кандидатки за такива.

Без да отричам значимостта на делото на Витолд Пилецки, смятам, че почитането на героя от Аушвиц и Варшавското въстание срещу нацизма, който впоследствие става поредната жертва на сталинизма, е добре премерен идеологически ход. Изместването в паметта на младите поколения на датата 9 май от Ден на победата срещу фашизма (капитулацията на нацистка Германия) към Ден на Европа, когато две капиталистически държави сключват споразумение за търговски съюз (Европейската общност за въглища и стомана), е начин да се подмени историческата истина за основната заслуга на Съветския съюз в победата над фашизма. Дори известният с антикомунистическите си възгледи историк Георги Марков припомня, че „без Деня на победата, нямаше да го има Деня на Европа“ (Марков, 2020).

Свеждайки ролята на СССР във Втората световна война (ВСВ) до тоталитаризма на Сталин, ЕП на практика отрича заслугата на руснаци, белоруси, украинци, евреи и другите народи в СССР за края на една война, подкладена

от имперски, колониални и расистки амбиции, коренящи се в идеята за същност не на комунизма, а на капитализма.

Резолюцията на ЕП от септември 2019 г. следва духа на антикомунистическите прочити на антифашистката борба, които често представят целия период на социализма след ВСВ като тоталитарен. Второто възраждане на тоталитарния модел може да се анализира по отношение на стратегията на президента на САЩ Роналд Рейгън за засилване на Студената война и възхода на неолибералния модел. Представянето след падането на Берлинската стена на Съветския съюз и Източния блок като тоталитарни има идеологическо значение, чиято функция е да демонизира всяка политико-икономическа система, която се явява като алтернатива на капиталистическия модел. Така се слага знак на равенство между фашизъм и комунизъм като тоталитарни системи.

Енцо Траверсо (2019) проследява генеалогията на тезата за „равно насилие“, която можем да мислим като предвестник на уравниването между фашизъм и комунизъм в резолюцията. Тезата за „равното насилие“ изравнява фашизма и антифашизма с аргумента, че и двете страни са извършили насилие. Тя произхожда от гласовете на такива симпатизанти на нацизма като Мартин Хайдегер, който в кореспонденция с Херберт Маркузе сравнява изселването на германци от Източна Прусия от съюзниците през 1945-50 г., с нацистката политика на изстребление на евреите, и Карл Шмид, който се оплаква, че фокусирането върху престъпленията на Третия райх игнорира „съюзническият „геноцид“ на германските държавни служители“ (цитирано в Traverso, 2019: 248).

Ревизионизмът на 1980-те години е свързан с името на германския историк Ернст Нолте. Целият дебат около ревизионистките възгледи на Нолте, който е известен като Historikerstreit, е документиран в сборник под редакцията на

Джеймс Нолтън, озаглавен *Завинаги в сянката на Хитлер* (1993). Нолте се опитва да извини нацистките жестокости като отговор на „азиатското дело“*, извършено в Европа от болшевиките (Нолте, 1993: 22). Той поставя акцент върху участието на евреите в руските и централноевропейските комунистически движения, намеквайки, че расовият геноцид на нацистите е отговор на класовия геноцид на болшевиките. За Нолте нацистите са жертва на „азиатски“ болшевизъм. Той дори пише, че „така нареченото унищожение на евреите от Третия райх е реакция или изкривено копие, а не оригинал ... Третият райх принадлежи на „освободителните движения“, свързани с комунистическото движение“ (Нолте, 1993: 14). Докато авторът настоява, че демонизирането на Третия райх е неприемливо, той изглежда участва в същия процес, когато става дума за съветската революция. Твърдението му, че нацизмът е реакция на болшевизма, е опит да се представят октомврийските събития като източник на всяко тоталитарно зло. Според тази логика Холокостът е бил превантивна мярка на „потенциални жертви“ на болшевизма и това се подразбира, когато Нолте цитира книгата *Войната на Хитлер* (1975) на антисемита Дейвид Тървинг.

Важно е да се локализира политическият и културен климат от времето на дебата. Нолте започва да изразява подобни възгледи през 1980-те години във време, когато от политико-икономическа гледна точка неолибералните про-

* Думата „азиатски“ има пейоративна натовареност и в антикомунистическия дискурс се използва, за да прокара разграничителна линия между европейска цивилизация и Съветска Русия, като се внуши, че болшевизмът не е част от европейската модерност, а „варварско“, „азиатско дело“. Виж: Todorova, M. (2009). *Between Classification and Politics: The Balkans and the Myth of Central Europe*, в: *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press, с. 140-160.

бизнес и антисиндикални политики на тачеризма и рейгъномиката са в пълен ход (Harvey, 2005; Реск, 2010). Връзката с неолиберализма, ако не е пряка, присъства ярко. Още през 1951 г. в книгата си *Социализъм: икономически и социологически анализ* фон Мизес изказва твърдения, подобни на тези на Нолте. Фон Мизес твърди, че нацистката еднопартийна система, тайната полиция, концентрационните лагери, пропагандата и изтребването на хора са адаптирани от Съветския съюз, а нацистите, според автора, са „най-послушните ученици на Ленин, Троцки и Сталин“ (1981: 580). Друг виден (нео)либерал, Вилхелм Рьонке, подобно на възгледите на фон Мизес, вижда нацизма като опора срещу болшевиизма (1946: 28). Нолте се доближава до Рьонке и фон Мизес, изразявайки мнението, че италианският фашизъм на Мусолини има положителна страна – той запазва частната собственост и затова „поощрява италианския народ от усъвършенствания тоталитаризъм на Сталин“ (Nolte, 1993: 6-7). В контекста на българските либерални среди същата теза по линия на частната собственост ще застъпва по-късно и бившият президент, д-р Желю Желев*.

Енцо Траверсо изследва източниците на Нолте, които се състоят от антисемитска белогвардейска пропаганда, възпроизведена от Алфред Розенберг. Но по-важно за Траверсо е „пълната липса на критична дистанция от неговите източници“ (Traverso, 2007: 141). Нолте буквално преповтаря стра-

* През 2014 г. в интервю за вестник *24 часа* на въпрос кой режим е по-страшен, Желев отговаря: „Комунизмът, разбира се. Той е по-железната диктатура. Фашизмът обхваща и поставя под контрол всички сфери на обществения живот, има монопол, както и комунизмът. Но комунизмът отива още по-нататък. Той слага ръка и върху собствеността. Надзирава я. Докато фашизмът не пипа частната собственост. Даже фашистка Германия, която е най-близо до комунистическите режими, и тя не пипа частната собственост на хората.“

ховете и фобиите на германския консерватизъм от 1930-те години по отношение на комунистическите движения. Според Траверсо Нолте успява да схване основна характеристика на фашизма – и в Германия, и в Италия той е контрареволуционна реакция на Октомврийската революция и комунистическите движения като германския антивоенен съюз Спартак. Фашизмът е агресивна анти-марксистка и антикомунистическа сила, чиито престъпления Нолте оправдава като ответна реакция. С аргумента за нацистките изстребления на милиони хора като реакция на болшеvizма Нолте напълно отрича връзка между геноцидните практики на Хитлеровата експанзия и колониализма в Европа.

Расовата и класова война на фашизма и неговата фобия от масите

Историци като Ишай Ланда, Доминико Лосурдо и Енцо Траверсо, които работят върху разкриването на идеологическите основи на ревизионистката школа на Нолте, улавят връзките между нацистката политика на изстребление и експанзионизъм и западните либерални колониални завоевания. За разлика от Нолте, който се опитва да проследи корените на нацисткия антисемитизъм (расов геноцид) в „класовия геноцид“ на Ленин и Сталин, тези историци изрично ни показват дълбоката връзка между политиките на Хитлер и западноевропейския и северноамерикански колониализъм. *Lebensraum* е германската империалистическа версия на „западната визия за неевропейския свят като пространство, отворено за завладяване и колонизация“, докато идеята за „изчезване на „по-нисшите раси““ принадлежи на цялата европейска култура и по-специално на британската и френската култура“ (Traverso, 2019: 121).

В тази връзка Траверсо (2007) вижда „Историческата лаборатория за нацистките престъпления не [в] болшевишката Русия, а [в] колониалното минало на западната цивилизация, в класическата епоха на индустриалния капитализъм, империалистическия колониализъм и политическия либерализъм“ (143). В друг текст Траверсо отрича тезата на Нолте за произхода на нацизма в болшевизма, като показва, че нацисткият евгеничен проект за расово пречистване води началото си от 19. век в Европа, по време на епохата на класическия либерализъм (2010: 145). Самият Адолф Хитлер сравнява германското завоевание в Украйна с британското завоевание в Индия (Хитлер, 2000: 92).

В допълнение към връзката с европейския колониализъм, това, което трябва да се подчертае, е, че в своя план за геноцид Хитлер е повлиян и от колониализма на заселниците на САЩ. Съюзън Бък-Морс (2000) подчертава важността на пространствения аспект на външната политика на САЩ; експанзията на запад, довела до геноцида на автохтонното население, е предпоставка за експанзията на Хитлер към Изтока в Европа за придобиване на *Lebensraum*. В нацисткото политическо въображение американският Запад е равностоен на германския Изток. По думите на Хитлер източнославянското население трябва да се третира като американските „червенокожи“ (цитирано в Kakei, 2013: 45). Висшето нацистко ръководство дори подражава на и експлоатира езика и практиките на американските завоеватели на необятното пространство на запад (пак там). В монолозите си Хитлер сравнява „борбата“ на нацистите срещу партизаните в Съветския съюз с тази на САЩ срещу „червените индианци“ (2000: 284). В друга своя работа Хитлер размишлява върху сантиментите на Северна Америка за огромно открито пространство, което според него липсва на германците. Раз-

бира се, усещането за открито пространство е резултат от дехуманизирането на коренното население. В украинските полета нацисткия диктатор вижда германския еквивалент на „дивия запад“. За Хитлер „[и]гва време, в което това желание за разширяване вече не може да бъде ограничено и трябва да избухне в действие“ (2000: 707). Точно това „желание“ за „действие“ на Хитлер се материализира в кръстоносен поход за изтреблението на „юдео-болшевизма“ на Изток.

Доменико Лосурдо определя нашествието на Хитлер на Изток като „най-голямата колониална война в историята ... насочена към превръщането на цели народи до маса от роби или полу-роби в служба на висшата раса“ (Losurdo, 2016: 162). Войната на Хитлер срещу Съветския съюз съдържа планове за свеждане на славянския народ до резервоар на робски труд. Славяните трябва да работят до смърт и да бъдат възпитани само като „полезни ръчни работници“, защото „ние сме господарите“ (цитирано в Losurdo, 2016: 163). Разсъжденията на Хитлер за образованието като опасно, но въпреки това задължително за славяните само в ролята им на неквалифицирани работници, предлага поразителни паралели с неолиберална постсоциалистическа България спрямо реструктурирането на общественото образование, за да отговори на нуждите на външния (а и на вътрешния) пазар, чиято необходимост лежи в поддържането на териториален пояс от евтина работна ръка. Неолибералните политики на унищожаване на държавни предприятия и институции, в които бяха концентрирани хиляди вискоквалифицирани научни работници, ги оставиха безработни и принудени да търсят препитание извън страната като част от процеса на т.нар. изтичане на мозъци.

И Лосурдо, и Ланда ясно показват взаимовръзката между класовата борба (нацисткия кръстоносен поход на „депро-

летариализациите“ и изстребването на болшевизма) и националната борба срещу чуждестранните нашественици. Ишай Ланда обобщава взаимовръзката между нацизма, расизма, произтичащ от империализма и колониализма, и капитализма, както следва:

Антисемитизмът на Хитлер едва ли може да се осмисли, когато се абстрахира от по-широкото явление на расизма, което от своя страна не може да бъде разбрано правилно без още по-широкия контекст на империализма, който сам по себе си се развива въз основа на капиталистическия начин на производство ... изолацията на въпроса за антисемитизма по необходимост пренебрегва факта, че изстребването на европейското еврейство не би могло да се осъществи освен в рамките на политически проект, основан на обща, не само антисемитска, но и расистка и социално дарвинистка теория, систематична идеология, която категоризира „висши“ и „нисши“ „раси“, разделяйки ги между бъдещи господари и роби, като същевременно постулира конкуренцията за надмощие между мъже, държави и раси като неизбежен и полезен процес на елиминиране на негодните и насърчаване на човешкото и културно величие (Landa, 2016: 382-383, превод Б. Т.).

В италианския контекст фашизмът се заражда като основен враг на партиите, борещи се за работнически права, най-вече Италианската социалистическа партия, която има масова подкрепа (Landa, 2016). За класовия аспект на съпротивата срещу фашизма съдим и от радостната реакция на редица либерали относно обещанията на Мусолини да заличи социалните права на работниците, извоювани в дългогодишни борби срещу едрия капитал. Така например Вилфредо Парето се показва доволен от обещанието на Мусолини да премахне прогресивния данък

в Италия. Именно във връзка с антикомунизма и репресиите срещу работници през 1927 г. фон Мизес определя фашизма като „спасител на европейската цивилизация от болшевишката опасност“ (цитиран в Losurdo, 2010: 327).

От друга страна, Хитлер – когото Хайек, Рьонке, Нолте и често появяващи се в медиите български историци като покойния Пламен Цветков смятат за антикапиталист – изразява ненавистта си към демократичността на масите при вземане на решения, свързани с икономическия живот, и определя комунизма като „аналог на политическата демокрация на икономическия терен“ (Хитлер, 1942: 73). Наред с антисемитското определение на марксизма като заговор на евреите да унищожат индивидуализма и да го заменят с масите, при Хитлер четем, че той съответства политически с парламентарната система (демокрация) и икономически с движението на профсъюзите. Хитлер не е анти-индивидуалист, когато се възхищава на делата на велики мъже, но става такъв, що се отнася до правата на гражданите, защото те са пречка пред дисциплинирането на работната ръка. Размишленията му за фабриката като вид работна среда, която изисква деспотично сътрудничество между държава и капитал, на повърхността напомнят на тези на Карл Маркс в *Капиталът*. Противно обаче на загрижеността на Маркс как да се освободят работниците от този деспотизъм и на изобличената от него експлоатация на работната сила, Хитлер разсъждава върху това как да постигне обратното – как да поддържа този деспотичен контрол и експлоатацията над работника. Както пише Ланда, за Хитлер само авторитарната държава може да разреши противоречието между икономическа и политическа свобода, като се даде възможност на първата да надделее над втората.

Фашизмът трябва да се анализира като стратегия, която подрива масовата политика на левията. Грамши (1971) из-

ползва концепцията за пасивна революция, за да опише подобни на фашизма режими. Накратко, това е масова мобилизация с цел политически и икономически контрол върху масите, а не обратното – контрол на масите върху политически и икономически въпроси. Именно това обяснява успеха на фашизма в двете държави – Германия и Италия, в които левицата има значителен превес над либералните елити. Една от разликите между фашизма и авторитаризма е техният подход към масите. Управленските стратегии на фашизма спрямо политизирането на масите е с обратен знак, т.е. за „национализиране“ на левицата (по думите на Хитлер), чрез де-демократизиране на масовата политика посредством различни методи като форми на дисциплиниране и контрол, идеологическа пропаганда и материални аспекти на идеология – ритуали, възпоменания, походи, бдения.

Именно затова Лосурдо определя съпротивата на народите, съставляващи СССР, като борба срещу заробването им, но и като класова борба, която приема формата на национална антиколониална борба (2016: 163). Още след защитата си по време на Лайпцигския процес Георги Димитров разбира важността на всеобщ народен фронт срещу фашизма, който да обедини всички антифашистски сили.

Коминтерна: всеобща борба срещу фашизма

В книгата си *Изграждайки демокрация – история на левите движения в Европа от 1850 до 2000 г.* историкът Джоф Елей анализира значението на демократичния характер на антифашистката съпротива в Европа. През 1930-те години, когато фашизмът в Европа заема сериозни позиции, Коминтерна в лицето на неговия лидер Георги Димитров излиза с нова теза

по отношение на левите борби. През 1935 г. на XII конгрес на Коминтерна Георги Димитров инициира идеята за *народен фронт*, която е приета от Българската комунистическа партия през следващата година. Според Димитров, когато левите са в отстъпление, те трябва да се стремят към една всеобхватна коалиция на демократична основа; комунисти и социалисти трябва да презърнат и други социални, макар и несоциалистически групи с демократични принципи – либерали, радикали, републиканци, организации за мир, хуманитарни организации, дори църкви и консервативни групи, които са готови да защитят демокрацията (Eley, 2002: 265).

Изграждането на всеобхватна коалиция срещу фашизма налага тя да бъде на по-общ демократичен принцип, за да привлече антифашистката буржоазия в общ народен фронт заедно със селските маси, но крайната цел остава социалистическа демокрация. Като лидер на коминтерна Георги Димитров формулира идеята за народна демокрация, която е сходна с формулировката на Антонио Грамши за национално-популисткото. Грамши изхожда от специфични традиции в борбите на отделни държави – Якобинство във Франция, Чартизъм във Англия, демократичния аспект на италианското Рисорджименто и т.н (пак там: 266) и говори за „дълга война на позиции“, която комунистите трябва да водят срещу фашистки режими. Изграждането на доверието на мнозинството като бавен и дългосрочен процес, в който да се привлекат прогресивните сили от всички групи на обществото; изграждане на влияние на леви идеи в институциите, градене на работнически организации и културни пространства на демократични принципи. Този подход набляга на промяна на системата „отвътре“, вместо директна революционна борба, за която няма ресурс, масовост и достатъчно въоръжение. Идеите на Димитров за всеобщ

антифашистки фронт и на Грамши за позиционна война са до голяма степен породени от факта, че електоралната подкрепа за комунисти и социалисти не е достатъчна и това налага коалиция с други политически сили. Преминува се в дефанзива и бавно настъпление.

Тактиката на Работническата партия (комунистите) в България за масова съпротива след 1941 г., когато Нацистка Германия напада СССР, може да се разглежда и като „война на позиции“. Поради липса на сили за директен военен сблъсък, тъй като на практика страната не е официално окупирана, а е в съюз с Германия, се предприемат икономически и стопански саботажу, които да парализират доставките на материални ресурси до Райха; удари по транспортни и комуникационни системи; агитация сред войската, разобличаване на машинациите на пронацисткия режим; разяснителни кампании за успехите на антифашистката коалиция (Калонкин, 2010: 105). Но дори и много по-големи по мащаби партизански движения като тези в Югославия и Гърция не могат да нанесат фатални поражения върху Хитлер без решаващата помощ на СССР. Военният сблъсък от решаващо значение за хода на войната е този между Хитлер и Сталин.

Сталин: сблъсъкът между реалност и мит

За изключително силното значение на Съветския съюз и ореола на Сталин като символ на свободата в Италия в края на войната пише Клаудио Павоне. Той неслучайно дава на глава от книгата си (относно съпротивата на италианците срещу фашизма) подзаглавието *Митът за СССР*, тъй като съюзът се превръща в символ на свободата, а оттам Сталин се трансформира в изразител на този символ. В контраст с им-

перските и колониални амбиции на европейските Велики сили, Болшевишката революция от 1917 г. е заявка за един антиколониален свят. В Конституцията на Съюза от 1936 г., като продължение на заложеното в Конституциите от 1918 и 1924 г., е записано, че всяка република е свободна да се оттегли от СССР. Но в същото време Пактът за ненападение между СССР и Германия, известен като Пакт Молотов-Рибентроп от август 1939 г., е голямото предателство на Сталин към *народния фронт* на Коминтерна (Eleu, 2002: 279).

Безспорно пактът за ненападение е предателство към комунистическите партии във все по-фашизиращата се по това време Европа, но той трябва да се разглежда в контекста на поведението на европейските либерални демокрации по онова време. Както пише Джеф Елей, „голямото предателство вече е станало, когато британските и френски правителства...игнорираха Испанската република [във войната срещу Франко], унищожиха Чехословашката демокрация [Мюнхенското споразумение от 1938] и отказаха съветските предложения за сътрудничество срещу Хитлер“ (нак там: 279, превод Б. Т.). Уинстън Чърчил, който след войната се кичи с ореола на герой срещу фашизма, възхвалява Хитлер „в услуга на целия свят ... като пазител срещу раковия растеж на Болшевизма“, а през същата 1938 г., годината на предаване на Чехословакия в ръцете на нацистите, тогавашният британски премиер Невил Чембърлейн определя Германия и Англия като „двата стълба на европейския мир и крепости срещу комунизма“ (цитирано в Landa, 2010: 321). Интервенцията на друг ревизионистки историк, Франсоа Фуре, описва антифашисткото движение като контролирано и ръководено от тоталитарния режим на Сталин, като според автора движението бива използвано за Сталиновата програма. Същата теза прокарва и печално известният Стефан Куртоа в

Черната книга на комунизма, където твърди, че антифашизмът е идеологически инструмент, който е измислен, за да оправдае престъпленията на комунизма (Traverso, 2019: 199). Престъпленията на Сталин – чистките от 1937-38 г. и тяхното повторение от комунистическите партии в Източна Европа след ВСВ, например с процеса срещу Трайчо Костов – нанасят тежък удар върху комунистическото движение, който има дълготрайни последици, а и става основно оръжие за антикомунизма. Подобно разбиране обаче за борбата срещу фашизма лишава от свободен избор милионите, участвали в нея. Антифашистката съпротива не може да се сведе до една фигура, тя е разнородна, с различни специфики. Като окупатори фашистите налагат своите режими с бруталната безскрупулност на колонизатори, но дори като съюзници хитлеристите налагат своите експлоататорски механизми над трудещите се за нуждите на нацистката военна машина, подпомогнати от местно законодателство.

В България пример за значението на мащабната антифашистка обществена съпротива с мирни средства е Соболевата акция, организирана от БРП в края на 1940 г. (Василев, 1976). При засилен натиск от страна на Райха за присъединяване към Тристранния пакт в страната се събират над милион и половина подписа в подкрепа на предложения от СССР съюз за приятелство и взаимопомощ, който на практика гарантира на България военна подкрепа в случай на нападение. Днес, от дистанцията на времето, можем да кажем, че реалната политика на Сталин противоречи на начина, по който диктаторът е възприет като опора на антифашистката борба сред народите под фашистка окупация. Въпреки това, личността на Сталин не може да се използва за пренебрегване на огромните жертви, които народите на СССР дават в една война срещу враг, целящ тяхното физическо изтребление.

Значението на Съпротивата

За разлика от наложената теза от антикомунистическата историография, че комунизмът в Европа е възможен заради хегемонната позиция на СССР, Елей разглежда неговата популярност като резултат от борбите на Съпротивата. Поради бруталността на фашистките режими основната тежест на антифашистката борба се поема от комунистите, за които е характерно изграждането на силна бойна дисциплина и устойчивост, чиято политическа сила се крие в запазването на „комунистическия дух“, който на всяка цена трябва да устои на репресиите на белия терор (2002: 289; Везенков, 2013: 59). Клаудио Павоне начертава три мотива на антифашистката съпротива: патриотична война, гражданска война и класова война (Pavone, 2013: 8). Как се проявяват тези мотиви в българския контекст? Да вземем примера на партизанското движение в България. Макар и малобройно в сравнение със съседни Гърция и Югославия, то е значително мащабно за страна-съюзник на нацистка Германия и то такава, която официално не се води под окупация (Тошкова, 2008; Везенков, 2014). Народоосвободителната въстаническа армия (НОВА) включва различни слоеве от обществото и от двата пола, като възрастта на партизаните варира от 15 до над 60 години. Най-голям е броят на работниците и селяните, но сред тях има и учители, ученици, офицери, войници, чиновници, лекари, студенти, юристи (Калонкин, 2010: 135).

Историкът Янис Сингелос пише, че българското съпротивително движение е по същността си национално антифашистко движение и част от интернационалната антифашистка борба, носещо някои националистически тенденции (Sygkelos, 2011: 54). Ярък пример за това, че партизаните в България са част от интернационалното антифашистко

движение, е участието на британския майор Франк Томпсън в редиците на НОВА. След сражение той и няколко партизани са заловени и убити от българската жандармерия (Тошкова, 2008; Калонкин, 2010). Народният съд (НС) от 1945 г. осъжда неговите екзекутори на смърт, като британските власти следят с одобрение съдебния процес (Калонкин, 2010: 212). С обявяването на НС за нелегитимен през 1996 г. екзекуторите на майор Томпсън, както и редица други извършители на престъпления и убийства по време на пронацисткия режим, са оневинени. Днес екзекуторите на антифашисти се радват на статут на жертви. Дори единият от убийците на майор Томпсън е обявен за жертва на комунизма (нак там: 199).

Партизаните са не само част от европейската съпротива, а са и жестоко преследвани от режима в България с всички средства. В страната се води гражданска война, особено в годината преди края на съществуващия режим. За разлика от съседните Гърция и Югославия, които са окупирани от италианските фашисти и германските нацисти и където партизанското движение е масово и по-разнородно политически, в България партизаните са основно комунисти (Маринов и Везенков, 2014: 504). Затова, въпреки че обстоятелствата налагат формата на обща национална съпротива, в България тя приема и класова основа, чиято задача е да се пребори срещу потисническия и експлоататорски социално-икономически режим.

Именно партизаните и антифашистите, свързани с комунистическите и социалистическите партии, изкарват на гърба си най-голямата тежест на вътрешната гражданска война. Безспорно СССР, който е най-големият враг на нацистка Германия и дава най-много жертви във войната, засилва престижа на комунистическите партии в Европа. Но тук отново стигаме до противоречието между мит и реалност. От една страна стои митологизираният образ на Сталин, преди да

бъде развенчан от Хрущов след смъртта му, а от друга – многобройните жертви, дадени във войната срещу Хитлер.

Популярността на социалистите и комунистите след войната и слабостта на компрометираните либерални и десни партии като колаборационисти с фашистките сили полагат основите на социалната държава в Европа. Антифашизмът е „споделеният *етос*“ на европейските демократични сили, възникнал след разгрома на Третия райх (Traverso, 2016: 329). След войната политическата демократизация и социалните държави в Европа стават възможни благодарение на антифашистката съпротива. Това е исторически момент, когато мнозинството взема дейно участие в политическите процеси. Роберто Баталия, историк на италианската антифашистка съпротива, пише:

От безбройните родолюбци, които се бяха стекли в движението и борбата в защита на националната независимост, хиляди за първи път придобиха разбиране за ролята, която ще бъдат призвани да играят в бъдещето на своята страна, и когато войната свърши, тези нови главни герои, работниците и селяните, влязоха в списъците [на градящите държавата] (цитирано в Ravone, 2013: 43, превод Б. Т.).

В тази връзка първият италиански премиер след войната – антифашисткия партизанин Феручио Пари – заявява, че либералните италиански правителства преди фашизма са били недемократични (Ravone, 2013: 23). Дори Фуре (1999), с отявления си ревизионизъм по отношение на антифашизма, признава, че той обхваща „радетелите на плуралистичната демокрация рамо до рамо с комунистите и включва не само социалистически, анархистки, католически и неорганизирані работници, но и буржоазни партии и свободолюбивите селяни“ (стр. 221). Енцо Траверсо

обобщава антифашистката съпротива по следния начин: „[Тя е] националноосвободително движение срещу нацистката окупация, класова борба за социална еманципация и гражданска война срещу колаборационизма“ (2019: 256). Антифашизмът е силен компонент във формирането на тип социалдемократия, характеризиращ се със силни леви движения в следвоенните години. През 1946 г. Франция приема новата си Конституция; през 1947 г. Италия приема своята Конституция и става Република; а през 1949 г. Западна Германия приема Конституция, с която също става Република. Наред с процеса на демократизация, тези конституции включват регионална автономия, децентрализация на властта, прогресивна данъчна система, закони срещу частния монопол, закони за участие на работниците в процеса на вземане на решения, закони за публичната собственост (Eley, 2002: 290). Въпреки че капиталистическата система оцелява, заслугата за това, че в продължение на три десетилетия капитализмът се радва на „човешко лице“, е именно на комунисти и социалисти като основни участници в антифашистката борба. Поддържане на пълна работна заетост, намаляване на неравенството чрез прогресивно данъчно облагане и социална реформа, подобряване на шансовете за живот чрез образование и социални услуги, правене на обществото по-хуманно – такива са целите на левите движения в Европа след ВСВ и които до голяма степен успяват да изпълнят до възхода на неолибералния капитализъм през 1980-те години (пак там: 319).

Неолибералната хегемония, четиридесет години след края на войната, е плод на ревизионистките напъни срещу антифашизма. След Втората световна война, с участието на антифашистите, капитализмът е демократизиран, а от това се страхуват най-вече икономическите либерали около Хайек и фон Мизес. Политическата свобода ограничава икономическата и налага регулация на капиталистическите форми на орга-

низация, което пък създава едно по-демократично и егалитарно общество. Но по-важното е, че победата на Съветския съюз над фашизма създава силна алтернатива на хегемонния статут на капитализма. Наследството от антифашизма, с масовото участие на европейци от Италия и Франция до Гърция, Югославия и България, е отражение на истинското значение на демокрацията. Антифашистката борба и нейните наследства отварят противоречието между политическия и икономическия либерализъм. Това е противоречието между представата за свобода, свързана със социално равенство, заложена в *Декларацията за правата на човека и гражданина* от 1789 г., на Френската революция*, и Локската либерална представа за свобода на частната собственост. Според Етиен Балибар (1994) в *Декларацията* се съдържа противоречието на интерпретацията за свобода: от една страна, социално-икономическа свобода, а от друга, свободата като класово превъзходство на притежателите на частната собственост. За френския историк Флоренс Гутуер *Декларацията* от 1789 г. се реализира във френското право едва през 1946 г. благодарение на антифашистката борба (Gauthier, 2007: 92).

Ревизионистичният прочит на антифашизма може да се разглежда във връзка с идеологически двубой около това коя представа за свобода ще се приеме за даденост. Както вече подчертах, ревизионизмът на антифашизма се появява през 1980-те години, което е съпътствано и от идеологическия и политически възход на неолиберализма. Идеологията, провъзгласяваща триумфа на капитализма, придобива хегемония с Вашингтонския консенсус за Латинска Америка и след това се разпространява в Източна Европа. Символично

*По време на Френската революция буржоазията е принудена да прави компромис с революционната бедна прослойка, т.нар. санкюлоти. Този компромис прави възможен демократичния дух на *Декларацията*.

е, че целият ревизионистичен обрат съвпада с посещение на Роналд Рейгън в Западна Германия през май 1985 г. Още същия месец Михаил Горбачов, политикът, свързан с края на Съветския съюз, става Генерален секретар на Комунистическата партия. Въпреки седмици на протести в САЩ и Германия, президентът Рейгън и канцлерът Хелмут Кол посещават военните гробища в Битбург, където са погребани войници на Waffen SS. Рейгън и Кол почитат наравно нацистки войници и жертви на Холокоста в един и същи ден (Ghodsee, 2014: 118).

Апологетичната линия, която представя фашизма като по-малкото от две злини, може да бъде проследена, както вече подчертах, до видни фигури на неолиберализма като Хайек, фон Мизес и Рьонке. Единствено с възхода на неолибералната идеологическа хегемония и политико-икономическото пренареждане на международната система този исторически ревизионизъм придобива значителен характер. Ревизионистките интервенции на Нолте в средата на 1980-те години, малко преди пагането на Берлинската стена, както и по-късното му сътрудничество с Фуре във *Фашизмът и комунизмът* (1996) и книгата на Фуре *Преминаването на една илюзия* (1999), имат значителни идеологически последователи в Източна Европа и конкретно в България. Тълкуването, че фашизмът и нацизмът произхождат от „тоталитарния зародиш на комунизма“ (Траверсо, 2016: 25) се превръща в един от ключовите елементи на приравняването на комунизма с фашизма, представяйки ги като тоталитарни. Те очертават дихотомия между тоталитаризма (уеднаквяване на комунизма и фашизма) и либералната демокрация. Антикомунистическата линия настоява, че комунизмът е даже по-зловещ от фашизма. Намесата на Нолте е опит за омаловажаване на нацизма като имитация

на същинското чудовище – болшеvizма. Това е интервенция, която впоследствие ще доведе до дискредитиране на антифашистките движения.

Заклучение

Последните стъпки на Европейския парламент да осъди комунизма като еквивалент на нацизма показват значението на ревизионистичния обрат първо в Източна Европа, а сега и в целия ЕС. Той отвори вратата за реабилитация на фашистки фигури. Не е чудно, че сред активните участници в резолюцията на ЕП са Александър Йорданов и Андрей Ковачев. И двамата са известни на българската общественост с отричането на престъпленията на фашизма в България. Именно процесите на реабилитация на фашизма, започнали в началото на 1990-те, направиха възможно делегитимирането на Народния съд през 1996 г., осъждащ виновниците за въвличането на България във Втората световна война, който освен че е подкрепен от всички политически сили на антифашисткия фронт в България, е и задължение към Съюзниците (Илиев, 1988). Резолюцията на ЕС от септември 2019 г. е важен компонент в идеологическото изграждане на антикомунизма като хегемонно обяснение за социалистическото минало на половин Европа. Ревизионистката тенденция, която обезценява значението на антифашистката борба, същевременно омаловажава и зверствата на фашизма. По ирония на съдбата днес Германия като лидер в ЕС косвено участва в този процес на реабилитация, подхранван от антикомунизма на неолибералните идеолози. Вместо прилики между комунизъм и фашизъм, бих потърсил такива между икономическия либерализъм и фашистките режими на миналия век. В страха

си от социално и икономическо равенство, неолиберали провъзгласяват комунизма за най-голямото зло; именно в този страх от участие на мнозинството от работещите в процеса на решаване на тяхната съдба трябва да се търси и допирната точка между фашизъм и неолиберализъм. В своята фобия от масите неолибералните идеолози си приличат с фашистките режими, които макар и като необходимо зло, се припознават като защитници на частната собственост и класови привилегии на (част от) буржоазията.

Притегателната сила на партиите и движенията-участници в антифашистката борба, както и съществуването на „враждебния“ социалистически блок, играят основна роля във формирането на държави, които десетилетия наред гарантират т.нар. „компромис“ между капитала и работническата класа (Harvey, 1990) в Европа. Борбата на европейските народи наред с тези на Съветския съюз срещу капитализма трябва да се напомня, особено сега, когато в момент на световна финансово-икономическа криза капитализмът отново придобива все по-екстремна антидемократична форма, и то не само в Европа. Съвременните леви политически проекти имат наследството на антифашизма, от което да черпят опит в сегашния кризисен момент, за да спрат отчаяните опити на капиталистическия елит да запази чрез репресии властовите си механизми. Време е да си припомним, че когато капитализмът придобива екстремни форми, които пораждат човеконенавистни режими, левите движения в Европа са търсили широк общ фронт. Днес, когато в много страни от Европа като Унгария, Полша и България се очертават контурите на нови форми на фашизъм, необходимостта от такъв общ фронт става все по-належаща.

СЕКЦИЯ IV

Социализъм и уроци

От сталинизъм към постсталинизъм: променливи истории, променливи прочити*

ЖИВКА ВАЛЯВИЧАРСКА

Превод от английски: НЕДА ГЕНОВА

Ръкописно писмо от 7 април 1960 г., адресирано до най-високата инстанция на властта, възразява срещу наскоро започналата реформа в турската училищна система в България**. То е едно от многото писма, редовно изпращани до властите и съдържащи оплаквания, подкрепа или искания от страна на обикновените граждани. Авторът му, който се представя като мъж от турски произход, започва с думите, че би искал да запази анонимността си, за да може да „се изкаже по-свободно“ и се извинява за несъвършенното си владеене на български език***. Но всъщност писмото е написано в изумителен стил и с уважителен тон; то е грижливо формулирано и построено с изключителна политическа прозорливост. Мъжът пътувал във влака от София към Коларовград (днешен Шумен), когато двама млади мъже, турски учители, влезли в купето и започнали да разговарят. Мъжете свободно

* Този превод е изготвен със съдействието на авторката по четвърта глава от книгата ѝ: Valiavicharska, Z. (2021). *From Stalinism to Poststalinism: Shifting Histories, Shifting Readings*. In: *Restless History: Political Imaginaries and their Discontents in Post-Stalinist Bulgaria*. Montreal: MQUP. Print.

** ЦДА, фонд 1, оп. 28, а.е. 16, л. 1-2. За множеството форми на изразите на недоволство по време на постсталинисткия период в Съветския съюз виж: Kozlov, Fitzpatrick, and Mironenko (2011).

*** ЦДА, фонд 1, оп. 28, а.е. 16, л. 1 (omnpg).

З. 44:20 1.06.08

К. С.
20.10.60
Албониф

УДА • 1.28.10 1-25 46 11
18549 - 7.10.60 13.10.60.

София
До другаря Секретар
на ЦК на БКП.

Изложение

Относно: Въпроса за турските училища в НРБ.

Др. Секретар.

Преди да миша въпроса, мога да бъда извинен, първо поради това, че не мога да си изразя своите мисли на български така, както бих се изразил на турски език; второ - не си посочвам името си, за да мога да си изкажа по-свободно.

Другарю Секретар.

Решението на Партията за сиването на турските училища с българските училища или закриването на турските училища в НРБ се посреща с извънредно голямо възмущение и приложението му поражда силно недоволство сред турското население в Страната.

За да се разбере по-добре това състояние и недоволство аз намерих полезно да ви пиша един разговор, който се водеше между двама млади турски учители току-що завършили педагогическото училище. Потувайки във влака от Коляровград към София, седнаха в едно купе където бях и аз двама млади транедани и почнаха да водят разговор на турски. Без да разберат, че аз разбирам турски. Единият от тях почна да говори отпадно така:

— Сали, Сали! нима вече занасе хляб в това отечество. Защо търдоваше да откриват турските педагогически училища и да подготвят хиляди младежи за учители, когато ще им да закриват турските училища? За да бъде простият мисел, че нима не си пише толкова.

говорели на турски, тъй като не подозирали, че спътникът им ги разбира. Единият от тях отчаяно казал: „Сали, Сали, няма вече за нас хляб в това отечество. Защо трябваше да откриват турските педагогически училища и да подготвят хиляди младежи за учители, когато щали да закриват турските училища? Да бяхме прости мисля, че нямаше да ни тежи толкова.“

„– Не е вярно, Осман! – отговорил грузият. – Прости и учени всички плачат за училищата си. Аз просто немога да се обясня защо така рязко се промени политиката, курса на Партията спрямо турското население. До като, до миналата година на нас се гледаше с едно око, а сега с друго.“*

Писмото е запечатало смутните времена, през които минават турските и други мюсюлмански общности през 1958 и 1959 г., когато политиките спрямо националните и религиозни малцинства правят рязък обрат. Много малко изследвания върху малцинствените политики по време на социалистическия период в България дават нюансиран прочит върху прехода от сталинизъм към постсталинизъм, който белязва тази смяна на посоката след 1956 г. Има множество трудове на български език, занимаващи се с историята на кампаниите за етническо асимилиране по време на комунистическия период – те са детайлно изследвани, документиран и хроникирани.

* ЦДА, фонд 1, оп. 28, а.е. 16, л. 1 (отпрег и отзаг). Правописът е запазен.

Първата страница от писмо-жалба, изпратено до правителството през април 1960 г. от анонимен гражданин относно промените в образователните политики от 1959 г., премахнали образователната и културна автономия на говорещите турски език малцинства в България. Източник: Държавна агенция „Архиви“. Снимка на авторката, 2018 г., публикувана с разрешение от ДАА. Благодарности на Емил Миразчиев за визуалната редакция на снимковия материал, публикуван тук.

Много от тях разглеждат сталинисткия и постсталинисткия период през призмата на една и съща политическа логика: като част от прогресивно развитие, което продължава и ескалира проектите за религиозна и етническа хомогенизация от след-османския период на формирането на националната държава. Комунистическите режими продължават и усилват тази практика в нейната най-репресивна форма, довеждайки я до крайност по време на т.нар. „Възродителен процес“ и масовото изселване на турци, родени в България, в края на 1980-те години. (Вж. Аврамов, 2016; Груев, 2003; Груев и Ка-льонски, 2008; Иванова, 2002)

Но едно толкова директно прокарване на тези линии заличава голяма доза политическа сложност, като например различните политически ориентации на правителствата, предприемащи тези кампании, както и различните политически оттенъци на национализма: техните комунистически, либерални или фашистки наклонности, техните про- или антизападни (или съветски) връзки, сложните им пресичания с други политически сили, както и отношението им към движенията за национално самоопределение и националистическите политики в съседни Балкански страни. В изследването си върху малцинствените политики в България през 20. век историчката Мери Нойбъргър рамкира по монолитен начин опитите за модернизация от страна на комунистическата държава. Тя твърди, че за разлика от съветския мултинационален федерален модел, Българската социалистическа партия „от самото начало на стремежа си за власт и влияние“ преследва националистическа програма, замаскирана от езика на марксизъм-ленинизма (Neuburger, 2004: 60). „По време на комунистическия период“, продължава тя, „държавата взема на прицел същите ежедневни белези на турско-османската окупация, но чрез нови идеологически и практически инструменти за тяхното прилагане... Макар

че всички малцинства до известна степен биват всмукани в хода на интеграцията, за Партията особено мюсюлманите представляват пречка пред комунистическия напредък“ (Neuburger, 2004: 57)*. Антикомунистически настроени историци, работещи върху българския социализъм, често не разпознават понякога грастичните завои в политическата ориентация и различните политически логики на кампаниите за етническа хомогенизация. Румен Аврамов (2016) или Михаил Груев и Алексей Калъонски (2008) виждат една и съща политическа логика спрямо малцинствата както в ясното профашистко правителство от 1941-1944 г., влязло в съюз с нацистите, така и в антифашисткото социалистическо правителство, което го сваля от власт.

Ако се вгледаме в тези политически заплетености, ще можем да разпознаем различните посоки, които националистическите идеи взимат през 20. век, и да регистрираме разместванията в отношението спрямо малцинствата по време на самия социалистически период. Документите от ранните години на социализма в България рисуват една специфична картина. Периодът между 1944 и 1956 г. бележи радикално отдалечаване от политиките на предхождащото го

* Например: „До 1960-те и 1970-те години БКП напълно приема и дори надминава методите и формулировките на предкомунистическите български националисти по отношение на подхода към въпроса за мюсюлманското малцинство.“ (пак там, с. 75-76). Понякога Нойбургер признава, че през първите си години социалистическото правителство предприема радикални промени в политиките си към малцинствата, отменяйки фашисткия „Закон за имената“ и гарантирайки защита от следващи нападки спрямо имената или идентичността им. Но тъй като промените след 1956 г. остават неразгледани, тя обяснява реформите по отношение на облеклото от 1958-60 г. и последвалите смени на имената сред помаците и ромите като резултат от „консолидацията на власт“ от страна на Партията (пак там, с. 154 и нататък).

ясно правителство с фашистки наклонности, предвиждащо държава, основана върху етническо превъзходство, териториален експанзионизъм, както и надмощие на българите и православното християнство над други етноси и религии.

Ранният социалистически период също така се отличава от етнонационалистическия завои на дошлото по-късно постсталинистко социалистическо правителство. Чавдар Маринов, Али Еминов и Евгения Иванова са сред учените, отбелязващи тези развития. Техните трудове отчитат цялостно изместване от „интернационализъм“ към национализъм, от „класа към нация“ и – за разлика от други, които гледат на тази промяна като на нищо повече от смяна на политическата реторика – някои от тях проследяват радикалните изменения в материалните, социални и политически условия на религиозните и етнически малцинства на терен (Груев, 2014; Еминов, 2002; Иванова, 2002; Маринов, 2013а, 2013б). Еминов описва ранния социалистически период като краткосрочно отваряне към малцинствата, което е заличено по време на годините на постсталинизма. Действително, както пиша и на други места*, в контекста на Източна Европа етнонационалистическият хуманизъм се издига като съпротива срещу отношението на по-ранния социалистически модел към националния въпрос и бива заявен като негова алтернатива. Макар да се радва на възраждане по време на постсталинистката епоха, етнонационализмът не просто внася десни профашистки националистически идеологии от междувоенния период, ами придава на етнонационалната идея антикапиталистически и антифашистки основи, преформулирайки я в социалистическо-хуманистка рамка.

* Вж. по-горе глава от *Restless History* (Valiavicharska, 2021).

България доста силно се отдалечава от Съветския съюз по отношение на националния въпрос, макар и да черпи от някои от принципите му. Вече съществува обемна литература върху националните политики на Съветския съюз по време на сталинисткия период. Поради прогресивните му политики и утвърдителни действия спрямо националните малцинства, Тери Мартин нарича сталинисткия Съветски съюз „Империя на утвърдителното действие“ (Martin, 2011). Тук обаче бих искала да наблегна на трудностите, които понятията за „империя“ и „империализъм“ внасят в съветския и социалистически контекст. Както е добре известно, правото върху национално самоопределение и национална автономия носят антиимпериалистско, антифеодално, деколонизално и демократическо съдържание. В политическия си анализ върху движенията за национално самоопределение в контекста на Руската империя Ленин показва, че националните движения от периферията на империята са се развили в опозиция срещу руското националистическо и етническо превъзходство и екстрактивистките и колониални логиките на феодалната държава. Затова конституционният модел на СССР гарантира равенството сред националностите на Съюза, правото им на национална култура и политическо представителство, давайки на републиките си административна автономия и правото на национално откъсване. Мартин пише за съветската коренизация, която се състои от подкрепа за формирането и развитието на малцинствени езици и култури (Martin, 2011: 9-27). Тя също така осигурява политическото участие на националните малцинства в конституционно организираната държава, полагаща акцент върху националното, етническо и религиозно различие и равенството на всички хора. Съветският федерален модел също така предоставя национална автономия чрез самоуправлението на админис-

тративни територии, които, както показва Юри Слъзкин, често изобретяват националности и конструират националните си култури в контекста на новоформираните „етно-териториални единици“ (Slezkine, 1994). Както отбелязва Роджърс Брубакър, съществуват огромни „несъответствия“ между териториалните, юридически и политически дефиниции на разпознатите националности, което създава множество объркващи и парадоксални ситуации (Brubaker, 1996: 23-54).

През логиките на социалния напредък и развитие, на революционния телос и историческия авангард, съдържащи се в някои видове марксизъм, се утвърждават обаче колониални системи на мислене. Така се изграждат географски и знамиеви подредби, следващи представи за социална и историческа изостаналост*. Макар и да носят антиимпериалистическо съдържание, болшевишките подходи спрямо неруските народи от „Изтока“ и „Севера“ следват „цивилизационни“ цели. Както обсъжда Али Игмен по примера на Киргизстан, местните революционери са „разкъсани между съзидателните и разрушителните ефекти на революцията“ и „водят вътрешна борба с противоречивите ѝ резултати“ (Igmen, 2012: 37). Той обаче показва, че киргизите изобретяват нови начини на живот, като избягват дихотомното противопоставяне между традиция и модерен живот. Вместо това те изковават алтернативни модерности, които измислят и оформят наново по-стари културни практики като част от съветската култура.

В допълнение на това, опитите за установяване на хегемония на руската култура над неруските народи се появяват още при сталинизма и стават по-отчетливи след Втората световна война, подривайки социалистическите принципи

* Например в трудовете на Hirsch (2005), Slezkine (1994), Stronsky (2010).

спрямо религиозните, национални и културни малцинства. Самият Сталин проявява тенденции към етническо превъзходство, подчертавайки величието на руския народ и културата му над тази на всички останали съветски хора. Доколкото пред- и следвоенният сталинизъм разпознават себе си като съветизирана версия на Руската империя, имперските приемственост и наследство се усещат настойчиво. Постсталинисткия контекст в СССР в сферата на езика и образованието утвърждава руската националистическа посока, заличавайки политиките на национално различие, автономност и самоопределение и съзнателно задълбочавайки руското господство посредством езикови и образователни реформи (Smith, 2017). Тези противоречиви принципи и развиващи се политически реалности правят съветския опит амбивалентен, а вътрешните му напрежения продължават да са източник на противоречия и множественост на разказите.

Макар да са налице и някои прилики, българският социализъм предоставя един много различен демографски, исторически и геополитически контекст. Завоят към етнонационализъм не е просто отдалечаване от сталинистката доктрина, а и израз, макар и индиректен, на политическа автономия от Съветския съюз. Действително, начинът, по който българското правителство насочва политиките си спрямо турското малцинство, е една от нескончаемите теми на преговори и напрежения с Москва. То отбива директивите и несъгласията от страна на съветското правителство, настоявайки, че тези проблеми са въпрос на „вътрешни работи“ и политически суверенитет.

„Новото време“ (1944-56)

През 1950 и 1951 г., само шест години след идването на власт на българското социалистическо правителство, над 155 000 турци, както и някои помаци и роми мюсюлмани, вече масово са напуснали страната към Турция. Организираното масово изселване е един от най-смутните моменти от историята на ранния социалистически период. „Новото време“ носи надежда и обещание за етническите и религиозни малцинства в страната, но също така и страхове и разочарования. То усилва мобилизацията сред турските общности за трайно напускане на страната като част от широкоразпространеното недоверие спрямо новото правителство. Антикомунистически настроените историци отнасят тяхното недоволство към първата вълна от колективизация на земята или формирането на кооперативните стопанства. Според този госта доминиращ прочит турците приемат кооперативите като деспотична реформа, наложена отгоре, а изселването най-общо се чете като израз на опозицията на турските общности срещу комунистическия режим (Аврамов, 2016; Груев и Калъонски, 2003: 21; 118; Груев, 2012: 107-116). Повечето от историците за ранния период също така реконструират събитията предимно през политическата рационалност на държавата в контекста на надигащите се разделения на глобалната Студена война, при които доминират логиките на държавния суверенитет, националната сигурност, сферите на влияние и чуждестранните политики. Новото социалистическо правителство остава подозрително и враждебно настроено спрямо турското малцинство, защото вижда в него заплахата за националната сигурност и териториалния интегритет на държавата, а и гледа на него като на население, кое-

то поначало подриба държавния и социалистическия проект. От своя страна, турското правителство вижда в турското малцинство терен за разпространение на турски национализъм и антикомунистическа пропаганда, поощрявайки нагласи за териториално откъсване (Калинова и Баева, 2008). В годините, предхождащи масовото изселване, поради притеснения, свързани с националната сигурност, българската страна разселва турци, живеещи близо до границата с Турция, в други части на страната. Разсекретени документи също така разкриват загкулисните стратегии на правителството за подкрепа и улесняване на изселването (вж. Аврамов, 2016: 35-51). През 1949 г. България и Турция подписват двустранна спогодба за законния трансфер на хора от турски произход. В следващите две години огромен брой хора напускат страната до момента, в който турското правителство, затруднено от мигрантския поток, затваря границата си.

Макар и от гледна точка на националната сигурност да остава подозрително настроено спрямо турското население, новото правителство работи за създаването на по-добра политическа обстановка за малцинствата и за подобряване на материалните им условия. Новата Конституция дава на националните малцинства правото на културно изразяване, образование и преса на собствения им език. Тя забранява всички фашистки и десни националистически организации, които вярват в етническото превъзходство на българите и тероризират мюсюлманските общности. Сред тях е и печално известната националистическа организация „Родина“, основана в края на 1930-те години, която прибъгва до десни и фашистки елементи. Тя е подкрепяна от ясно то националистическо правителство от онова време поради множеството ѝ кампании за културна асимилация сред

помаците, включително и такава за смяна на турските и мюсюлманските им имена с български*. Организацията работи за социалната и етническа интеграция на помаците, като подхранва българско национално самосъзнание, въвежда молитви на български език в джамии, превежда Корана на български и насърчава образованието сред младите българи-мюсюлмани. Както показват историите на периода, организацията като цяло се застъпва за „побългаряване без покръстване“, разделяйки самосъзнанието и общността на българо-говорящите мюсюлмани от тези на турските мюсюлмани (Груев и Калъонски, 2003: 18; Иванова, 2002: 29-58). След социалистическата революция Родина е осъдена за профашистката си политическа ориентация и агресивната си националистическа асимилация. Новото социалистическо правителство връща имената на помаците и предприема спешни мерки за спиране на репресиите и принудителното асимилиране на религиозните и националните малцинства.

Идеи за мултинационална балканска федерация заемат своето място в политическото въображение на местната левица през междувоенния период – не само по геополитически причини, но и защото федералният модел се съсредоточава върху въпросите за националното и религиозното многообразие и много хора го намират за по-лесно относим към балканския исторически, демографски и културен контекст. Горещ привърженик на идеята за изграждане на политическа автономия на Балканите, Георги Димитров започва предварителни обсъждания с лидерите на социалистическа Югославия за формиране на балканска социалистическа федерация – проект, който в крайна сметка се

* За историята и предисторията на Родина виж: Иванова, 2002: 24-58; Груев и Калъонски, 2003: 13-20; Neuburger, 2004: 153-154; Todorova, 2018).

разпада и влошава отношенията му със Сталин*. Самият Димитров обаче проявява туркофобски тенденции, които подклаждат страховете му за националната сигурност и националния суверенитет. Той подкрепя и вътрешното разселване на турските общности, които живеят близо до границата.

Конституцията от 1947 г., първата социалистическа Конституция на България, декларира равни права за всички хора, отменя „привилегиите“, основаващи се на „народност, произход, вяра и имотно състояние“, и забранява „проповед на расова, национална или религиозна омраза“ (чл. 71, 1947). Тя установява полово равенство „във всички области на държавния, частноправния, стопанския, обществения, културния и политическия живот“ (чл. 72, 1947). Обещавайки да прекрати безработицата и бедността, тя гарантира правото на труд, почивка и социална сигурност за възрастните, както и в случаи на болест, злополука, инвалидност и безработица – право, което „държавата осъществява с общи осигуровки в достъпна медицинска помощ“ (чл. 73-75, 1947). В допълнение на това, новата Конституция разпознава религиозния плурализъм и светската съвест (радикална промяна в сравнение с миналото), гарантирайки „свобода на съвестта и изповеданията“, както и „свободата на извършване на религиозните обреди“. Член 78 отделя църквата от държавата и практически прекратява държавно утвърденото господство на Православната църква. Той също така гарантира свободата на изграждане на храмове и религиозни организации и дава на религиозните общности правото на „вътрешно самоуправление и

* За повече за историята на македонската национална идентичност и териториална автономия, разгледана през призмата на политическите отношения между България и Югославия, виж: Маринов, 2013а; Лалков, 1994; Минчев, 1994.

самоуправление“. Този член забранява и „злоупотребяването с църквата и религията за политически цели, както и образуването на политически организации на верска основа“.

Член 79 (1947) постановява правото на образование на всички граждани. Той заявява, че „[о]бразованието е светско, с демократически и прогресивен дух“. Според този член „[н]ационалните малцинства имат право да се учат на своя майчин език и да развиват националната си култура, като изучаването на българския език е задължително.“ Допълнително законодателство гарантира свободата на пресата и медиите на родния език на малцинствата, както и правото на национално и културно самоопределяне, което включва и свободата на носене на традиционни облекла и културен изказ на публични места*.

Както обяснява един комунистически писател през 1949 г., новата Конституция цели поставянето на основите на една „нова, справедлива социалистическа държава“. От сега нататък, наблюдава той,

Всички хора, без разлика на народност, произход, вяра и имотно състояние, имат еднакви права и еднакви задължения. Българи, турци, евреи, румъни, гърци, арменци, цигани и др. – всички са хора. Всички имат право на място и участие в живота и на всички Конституцията осигурява пълно равенство пред законите. [...]

В България има православни, мохамедани, израилтяни, католици, протестанти, арменогрегорианци и др. Всички имат свои обреди, свои храмове, свои богове и светии. Но

* За дискусия по темата виж: Eminov, 2002; Република България, Национален съвет по етнически и демографски въпроси: „Национален доклад съгласно чл. 25, ал. 1 от Рамковата конвенция за защита на националните малцинства.“

в България, освен вярващите в боговете и светите, има и хора, които вярват само на науката. [...] Но старата конституция, като признаваше само една господстваща религия – православната – задължаваше хората да вършат неща, в които не вярват. [...] Религията се превърна в гавра, а хората – в лицемери. Новата Конституция [...] осигури на гражданите свобода на съвестта, на изповеданията, на извършване на религиозните обреди. (Казасов, 1949: 5 и 15)

Но дори при положение че новото коалиционно социалистическо правителство превръща политическото овластяване, социалната свобода и подобряването на икономическите условия на малцинствата в една от основните си цели, преобладаващата част от турското население не подкрепя Отечествения фронт на изборите през 1946 г. и гласува за опозицията му. Обширен доклад върху ситуацията на турските малцинства през ранните години след революцията (1946-1947 г.) и изготвен от новото правителство разкрива, че политическите нагласи сред тези общности са почти напълно „изравнени с тези на турската и българската буржоазия“. Те споделят недоверieto си спрямо свалянето на монархията и демократизацията на икономическата власт и остават скептични спрямо правителство, което „цели да направи „бедните богати и богатите бедни“*. Огромна част от турците, продължава докладът, следвала авторитетните фигури в общностите си – това са предимно религиозните, културни и икономически елити, които поддържали близки връзки с Турция и имали интереси и партньорства там**. И по-нататък: мобилизацията от страна на Комунистическата партия и коалицията на Отечествения фронт в населени

* ЦДА, ф. 214б, оп. 1, а.е. 716, л. 10.

** Пак там, л. 12.

предимно от турци райони били преобладаващо неуспешни, защото според доклада българските турци в страната били повлияни от пропагандата и влиянието на турското правителство. Турското правителство, изразява недоволство докладът, извършвало своя собствена малцинствена политика сред хората от турски произход в България*.

Документът е запечатал формирането на политическата логика на Студената война непосредствено след войната; тя е рамкирана от тревоги около сферите на влияние, потенциална военна намеса и баланс на силите. В българското социалистическо правителство Турция виждала заплашителното влияние на Русия на Балканите, както и възможен съюзник за скритите усилия на Русия за установяване на политически контрол над Босфора и Дарданелите. Подновените преговори за изграждане на мост над Дунава били считани за заплаха за националната сигурност на турската държава в сценариите, привличащи съветска военна инвазия. В унисон с такива kalkulации, много турци се обърнали срещу Комунистическата партия, защото се е смятало, че комунистите искат да започнат война срещу Турция, и тогава американците и британците щели да дойдат и да избият всички комунисти. Затова станалите комунисти турци трябвало бързо да се откажат от комунизма преди падането на социалистическото правителство**.

От гледна точка на рационалността на българската социалистическа държава, която след две световни и две балкански войни е концентрирана върху териториалната си цялост и суверенитет, най-големият страх е отцепването на територии, предимно населени от турци. Турция е наричана „вра-

* Пак там, вж. л. 17-20.

** Пак там, л. 20.

жека“ страна, съюзник на „американците“ и империалистките им прокапиталистически цели. Тя инструментализира турските етнически малцинства в България за собствените си политически интереси и териториални амбиции. Страхотовете за националната сигурност превръщат мюсюлманското и турско население, живеещо по границата с Турция, в „аномалия“ и „вражеско население“, което трябва да се „изреж[е] с хирургически нож“*. Докладът препоръчва разселването на турското и мюсюлманско население в региони навътре в страната – нещо, което правителството бързо предприема в следващите няколко години. „От жизнена необходимост за страната ни е“, насочва докладът, „щото тези граници, които ни разделят от Гърция и Турция, да се заселят с сигурно българско население, което не само ще служи като бариера срещу всяко инцидентно нападение, но и ще пресече онова течение на всички съмнителни елементи, които влизат и излизат от България“**. Следвайки логиката на националната сигурност в един зараждащ се контекст на Студената война, социалистическото правителство разселва около десет хиляди помаци (и някои турски жители) от южната граница в други части на страната, принудително прогонвайки и изтръгвайки ги от корените им (Груев и Калъонски, 2003: 20-21; Маринов, 2013б; РБ, Национален доклад: 10).

Според доклада турският национализъм е една от основните причини за провала на опитите за привличане на родените в България турци на страната на комунистите. Кемализмът, пантуркизмът и великотурският национализъм били широко разпространени сред турските малцинства според документа, а националистическите идеи пресичали границата чрез

* Пак там, л. 55-58.

** Пак там, л. 57.

политическа литература, брошури, книги, вестници, календари и народни песни*. Според официалните правителствени документи турският национализъм намирал израз в идеи, вариращи от териториалното отцепление на предимно населени от турци региони до масовото изселване на хора от турски произход към територията на Турция. Действително, възможността за колективно масово изгнание в Турция била част от политическото въображение на турците в България десетилетия наред. След идването на власт на Отечествения фронт нараствали мобилизацията за масова миграция. Турците били убедени, разкрива детайлно докладът, „че тук за [тях] „няма живот“, че комунистите ще съборят джамии-те, ще изгорят религиозните им книги, ще направят жените колективни, ... че който се запише комунист или съдейства на властта, той няма да види „свещената турска земя“**.

Също така се вярвало, че жените щели да бъдат принудени да свалят забрадките си и че щели да бъдат отнети земята, къщите и добитъкът от турските общности. Много от тези опасения действително се превръщат в ужасяваща реалност за турските и мюсюлмански общности двайсет години по-късно, когато подкрепата за културната автономия и самоопределението на малцинствата от ранния социалистически период отстъпва пред политиките на етнонационалистическа асимилация.

Най-силната опозиция на новото правителство идвала от богатите градски населения и особено онези, чиито икономически дейности и капитал са били застрашени. Те и най-звучно подкрепяли изселването, защото притежавали конвертируем или мобилен капитал като фабрики и недвижимо имущество,

* Пак там, л. 22.

** Пак там, л. 13.

или пък работели професии, с които по-лесно могли да се преместят – за разлика от хората по селата, чието препитание и материално богатство било обвързано със земята и нейните ресурси, предимно в земеделието и животновъдството. Турското правителство приветствало трансфера на капитал и помагало на собственици на фабрики и работилници да се преместят в Турция, какъвто бил случаят със собственичката на текстилна фабрика в Разград, която продала всичко и изнесла шивашките си машини в Турция*. Турското правителство също така насърчавало миграцията на определени категории турци, включително собственици на фабрики или на други богатства, които могли да бъдат конвертирани и изнесени извън граница; образовани хора или пък владеещи определен занаят; както и хора, за чиято материална издръжка гарантирали техни роднини в Турция**. Според свидетелството на Бекир Решет, търговец от Никопол, който пътувал по работа през различни малки и големи градове и села в северната част на България, първоначално предимно градски хора обмисляли възможността за миграция – и почти никой от живеещите в селата. Но представата за нея се разпростряла и в селата чрез авторитета и политическото влияние, което оказвали икономическите, религиозни и културни елити от градските региони върху турските общности***. В резултат на това, политиката на масова миграция значително се активирала и се превърнала в тема

* Пак там, л. 8.

** Пак там, л. 50. В крайна сметка турският Министерски съвет решил да даде политическо убежище на родени в България турци и да им помогне да се преместят. Това решение обаче, продължава докладът, не е могло да бъде изпълнено и е останало само на хартия.

*** Пак там, л. 7-9.

на разговор във всяко селище и всеки дом*. По-богатите семейства обещаваха да се грижат за по-икономически слабите си роднини; някои по-известни богати членове на общностите дори обещаваха да се грижат за цели семейства и родове. Така например според Решет един богат човек от Свищов обещал да вземе със себе си петнайсет семейства, които не могли да си позволят да емигрират, докато друг от Русе – трийсет бедни семейства**. Вече съществували десетки канали, през които животни и добитък бивали изнасяни през границата. Имало и множество други, неизвестни на властите канали, които хората използвали, за да пресичат границата ежедневно, продължава докладът***

Миграционната вълна се явява първото голямо предизвикателство пред новото правителство, което е обещало да подобри материалните и социалните условия на малцинствата, да сложи край на маргинализацията, тормоза, дискриминацията и принудителната асимилация. Вълната разкрива противоречия и провали, които се превръщат в първата криза на легитимността на правителството. Дори при едно антифашистко правителство „раните, които нанесе фашизма на турското население още не са заздравяли...“****. През годините преди революцията множество дискриминиращи закони установяват политическото и социално господство на етническите българи и Православната църква, а мюсюлманите и турците са подлагани на ежедневно насилие и тормоз от едно съчетание на ескалиращи националистически и фашистски правителства и организирани отгоду групировки с разнообразни профашистки и националистически наклонности. При

* Пак там, л. 49-50.

** Пак там, л. 9.

*** Пак там, л. 13-15.

**** Пак там, л. 21. Правописът е запазен.

тези условия „турското население имаше основание да бяга“*. Както преди, така и след революцията турските общности имали усещането, че живеят под „българско робство“, както обяснява един учител: те се чувствали като сираци, най-проклетите и презрените деца на земята**. Вече се е формирало малцинствено национално и религиозно самосъзнание в контекст на доминиращ православно християнски и етнически български държавен ред. Новото правителство няма значение – то провъзгласява свобода и равенство, но турците още са маргинализирани или напълно изключени от обществения и политически живот и нямат желание да му дават шанс. „Повече гледа[т] да задоволяват тяхния си народ, а ние покрай тях се мъчиме да живеем“ била често срещана нагласа сред турците***. Но преди всичко, новото правителство се проваля в изграждането на такова социално съзнание, което да не разглежда комунизма като несъвместим с турската идентичност и Исляма.

Назъм Хикмет, Поетът на хората

За да засегне тази криза и преразгледа ситуацията, правителството кани Назъм Хикмет – турския революционен поет, писател и активист – да посети страната и разговаря с турските общности. През септември 1951 г. Хикмет пристига в България от Съветския съюз, където едва няколко месеца по-рано е намерил политическо убежище от преследванията от страна на турската държава. Това става непосредствено

* Пак там.

** Пак там, л. 34-35.

*** Пак там, л. 36. Записано изказване на Ахмед Мурагов Мердвинов, с. Сухиндол.

след масовото изселване и малко след като Турция затваря границите си за бежанците, макар че около 150 000 души, предимно от турски произход, вече са напуснали страната.

Хикмет посещава двайсет и шест български села, малки и големи градове, в които има концентрирано турско население, за да говори с хората, да установи причините за недоволството им и да ги убеди да останат в страната, запазвайки земята, животните и домовете си. Турските общности го приемат топло – хиляди хора се събират от близки села и градове, за да чуят речите на известния поет и революционер, любим герой на хората, както и за да разкажат своите истории. Хиляди българи и хора с друг етнически произход също се присъединяват към срещите. По време на пътуването си Хикмет провежда двайсет митинга, дванайсет публични дискусии с обикновени жители и девет срещи с местна партийна власт. Според собствените му изчисления успява да достигне до около 130 000 души*. Група хора се присъединява към пътуването му, като сред тях е и комунистическата писателка Блага Димитрова. В пътеписа си тя описва топлото му и лично отношение към обикновените хора. Той говори въодушевено на големи и малки събирания, безспирно и неуморно разговаряйки с множество жени, мъже и деца. Издръжливостта и енергичността му не спират да изумяват Димитрова, която го придружава по дългия му път по прашни пътища, празнични градчета и пленителни планински баири (Димитрова, 2004: 41-125).

Самата Димитрова е дълбоко повлияна от турския комунистически поет. В поясненията и бележките си, публикувани през 2004 г. – или около петдесет години по-късно – тя пише, че срещите с поети като Назъм Хикмет, Пабло Неруда и

* ЦДА, фонд 1, оп. 27, а.е. 19, л. 6-7.

Николас Гийен, както и със съвременната полска поезия, ѝ помагат да се откъсне от метричността на класическата рима и да започне да експериментира със свободните стихове (Димитрова, 2004: 299-303). Изключително плодовита писателка, тя се превръща в колосална фигура в българската литература и е една от майките на българския литературен авангард; пътеписът ѝ от 1955 г. обаче е написан в стила на социалистическия реализъм. По онова време тя е все още в началото на писателската си кариера и се включва в пътуването с помощта на нейна турска другарка от младежката организация (пак там, с. 299).

Групата започнала пътуването си в Русе и в продължение на няколко дни пътувала през градчета и села в североизточна България, достигайки до градовете Сталин (днешна Варна) и Толбухин (днешен Добрич). Посетили и град Кубрат в Североизточна България. Димитрова пише, че там Хикмет говорил пред тълпа от пет хиляди души на същия площад, на който година по-рано турци и българи организирали демонстрации в подкрепа на гладната му стачка в турския затвор, в който бил прибран заради политическата си дейност (Димитрова, 1955: 54). След това Хикмет отишъл в Родопите и посетил още седем града и села от Кърджали до Пловдив, включително и с. Назъм Хикмет (преди и след това с. Чифлик), което хората наскоро били кръстили на негово име*. Когато новините за пътуването на Хикмет се разпростирали и ставало ясно, че наближава следващата си спирка, хората започвали да се тълпят на гарата и покрай пътя, за да посрещнат госта. Те заливали местата, където щял да говори – площадите, кино-залите, училищните дворове и полетата; отвсякъде се леели звуците на тълпани и зурни, виели се хора. Димитрова

* ЦДА, ф. 1, оп. 27, а.е. 19, л. 5-6.

II 13 359

ВЪМ ХИКМЕТ

ИЗБРАНИ СТИХОТВОРЕНИЯ

ИЗДАТЕЛСТВО
БЪЛГ. ПЕЧАТ

пише, че жените от с. Островец организирали нещо като бунт, защото мъжете не искали да ги вземат, като в крайна сметка всички отишли заедно в града (Димитрова, 1955: 108). В Кърджали го посрещнали 30 000 души, в Момчиловград – 10 000. Площадите и улиците в Крумовград също се препълнили, като, разбира се, гостът не пропуснал и Димитровград – най-младия град в страната. Основан през 1948 г., той е амбициозното дете на социалистическото градоустройство и по онова време практически е представлявал строителна площадка. Гласът на Хикмет презгракнал от усилието, но той не обръщал внимание и продължавал да говори. По пътя спомогнал за основаването на две ТКЗС-та и подкрепил морално онези, които били скептични към промените. Според Димитрова хората спонтанно кръстили на негово име току-що основан земеделски кооператив, улица в Кърджали, училище, джамия, бригада и село. Димитрова забелязва колко се вълнувал от уважението и откритото признание, с които го посрещали хората и които рязко се отличавали от репресиите и преследванията в собствената му страна.

Хикмет е натоварен със задачата да проучи причините, които карат родените в България турци да искат да напуснат страната си, да разбере какви са техните преживявания, тревоги и искания и да препоръча начини за справяне със ситуацията. Той изследва издания на български и турски език от предните две години, за да види как пресата е писала за изселването. След това изготвя доклад на руски, в който

Корицата на избраните стихотворения от Назъм Хикмет (в превод от Николай Цонев), публикувана на български след посещението му в страната през 1951 г. Дизайнът на корицата и илюстрациите са от известния художник и илюстратор Борис Ангелушев. (Хикмет, Н. (1952) Избрани стихотворения. София: Български писател). Библиотечно копие на Народна библиотека „Иван Вазов“ в Пловдив.

излага основните причини за това защо турците напускат домовете си и скицира препоръки към правителството*.

Докладът му рисува интересна представа за ситуацията и дава алтернативен прочит на правителствения доклад от 1946-1947 г. Последният застъпва силно политическата рационалност на държавата, винейки за изселването единствено разпространението на турския национализъм и неговите „агенти“, турската буржоазия, общностните и религиозни водачи. Докладът на Хикмет преобръща изцяло дискурса на социалистическото правителство, едновременно анализирайки социалния живот на турските общности в контекста на граматична социална трансформация и систематично критикувайки социалистическото правителство от гледна точка на социалния и исторически опит на турците и мюсюлманите.

Хикмет отбелязва, че дейността на новото правителство сред турското малцинство се е провалила по няколко параграфа, защото Партията не разполагала с внимателен социален анализ и културно разбиране за турското население. Малцинството нямало достатъчно политическо представителство, а когато то било налице, подходът към него не бил „класов“. Мнозинството от новите политически и административни позиции били заети от богатите и социално привилегировани членове на турското малцинство като например духовни водачи, крупни земевладелци и богати селяни (*кулаки и зажиточные средняки*), градската интелигенция и други влиятелни хора. В резултат на това, продължава докладът, условията на бедните селяни и работещите хора били останали почти непроменени отпреди революцията, а правителството не било направило нищо, за да ги овласти. Липсата на включване на обикновените селяни и хора от работ-

* ЦДА, ф. 1, оп. 27, а.е. 19, л. 4-14.

ническата класа в управлението на социалния, материалния и политически живот, пише Хикмет, ги оставило зависими от социално и икономически привилегированите хора. Следователно в контекста на малцинствата при социалистическото правителство били възпроизведени същите класови и властови социални структури, както и по-стари социални и материални привилегии. Оказало се, че в много села селяни, които притежавали малко земя и едва разполагали със средства за препитание, били изключени от първата вълна на колективизация от страна на по-големите турски земевладелци. Те също така били маргинализирани от политическото представителство. Хикмет дава за пример с. Изгрев: формирането на ТКЗС в селото било контролирано от мюфтиите и богатите земевладелци, които се съглашили, присъединявайки се към кооператива с големите притежавани от тях земи, но изключвайки селяните с малки парцели. Кооперативът бил много успешен: той изплащал дължимото към държавата и превишавал определените квоти, при което националното ръководство било толкова довошно, че му дало за награда трактор. По-голямата част от селяните от турските общности с малки парцели земя били избутани по подобен начин от формирането на кооперативи и останали като частни земевладелци без достъп до технологии, ефективно напояване и други средства, с които кооперативите разполагали. Държавните такси им тежали толкова, че когато реколтите се проваляли, хората нямали достатъчно средства, с които да преживеят загубите от тях.

Освен това, продължава Хикмет, турците в България били недостатъчно представени в местното управление и социалната администрация, така подкопавайки автономията и участието им. Например в селските съвети в селата, където турците били мнозинство, председателят бил българин,

а вице-председателят – турчин. „Това може да се направи по обратния начин“, препоръчва той. Кооперативните магазини, където предимно пазарували жени от турското малцинство, също били държани от българи. Имало и случай, при който българин, известен с това, че изнасял турски жени, бил свален от поста си само поради новините за визитата на Хикмет, и то само три дни преди пристигането на ценения гост*. Освен това, когато било налице представителство, то било заето от привилегированата прослойка на турските общности, а хората от работническата класа и бедните селяни съвсем отсъствали от него. Държавните представители, които Хикмет срещнал, били все интелектуалци, учители или занаятчии, но сред тях не открил членове на бедното селячество или дори индустриални работници**. Няколко достатъчно бедни селяни дори и сред редовните членове на Партията. Това било ефект от прекомерното центриране на Партията върху труда – тя била твърде фокусирана върху мобилизирането на работническата класа в градските региони, докато повечето турци живеели по селата, черпейки от малките си парцели за своето препитание***.

Така всички тези реалности разпалват негодуванието на бедните селяни, които се чувстват изоставени и още по-маргинализирани, разочаровани от утвърждаването на вече съществуващи класови и социални неравенства****. Новите политически и икономически структури са завзети от разполагащите с повече икономическа власт и социално влияние. Възпроизвеждайки стари социални йерархии и зависимости, социалистическият строй, от който се очаква да овласти

* Пак там, л. 9.

** Пак там, л. 11.

*** Пак там, л. 10-11.

**** Пак там, л. 7-9.

именно най-маргинализираните в социално и икономическо отношение хора, се проваля по отношение на малцинствените си политики. Тази структурна приемственост в материалния и социален живот, пренесена от миналото, подсказва, че ранните форми на колективна опозиция от страна на малцинствата са насочени не срещу политическите принципи на социализма, ами срещу провала на правителството да ги реализира, както и срещу присвояването на новите политически и социални структури от страна на социално и икономически привилегированите хора.

Етнонационалистически обрат

Първото десетилетие на социализма представлява една противоречива среда, която разкрива напреженията между политически прогресивните принципи и суровата рационалност на реалполитиката. За разлика от това, постсталинисткото управление бележи отчетлив завои в посока заличаване на националната автономия и поставя началото на серия от асимилационистки мерки, следващи етнонационалистическа логика. Новото ръководство овластява защитници на националната кауза и въвежда стремителни промени, преследващи националистически цели. Тодор Живков, новият Първи секретар на Партията, намира Димитровата позиция за национално и етническо разнообразие и самоопределение за абсолютно неустойчива в българския контекст. За него тя е не само неприложима от историческа гледна точка, но и опасна за националния и териториален интегритет на страната. Една от първите му задачи е да премахне националното самоопределение и статутите на административна автономия и да въведе серия декрети и резолюции, прицелващи се в образова-

телната, културна и религиозна автономия на малцинствата. Живков е особено загрижен по отношение на признаването на турците като национално малцинство и на турския език като на официален малцинствен език от страна на предходното правителство. В мемоарите си той преповтаря разбирането си, че при тази политическа линия „[п]роцесът на дезинтеграция на българския народ се форсира и задълбочи [...]“. Резонира в подхранване на пантюркизъм и изкуствено обособяване, изолация на малцинствените общности“ (Живков, 1997: 420). Тези мемоари са написани през 1990-те години, когато трагичните последици на „Възродителния процес“ все още се разгръщат, а пълният мащаб на кампанията и нейните ефекти върху хората излизат наяве. В размишленията си бившият държавен глава не признава никаква вина, а вместо това затвърждава силно националистическото си отношение спрямо мюсюлманските малцинства, турската национална и етническа идентичност и македонските идентичност и език, които тласкат политиките на асимилация, заличаване и гонение по време на управлението му (Живков, 1997).

Някои от първите държавни документи, достъпни в архивите и бележещи промяна на посоката с последователна етнонационалистическа логика, датират от 1957 и 1958 г. Това са записки от срещите на най-високите редици на Партията, които кулминират в резолюция на име „Тезиси на ЦК на БКП за работата на Партията сред турското население“. Откриването на този документ беше трудно поради наслояването на вторични цитирания и несъответствия в цитиранията*. Като много държавни и публични архиви, Държавната агенция „Архиви“ със седище в София е огромен лабиринт от

* ЦДА, ф. 16, оп. 5, а.е. 353, л. 350-470. Протоколът съдържа бележки от срещата и дискусията на Централния комитет на Партията относно съдържанието на документа и крайната версия на „Тезисите“.

съдържание с изумително количество разнообразен материал. Той се простира през няколко хранилища в града и страната, които често пътуват дни и дори седмици наред, за да достигнат до читалните. Много слоеве от класификации, каталози, справочници и системи за индексирание опитват да предложат ориентир и ред в моретата от документи, които са били завеждани според различни логики. Вместо това, тези класификации са създали преплетени историографии и водещи системи на знание, които превръщат архивите в пъзел от непредвидими срещи. Достъпът до съдържанието неизменно е опосреден от неговите различни нива на разпространение, цитирания и стагнация. Същевременно онова, което може би отсъства или е повредено, изгубено или откраднато, винаги витае около вече „наличното“, превръщайки го в отворена, разпокъсана и безгранична среда. То винаги иронично се обръща срещу тези, които се опитват да привилегирват неговото съдържание пред онова на друг исторически материал или пък да го обуздаят по някакъв тотализиращ начин. Но тази нестабилност – едновременно епистемологична, материална и дискурсивна – прави възможни множество пътешествия с отворен край.

Дискусиите, предхождащи „Тезисите“, са показателни. Докато скицират бъдещите посоки на държавните политики спрямо турските малцинства, те описват турското население като назадничащо, изостанало в развитието си, необразовано, като обзето от „фанатизъм“, „предразсъдъци“ и културен традиционализъм. То се привижда като лесно податливо на манипулации и слухове – една „наследена от миналото“ ситуация*. „Вражески елементи“ в общностите се възползват от хорския „религиозен фанатизъм“ и „национално-битови[ме] им особености“, за да засилят религиозните

* ЦДА, фонд 16, оп. 6, а.е. 3645, л. 50-57 и 58-64.

и националистически чувства, да настроят хората срещу ТКЗС-тата и да им повлияят да емигрират*.

„Тезисите“ подчертават, че социалистическата страна е поела ангажимент към малцинствата, и посочват материалните и социални подобрения, настъпили в турските общности през социалистическите години в сферите на образованието, културния и обществен живот, здравеопазването, електрификацията, инфраструктурата, достъпа до жилища и включването в управлението. Документът и предшестващите го дискусии разпознават турците и други хора като етнически и национални малцинства, позовавайки се на техния „общ произход, език и вяра“ с турците, живеещи в Турция и по други места. Появява се обаче и един поразяващ език на единството, който ще се превърне в основата на монистични теории за етногенезиса и нацията, развити по-късно в представи за социалистическото развитие и интеграция**. Накратко, „Тезисите“ твърдят, че през последните двайсет години турското малцинство се е развивало като „социалистическо национално малцинство“ и понеже споделяло социо-икономически и културни предпоставки с българите и други хора в социалистическите страни, то то представлявало едно национално малцинство в социалистически смисъл. Всъщност, именно проектът за изграждане на социалистическо общество разграничавал турското население в България от турците в Турция и действал като спойка за изграждане на единство с българите и другите хора, живеещи на територията на страната. „Ние считаме, че самият живот, производството, икономическото и културно развитие на нашата страна налагат общуването и постоянното движение на хиляди хора от единия край на

* Пак там, л. 51.

** ЦДА, фонд 16, оп. 5, а.е. 353, л. 368.

страната до другия, изграждането на нови строителни обекти в икономическите центрове. Това неизбежно води до сближаване на всички трудещи се. Животът и социалистическото строителство налагат необходимостта турското население да изучава български език, а българските кадри, работещи в районите с турско население, да научават турски език.“* По-късно, през 1980-те години, чрез работата на националистически настроени историци, които докарват до крайност историческия ревизионизъм, ръководството ще се отрече от твърдението, че турците в България споделят общ произход с онези, живеещи в Турция, за да започне да прокарва тезата за „общите родови корени“. Този основен елемент от етнонационалистическата доктрина, който третира турското малцинствено население като насилствено ислямизирани българи, практически слага край на признаването на турците като национално или етническо малцинство и поставя основите на политиките на асимилация и заличаване.

Образователни реформи и българско господство

Промените се усещат най-силно в реформите на образователната система, тъй като българският език и култура трябва да предоставят основния материал за социалистическа интеграция и мобилност. Първата вълна училищни реформи от 1951 г. национализира и секуларизира образованието, силно разширявайки турските общностни училища, които до този момент са били много малко на брой и предимно частни. До първите години на 1950-те, в допълнение на стотиците турски начални

* Пак там, л. 374-375.

и средни училища, Министерството на народната просвета отваря осем гимназии, три специализирани средни училища и два института за висше образование на учители в региони с концентрация на турско население, които да отговорят на нуждата от турскоезични учители. Съветът основава и женски пансион в Русе, както и факултета по турска филология в Софийски университет*. Съгласно партийната резолюция от 1951 г. върху „подобряване на работата сред турското население“ държавата увеличава стипендиите за турски студенти от работнически и селски семейства „с ниски до средни доходи“ за учители, лекари, земеделски специалисти и др. Създават се културни и студентски обменни програми с Република Азербайджан в СССР и се поръчва внос на филмова продукция и литература от там. Резолюцията също така заръчва на държавата да подобри инфраструктурата и достъпа до здравеопазване и физкултура, да увеличи броя на турците във всички политически организации, да преведе политическа литература на турски език, да увеличи и разнообрази вече съществуващи радио програми на турски, да отвори музикални колективи и такива за изкуство, и пр.**

Но ранните училищни реформи са и мярка срещу влиянието на турските учители и ходжите върху турското население – те се приемат като главните агенти на различните отменъци на великотурския национализъм и антибългаризма и като цяло се считат за агенти на антикомунистическа пропаганда. Според разузнавателен доклад от 1947 г. учителите и ходжите са разполагали със значително политическо влияние над

* ЦДА, фонд 1б, оп. 6, а.е. 3645, л. 60-61. Виж: Eminov, 2002: 589; Маринов, 2013б, както и резолюцията от 1951 г. „За подобряване на работата на Партията сред турското население“ (26 април 1951 г. ЦДА, 1б, оп. 6, а.е. 1298, л. 37-43.)

** ЦДА, 1б, оп. 6, а.е. 1298, л. 37-43.

общностите и са били някои от най-активните агитатори за масова миграция сред турците. Документи докладват за това, че те култивирали чувство за турска идентичност сред младите хора, в противовес с комунистическите и социалистически политики, и са разубеждавали турската младеж от това да се присъедини към Работническия младежки съюз. На присъединилите се се гледало като на отрекли се от турската си същност, като на предатели и отказали се от „родината си“*. За да прекъсне тези тенденции, новото правителство закрива духовното училище „Нювбаб“ в Шумен, което до революцията обучава ходжи и религиозни водачи и което правителството счита за разсадник на турски национализъм**. Също така се развива план за решителна подмяна на училищните кадри с комунисти и за обучение на ново поколение учители, които биха били „градивен творчески елемент на народната ни република [...] които да бъдат годни да възпитават наистина турската младеж у нас не като врагове, чужденци и бъдещи агенти на турското разузнаване, а като честни и доблестни граждани“***. Преди всичко, пише в доклада от 1947 г., правителството трябвало да осигури равното отношение към турските малцинства и да покаже, че бъдещето на родените в България турци е в България****.

Така то произвежда смесени резултати и амбивалентно отношение към новата система, разпалвайки антиправителствени и антикомунистически настроения. Обикновените турци, които преживяват промените, говорят обаче и за позитивни ефекти. Според изследването на Али Еминов върху образованието и езика сред турското население в България: „в

* ЦДА, фонд 2146, оп. 1, а.е. 716, л. 38-45.

** Пак там, л. 37-47.

*** Пак там, л. 47.

**** Пак там, л. 54.

рамките на няколко кратки години има драстично нарастване на броя на турскоезичните училища, на броя на учениците, посещаващи училище, както и на учителите, преподаващи им“ (Еминов, 2002: 589). В средата на 1950-те години има 150 000 турски ученици, в сравнение с 37 000 преди 1945 г. Турският език остава основен език в обучението за по-голямата част от основните, средни и професионални турски училища, а българският език и историята са само малка част от часовете в програмата, която е фокусирана върху турската история, литература и култура.

Еминов пише, че през тези години турските общности са се развали на процъфтяваща местна артистична и литературна среда, нещо, което той нарича „истински Ренесанс на турската култура“. Появили са се книги с поезия и проза на турски език – както от местни турски писатели, така и от комунистически писатели от Турция и тюркоезични хора от СССР, прокарващи прогресивно, революционно и предимно светско съдържание. Преведени били текстове на турски от български и от други езици, увеличили се регионалните гържавни театри и „любителските трупи на местно ниво“ (пак там). Всички тези дейности, продължава Еминов, обучили кадри от местната турска интелигенция, които заменят традиционните религиозни водачи в турските общности и допринасят за появата на светска турска идентичност сред много турци, особено сред младежите.

Това десетилетие на процъфтяваща социалистическа и предимно светска турска култура рязко приключва в края на 1950-те години с втората реформа в малцинствената училищна система. Дотогава много училища се намират до джамии и споделят дейности с тях – нещо, което предизвиква страха на ръководството от „вредното влияние“ на ходжите

върху учениците*. Резолюцията от 1958 г. нарежда разделянето на началните турски училища от джамиите и преместването им или в нови сгради, или във вече съществуващите сгради на български училища. Освен това инспекциите, извършени предишната година с цел изготвянето на доклада, установяват, че децата не желали да учат български език и били „незадоволително“ възпитани в „патриотичен, интернационален и атеистичен дух“**. Незнанието на български език от страна на турската младеж, пише в документите, „способствува за нейното изолиране от въздействието на социалистическа и прогресивна българска култура, за задържането ѝ под влиянието на буржоазния турски национализъм и религиозен фанатизъм“***. На началните училища се нарежда да наемат повече комунистически учители от турски произход и да въведат часове по български. Основният език на преподаване в средните, професионалните и висшите училища трябва да се смени от турски на български, а турският език и култура трябва да се изучават като отделни предмети****. Автономните турски технически училища и гимназии трябва да се реорганизируют и слоят с онези за българските ученици*****. На практика се случва десегрегация, но тя е такава една, която систематично премахва условията за културна и интелектуална автономност на турските общности и установява господство на българския език и култура.

Тези политики изискват грастични промени в материалното и културно битие на обикновените хора от турското и други турскоговорящи малцинства, предизвиквайки широ-

* ЦДА, фонд 16, оп. 6, а.е. 3645, л. 59-60.

** Пак там, л. 52.

*** Пак там.

**** Пак там, л. 61.

***** Пак там, л. 55; Маринов, 2013б.

коразпространено недоволство. Анонимното писмо от април 1960 г., с което започна настоящият текст, е написано именно в този контекст. Двамата мъже във влака обсъждат трудностите, които учениците от малцинствата изпитват в настигането на българските си съученици в наскоро слетите класове, след като вече всички часове освен турския език се преподават на български. Българските деца се оказали с несправедливо предимство, защото се преподавало на майчиния им език, докато турските изоставали – а учителите отчаяно се опитвали да навигират тези неравенства*.

По същото време много турски учители са уволнени и заменени с българи. Една писмена жалба от Сами Юсуфов Ходжов – учител, работил в ромско училище в Пловдив – се оплаква, че децата, чийто основен език на преподаване е бил турски, също са засегнати**. Писмото му протестира и срещу уволненията: вместо да останат и да преподават същия материал на български език или да бъдат преместени в „Рушди“ (турското училище в града), турските учители били уволнени, а работните им места – запълнени от българи. Бащата на Ходжов е бил член на Комунистическата партия преди революцията и бил изпратен в лагер като комунист, а цялото му семейство било тормозено и бито от жандармерийски хайки. Оттогава той, другарката му и всъщност цялото му семейство работели за прилагането на комунистическите идеи на практика, за тяхното реализиране. След революцията бил активен в движението за формиране на ТКЗС-та, а като учител обучавал турските и ромските си ученици в духа на комунизма***. „Путам другари кое е тука демократично, кое е социалистическо и кое е комунистическо. Аз и моето

* ЦДА, фонд 1, оп. 28, а.е. 16, л. 1 (отзад).

** ЦДА, фонд 1, оп. 28, а.е. 10, л. 6 (отпред).

*** Пак там, л. 6-7.

5 членно семейство днес да остана да гладувам, да бъда лишен от човешки права и т.н.“*. Той моли за преместването си в турското училище „Рушди“, „защото от всичко най-важното обичам училището, обичам и децата.“** Отделът за образование на малцинствата към Министерството на Народната просвета разглежда жалбата му и го назначава в турско училище – не в „Рушди“, ами в това в близкото село Кулкен***.

Много хора започват да разпознават политическа логика с националистическо съдържание в училищната реформа от 1958 г. Те я асоциират с асимилационистките политики на предреволюционното правителство, което храни разнообразни експанзионистки идеи и подкрепя дясно-националистическите и фашистки сили, в крайна сметка присъединявайки се към страните от Тристранния пакт във Втората световна война. И действително отново се появяват различни форми на приемственост – и призрачни, и такива в директни исторически форми (Тодорова, 2018). Например когато на власт идват „реформистите“, членове на Родина (дясната националистическа организация от 1937 до 1945 г.) се опитват да спечелят реабилитация за себе си и организацията въз основа на националистическата си идеология и асимилационистката си дейност сред помашкото население. Поддръжниците им успяват да отворят наново дебата, което води до промяна на дефиницията на организацията (от „фашистка“ на „буржоазно-националистическа“) и реабилитация на някои от членовете ѝ, които по-рано са били обявени за и преследвани като фашисти (Груев и Калъонски, 2003: 47-50; Иванова, 2002: 70-73). В този

* Пак там, л. 6 (отпрег).

** Пак там, л. 7 (отпрег).

*** Пак там, л. 5 (отпрег).

контекст някои историци твърдят, че социалистическият режим приема националистическите политики от предреволюционна България и че Възродителният процес от 1970-те и 1980-те години трябва да бъде правилно разглеждан в контекста на дейността и езика на Родина. Но нейното наследство продължава да предизвиква противоречия по време на постсталинисткия период, като ръководството отказва да премахне изцяло забраната върху организацията. Налице е търсене на визия за национализма, основана върху социалистическите принципи на постсталинисткото време – визия, изчистена от дясно и буржоазно съдържание, основана върху обединения социалистически народ с неговата разказана отгдолу история – която поставя основите на асимилационистката политика.

Това са фините политически реартикулации на национализма в контекста на постсталинисткото държавно управление. Но за хората тези детайли на идеологическата реорганизация нямат значение. Осман, един от пътниците от анонимното писмо, директно нарича тази логика фашистка: „То има фашистки характер, това е дискриминация спрямо турското население, която се провеждаше преди 9.IX.1944 г. от фашистките правителства. Да се отнеме родния език от едно малцинство, как може да се обяснява това?“*. Реформата била проведена без прозрачност и без гласност, продължава той, тя не се основавала на марксистки принципи, не била нито политически издържана, нито педагогически подходяща и, най-накрая, тя била противоконституционна**. Той пита:

* ЦДА, фонд 1, оп. 28, а.е. 16, л. 2 (отпрег).

** Пак там.

*Така ли разглежда Ленин и Сталин националния въпрос? Така ли е в Съветския Съюз? Там след Великата окт. соц. революция се създадоха азбука на много нации които преди революцията даже нямаха азбука. Но загубили Съветския съюз с това? Защо в отечествената война всички се биеха като един човек срещу връга? Не е ли защото имаха равни права по всички области на живота? А какво гласи нашата Димитровска конституция: който пренебрегва националните права на едно малцинство се наказва най-сурово, се казва там. С това решение не се ли претъпква[t] националните права на турското малцинство? ... Аз никога не очаквах, даже не съм мислил, че една здрава Марксистическа партия ще вземе такова решение което поражда национализъм. А ние говорим за пролетарски интернационализъм.**

Двамата пътници също така отбелязват най-новите публикации върху българската история, твърдящи, че „турците“ са извършвали зверства по време на османския период и по време на освободителните борби. Така тези публикации на едро са обобщавали сложните класови и социални прослойки в турското общество.

*Не се пише вече турските бейове и султани. Това не поражда ли омраза към турския народ? Какво е виновен турския народ от злодеянията на турските бейове и паши, не са ли еднакво страдали и страда самия турски народ от тези бейове? Затова омразата трябва да се насочва не срещу турския народ но срещу турските бейове, паши и управници. [...] Турци и турските бейове минават в общ знаменател.***

* Пак там. Правописът е запазен.

** Пак там, л. 2-3.

Двамата мъже продължават да обсъждат корените на промените, отбелязвайки, че нямало достатъчно турци в правителството, които биха представлявали перспективите на обикновените хора от малцинството*.

Дали опосреден, или записан директно, разговорът съдържа остра критика на държавата, която е в процес на конструиране на обобщен етнически субект, заличавайки анализа на класата и социалните различия в турското малцинство. Рамкирайки турските и нетурските мюсюлмански малцинства като враг, реформата се опитва да премахне тяхната културна и интелектуална автономия. Тя отправя атака срещу социалистическите принципи на демокрация и плурализъм, разграждайки един от основополагащите социалистически принципи, правото на национално самоопределение и автономия, наподобявайки репресиите и принудителната асимилация, изпитани от много хора под различни форми през двете десетилетия преди революцията.

Етнонационалистически основи на постсталинистката държава

През следващите две десетилетия верига от политически реформи и събития води до ескалация на асимилационистските политики на правителството до „Възродителния процес“ от 1980-те години. Макар че тази история е обект на множество изследвания от български, балкански и турски историци (Аврамов, 2016; Ангелов, 2010; 2011; Баева и Калинова, 2009а; 2009б; Груев и Калъонски, 2003; Иванова, 2002; Ялъмов, 2002), тук си струва да отбележим конституционната реформа от 1971 г. Тя цели премахването на противо-

* Пак там, л. 3.

речията между първата социалистическа Конституция от 1947 г. и вече възникнали промени в политиките от 1960-те години. Конституцията от 1971 г. разширява отговорностите по отношение на социалното и материалното равенство на хората в сферата на труда, свободното време и социалното възпроизводство. Тя също така въвежда промени в отношението между социалистическото управление и малцинствените идентичности и езици, правейки реакционистки крачки назад от правителството на Отечествения фронт. Първата социалистическа Конституция подкрепя правото на национално и културно самоопределение на хората и защитените малцинства, докато новата подчертава холистичното социално и личностно развитие, напоено с национални и патриотични ценности.

Секцията „Основни права и задължения на гражданите“ на социалистическата Конституция от 1971 г. предимно преповтаря и рециклира членове от старата Конституция и значително разширява някои формулировки. Както предшественичката си, и новата Конституция гарантира равенството на всички граждани, разширявайки категориите в антидискриминационната клауза, за да включат народност, произход, религия, пол, раса, образование и обществено и материално положение (Член 35, 1971). Тя не премахва правото на съвестта и вероизповеданията, ами добавя правото на хората „да водят антирелигиозна пропаганда“ (Член 53, 1971).

Някои от промените са фини, но вещаят значителни ефекти. Реформата от 1971 г. въвежда терминологията „патриотично“ (Член 11, 1971) и премахва думата „малцинство“ (Член 79, 1947), заменяйки я с „гражданите от небългарски произход“ (Член 45, 1971). Чрез някои фини преформулировки тя въвежда значителни промени около оспорваната пресечност на образованието, малцинствените езици и културната автономия.

Старата Конституция гарантира, че „[н]ационалните малцинства имат право да се учат *на* своя майчин език и да развиват националната си култура“ (Член 79, 1947; курсивът мой). За разлика от нея, новата гарантира на „гражданите от небългарски произход“ „право да изучават и своя език“, премахвайки правото да развиват собствена национална култура (Член 45, 1971). Това е фина промяна, която премахва конституционните пречки пред установяване на българския език като основен за турските и други общности, елиминирайки важна част от административната им и културна автономия. Както пише историкът Чавдар Маринов, постсталинистката конституционна реформа дава „зелена светлина“ на „хомогенизационния проект... Развитието на турска национална култура в България практически спира“ (Маринов, 2013б).

Най-жестоката промяна в Конституцията от 1971 г. – която и не е адекватно отбелязвана или проучвана в съвременните изследвания – се случва в сферата на справедливия процес. Макар и да гарантира „свободата и неприкосновеността на личността“, Конституцията от 1971 г. премахва правото на гражданите на съд и защита, както и гаранцията, че наказанията ще бъдат налагани единствено от съдилища и ще бъдат съответни на престъплението – елементи, присъстващи в първата социалистическа Конституция от 1947 г. (сравни Член 82, 1947 с Член 48, 1971). С други думи, след 1971 г. изтезанията, убийствата и затварянията без обвинение, присъда или процес стават конституционно достъпни за държавата. Конституционният достъп до насилие е употребен при бруталното потискане на организираната всекидневна съпротива срещу „Възродителния процес“ през 1980-те години.

От работнически съвети към неправителствени организации: синдикатът „Солидарност“ и митотворчеството за гражданското общество

СТЕФАН ПАВЕЛ ЗАЛЕСКИ

Превод от английски: СТАНИСЛАВ ДОДОВ

Основополагащият мит на съвременния дискурс за гражданското общество в Европа гласи, че понятието е преоткрито от Солидарност в Полша (Arato, 1981; Arato, 1993; Pelczynski, 1984), както и че неговото възраждане трябва да се отведе към интелектуалните развития в „антикомунистическата“*

* Политическата система в Полша е официално наричана социалистическа. В текста „комунизъм“ е използвано по-скоро илюстративно, доколкото Полската обединена работническа партия е сателит на Комунистическата партия в Съветския съюз и има за цел да въведе комунизъм след социализма. СССР е съюз на „социалистически републики“, а не на комунистическите. В същността си фразата „комунистическа държава“ е оксиморон.

Предпоставката, че корените на „гражданското общество“ се крият в Солидарност, представлява моралната основа на съвременната политика в Полша и идва от телеологично представяне на Солидарност като основния агент на системната трансформация. Този революционен характер на Солидарност е преувеличен дори като самоограничаваща се революция (Staniszkis, 1984), както е видно и от думите на докерите: „Ние тук не правим революция. Оправяме си нещата.“ (Kapuściński, 1980). Тази презумпция придружава и виждането, че революционният характер на Солидарност води до колапса на Съветския съюз, което притежава същата обяснителна сила като популярното в азиатските страни

опозиция в редиците на движението. Анализът на съществуващи данни обаче – публикации в пресата и архивни документи – не подкрепя тези твърдения*. Активистите, участвали в Първата Солидарност от началото ѝ през август 1980 г., не са използвали понятието „гражданско общество“. Вместо това са развивали идеята за „самоуправляваща се Република“ – *samorządna Rzeczpospolita***.

За да бъдем точни от хронологическа гледна точка, постмодерният дискурс за гражданското общество се появява не сред опозиционните сили в Полша, а в академичните кръгове преди Солидарност изобщо да се роди. Изглежда, че възниква през 1977 г. извън Полша, във Франция. Започва като изобретение на Александър Смолар, който използва понятието, за да опише политическата опозиция в Полша в публикациите

виждане, че Съветският съюз се е сринал заради войната в Афганистан. Триумфалистският наратив за колапса на социалистическата система е основан на много тесен подбор от исторически факти.

* Изследването е основано на анализ на документи (доклади, уебстраници, вестници и книги). Тук прилагам методологията на школата на Концептуалната история (*Conceptual History*) вместо тази на История на идеите (*History of Ideas*) – тоест, по-обстоятелствен анализ на точните, букваланни употреби на понятията и техните значения в историческия им контекст, а не изследване на широк спектър от интерпретации или дори поетически метафори, свързани повече или по-малко с понятието като идея. Също така развивам методология за сравнителен анализ на преводите като метод на анализ на потоци от интерпретации и разкритие на оригиналните значения (Zaleski, 2008). От перспективата на историята на концепциите „самоуправляваща се Република“ и „гражданско общество“ представляват две отделни и много различни идеи; от перспективата на историята на идеите „самоуправляващата се Република“ може да бъде третирана като илюстрация и проявление на идеята за гражданско общество.

** Удивително е, че понятието за самоуправляваща се Република напълно липсва от повечето анализи на движението Солидарност (напр. Ost, 1990; 2005).

си от 1977-78 г. (Smolar, 1977: 8; 1978: 189; Erard & Zygiel, 1978: 7-8). То е изобретение, защото по онова време, а и след великата революция в политическата философия на Г. В. Ф. Хегел, понятието „гражданско общество“ описва сфера на социално-икономическите отношения, в която икономическият пазар е в остро противоречие с политическото общество като сфера на политически действия и отношения с правителството (виж: Zaleski, 2008 относно употребата на концепцията от д-р Токвил и Маркс)*. Смолар явно е бил повлиян от по-ранна форма на комунистическа цензура, която през 1949 г. вече въвежда двусмисленото понятие *społeczeństwo obywatelskie* (гражданско общество) вместо използваното дотогава *społeczeństwo cywilne* (цивилно общество) в преводите на Маркс** – един от многото русизми по време на стали-

* Хегел извършва пълна революция в политическата философия. Той изобретява ново разбиране на идеята за държава, произлизащо от критиката на класическата републиканска теория за обществения договор. От това извлеча модерната либерална концепция за гражданското общество като същинската сфера на договаряне и обмен между хората и я определя като „система от (потребителски) нужди“ (виж още: Zaleski, 2012: 49-59). Много континентални автори като Алексис д-р Токвил, Карл Маркс, Фердинанд Тьонис го следват в това, но е напълно неразбран в англоговорящия свят поради лошия първи превод на *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (Философия на правото) от С. У. Дајд през 1896 г. В него Дајд превежда *bürgerliche Gesellschaft* като „гражданска общност“. Някои автори смятат, че Адам Смит изобретява новото икономическо значение на концепцията за гражданско общество въпреки факта, че той не се позовава на тази идея в икономическите си трудове върху богатството на народите, а в по-ранните си творби (свързани с моралните нагласи), където я използва по класическия републикански начин.

** Полският език разграничава семантично три различни форми на понятието за гражданско общество: предмодерното *społeczność cywilna*, модерното *społeczeństwo cywilne* и постмодерното *społeczeństwo obywatelskie* (Zaleski, 2012: 7-24). Немският постмодерен дискурс създава понятието *Zivilgesellschaft* като различно от традиционната форма *bürgerliche Gesellschaft*.

нисткия период в Полша (от *гражданское общество*). Смолар като бивш функционер на комунистическата партия*, който емигрира във Франция след антисемитските гонения в редиците ѝ, изгражда своя аргумент въз основа на критиката на хегелианската и марксистка визии за реалността, за да опише гражданското общество като опозиция на комунистическия държавен апарат (Smolar, 1977: 8; Erard & Zygiel, 1978: 7-8):

В комунистическата система е налице нов вид отношение между – за да използвам Хегеловата терминология – държавата и гражданското общество. Обществото спира да бъде скромнен клиент, търпеливо чакащ делата му да бъдат разрешени; сега то е тяло, което изисква, настоява, бори се. Следва опит да се анализират двете движения – на работниците и на интелигенцията. (Smolar, 1977: 8)

Този подход променя начина, по който се описват политическите движения – като част от гражданското общество вместо като част от традиционната представа за политическо общество (вж: Zaleski, 2008). През 1979 г. Жак Рупник подема въпроса в Полша в своята статия „Възраждане на гражданското общество“ (Rupnik, 1979). През 1980 г. е изковано немското понятие *Zivilgesellschaft* (Fenchel & Weis, 1980: 17), а през следващата година водещ теоретик на гражданското общество по това време – Анджо Арато – започва да пише за него (Arato, 1981). Арато става един от митотворците зад идеята за „възраждане“ на представата за гражданското общество от страна на Солидарност (Arato, 1993: 296). Дискурсът за граж-

* Между 1963 и 1968 г. Смолар изпълнява функцията на втори секретар на Комитета на комунистическата партия към Факултета по политикология във Варшавския университет.

данското общество идва от западните академични обсъждания за полската опозиция, а не от действията на самата опозиция.

От източната страна на Желязната завеса концепцията за гражданско общество е била в общи линии непозната и съществува само сред онези неколцина полски интелектуалци, имали пряк контакт с Александър Смолнар, посещавайки го във Франция. През 1980 г. движението Солидарност все още е протест на работническата класа*, който се развива с един език на солидарност и самоуправление. Съществуват три отлични интерпретации на Солидарност като строго работническо масово движение, израснало от автономното учене и надигащото се класово съзнание на полските работници – от Лорънс Гудуин (1991) и Роман Лаба (1991), последвани по-наскоро от Дейвид Ост (2005). Според тях работниците всъщност са били засенчени на два пъти в рамките на и след Втората Солидарност:

* Както Яцек Звожняк пее по онова време „най-красивото в работническата класа е Солидарността“ (в песента *Najpiękniejsza w klasie robotniczej*). Доминиращият наратив обаче разглежда Солидарност като съюз на работници и интелектуалци. Няма исторически доказателства за подобен съюз по това време, доколкото двете групи имат различни и конфликтни интереси. Затова може да се разглежда като ранен опит на интелектуалците да поемат контрола над работниците, смятани за необразовани и непредвидими, и като такива, нуждаещи се от подкрепа от т.нар. „експерти“. Михал Сьермински показва, че водещи интелектуалци от опозицията в Полша са подозрителни и се страхуват от работническата класа поради атаките на работническите милиции срещу протестиращите студенти през март 1968 г. – до степен да захвърлят изцяло своята вяра в марксизма и да изоставят плановете за работническа революция и работнически съвети още през 1970 г., преди раждането на Солидарност (Siermiński 2016: 22, 50, 192). Изглежда, че това разочарование от работниците е конструирано и манипулирано от медиите на режима (Siermiński 2020: 92-106). Сьермински показва, че след 1968 г. интелектуалците от опозицията опитват да изградят господство над работниците, което, макар и временно, се прекъсва от Първата Солидарност (Siermiński 2016: 202, 286).

Първо от закъснели интелектуалци, които изтикали работниците встрани при преговорите си със сходно образовани комунистически дейци, а после и от западни академици, които твърде силно се идентифицират с полските си колеги и подсилват наратива им. Още от първите страници Лаба позиционира книгата си срещу „елитистката теза“ и дори намеква, че застъпниците ѝ са в съгласие с комунистическите лидери. Гудуин също подсказва за един вид непреднамерена симбиоза между режима и учените, отбелязвайки, че „ленинистката система смаза света на учения“. В резултат, твърди той, западните изследвания върху Полша „отразяват един набор от мимолетни впечатления от самия връх на обществото“, съставен и от партийния, и от дисидентския елит. Той порицава предшествениците си за неспособността им да свържат техния интерес към (дисидентските) идеи с действията, приковали вниманието на света (стачките и работническата самоорганизация).“ (Kenney, 2007)

Паграуч Кени обобщава: „Интелектуалци като професионалните учени са склонни да пишат за други интелектуалци.“ (нак там)

Доминиращият начин на мислене бърка участниците в работническото синдикално движение с хората, които са му предоставяли помощ, подкрепа или съвети – често против волята на работниците. Ако интелектуалци са участвали в Първата Солидарност, то това са били предимно служители в културни и образователни институции. По това време интелектуалци сформират много други повече или по-малко опортюнистски групи и кръгове, които не принадлежат към работническите синдикати, но си сътрудничат с тях.

След медийния успех на Солидарност работниците са засенчени от и идентифицирани със една Солидарност, която

е вече предефинирана като широко социално движение, а не като работнически съюз.

Странно, но синдикалният характер на Солидарност е загубен. През 2005 г. по време на „официалната“ конференция във Варшава, отбелязваща 25-ата годишнина от раждането на Солидарност, „От Солидарност към свобода“, най-честите определения за нея са като масово политическо движение за свобода от комунизма; социално движение за човешки права; възплъщение на католическото социално учение (и особено на Йоан Павел II) и като аморфна репрезентация на „гражданското общество“ (Chenoweth, 2013: 14).

Основният властови инструмент на Солидарност са работническите организирани стачки (наг които интелектуалците нямат влияние), а не потенциално конфликтните улични протести, в които интелектуалците са могли да участват (стратегия, повлияна от опита за омикротворяване на манифестациите в Гданск през декември 1970 г.). „Движението Солидарност е на първо място и преди всичко синдикат. То се поражда от продължителни национални стачки, избухнали през август 1980 г.“ (Chenoweth, 2013: 14) Интелектуалците, участвали във Втората Солидарност и в преговорите с режима на Кръглата маса, използват постиженията на работниците и това представлява най-важната разлика между Първата и Втората Солидарност. От най-голямо значение тук е не участието на интелектуалци в Първата Солидарност, а маргинализацията и отсъствието на работниците във Втората. Трябва да добавим също и маргинализацията на жените, които изиграват критично важна роля в организацията на Първата Солидарност. Редуцирането ролята на работниците е доказателство, че Втората Солидарност

е антисоциалистическа, прокапиталистическа и поддържаща една революция за средната класа.

Дейвид Ост пише, че след 1989 г. „Дейци от всички нива в Солидарност, както и интелектуалците и професионалистите, които винаги са били тясно свързани с нея, все повече не само пренебрегват, но и се отричат от истинските работници.“ (Ost, 2005: 4) Кръглата маса и преговорите от 1989 г. най-точно могат да бъдат разбрани като съглашение между елити.

Ако се върнем назад в историята на Солидарност, виждаме, че идеята за солидарност е използвана заради подкрепата, която различни промишлени предприятия оказват на стачката на докерите – например чрез стачката на работниците в транспорта в Гданск, последвана от други начинания на 15 август 1980 г. Идеята за самоуправление отразява опитите за установяване на сфери на независимост от централния контрол във фабриките – фразата се използва като заместител на забранената тогава дума „свобода“. Така двете идеи се смесват в неорепубликанска идея за „самоуправляваща се Република.“

Програмата на Солидарност от 1981 г.

През 1981 г. Солидарност се разраства в работническо движение, обхващащо цяла Полша и достигащо връхната си точка при Първата национална конвенция на делегатите в Гданск през октомври. По време на конвенцията е публикуван първият програмен документ – „Самоуправляваща се Република“ (*Samorządna Rzeczpospolita*). Днес вече забравена* и заместена от идеята за гражданско общество, идеята за самоуправляваща се Република става най-важна по отношение на идеологичес-

* Поради пропуски в авторските права не е достъпна в интернет.

ката посока на движението. Важно е да се отбележи, че идеята за гражданско общество напълно липсва от програмата.

Основният автор на текста на програмата е Бронислав Геремек, специалист по полски средновековни изследвания. Негова е идеята за използване на „самоуправляваща се Република“ в една от главите, които изготвя. Скоро след това идва предложение за използване на понятието за заглавие на Глава шеста на документа, а накрая се превръща в заглавие на цялата програма. Геремек е добре запознат с институциите на самоуправлението в средновековните градове, както и с идеите на ренесансовото републиканство сред полската и европейска аристокрация.

По думите на Геремек „самоуправляваща се Република“ е идея, насочваща към традиция в полската политическа мисъл, според която подобренията в Държавната Република стават чрез призови за реформи*. Така и програмата призовава за реформи, чиито цели се простират от работното място, към местната общност и до централната власт. Политическата макроперспектива върху реорганизацията на парламента и обществения контрол над правителството се счита за твърде далечна възможност. Форми на самоуправление на микро ниво обаче Геремек счита за постижими цели – преди всичко на работното място, но също и на регионално ниво или при местното самоуправление на жилища, отделни улици и накрая, народните съвети**.

Геремек определя основните програмни цели на самоуправляващата се Република. На първо място, бавното създаване на система, в която волята на гражданина има значение.

* Особено важна тук е традицията на *Commentariorum de Republica emendanda libri quinque*, написана през 1551 г. от Анджеј Фриц Моджевски.

** Народният съвет (*Rada Narodowa*) е местно правителство в Народна република Полша, въведено от Конституцията от 1952 г.

Според Геремек обаче развитието ѝ следва да бъде „от долу нагоре“, защото по този начин не биха възникнали внезапни разклащания на политическата система. На второ място, самоуправлението на различни нива ще доведе до активиране на обществото и така ще въздейства върху хората, че те да осъзнаят колко много зависи от тях. И накрая, но не по значимост, идва развитието на работническо самоуправление във фабриките и на работните места. От гледна точка на Геремек институциите на самоуправлението могат да подпомогнат възстановяването на традиционни форми на сътрудничество, които са унищожени от модерната индустриална система. Той подкрепя аргумента си с изследвания върху самоуправлението в средновековните градове (Strzelecka, 1981: 6). Концепцията за самоуправляваща се Република обаче е преди всичко развита под директното въздействие на исканията на работниците за различни форми на самоуправление, както разкрива последващият анализ на съдържанието на документа.

Анализ на структурата на програмата разкрива, че нейните автори са били основно загрижени за ефектите на икономическата криза и въпроса за оцеляването в идващата сурова зима. В началото си програмата очертава въпроси, свързани с икономическите реформи. Четвъртата глава се занимава със защита на трудовите права, откъдето можем да изведем правото на труд като най-важното такова. Петата глава засяга темите на социалната политика, включително що се касае за подкрепящата роля на сдруженията за местното самоуправление. Шестата глава, озаглавена „Самоуправляваща се Република“, слива различни теми, които не е могло да присъстват в други глави: социален, политически, културен и синдикален плурализъм, автентично работническо самоуправление като основа на самоуправляващата се Република, самоуправляващи се региони и самоуправляваща се камара в

парламента, граждански свободи, съдебна независимост, самоуправление в културата, образованието и науката. Седмата глава описва организацията на „нашия“ синдикат. А последната постулира нов обществен договор, засягайки въпроси за икономическата криза и реформите, както и нов договор за самоуправляваща се Република. Главите са структурирани във формата на трийсет и седем теми.

Откриващите тези са фокусирани върху икономическите отношения. В първата тема авторите изискват нов социално-икономически ред, който хармонично да комбинира планиране, самоуправление и пазар. Отправя се призив за премахване на командно-разпределителния контрол в икономиката, тъй като програмата твърди, че този тип икономическа организация концентрира твърде много власт в ръцете на партията и бюрократичния апарат. Втората теза изисква въвеждане на социални предприятия, управлявани от целия персонал и представлявани от съвет, които да служат като основна икономическа организационна единица (*rada pracownicza*). Третата предлага свобода за действията на предприятията, съчетана с антимонополни и потребителски закони, които да упражняват контрол върху предприятията, заемащи извънмерни позиции на пазара. Това предполага и механизъм на търсене и предлагане при контрола на цените на повечето стоки. Четвъртата теза поставя условие за обществен контрол и публични дебати върху действията на централното планиране, обществена и гражданска инициатива и широк достъп до икономическите данни.

Призивът за това предприятия да се ползват със свобода на дейността си, както и предложението за икономика, основана на търсене и предлагане, са надмогнати от предложения за обществен и граждански диалог върху централното планиране и преди всичко – от основаването на „социални пред-

приятия“, управлявани от своите служители, като основа на икономическата система. Така предложението е да се комбинират елементи на планиране, пазар и самоуправление, насочени към демократизация, а не към либерализация във вземането на икономически решения*. Програмата предписва данъчното облагане като ключов елемент на обществения контрол над предприятията и срещу прекомерно високите възнаграждения.

Програмата „Самоуправляваща се Република“ отразява опита на Солидарност да установи кръг от независими от централното правителство институции, като се достигне известна степен на самоуправление най-вече във фабриките и на работното място, както и на нивото на местното управление. В това отношение програмата на Солидарност отразява идеите на социалистическото движение от 19. век. Най-известният представител на това движение в Полша е Едвард Абрамовски, който през 1905 г. изковава социалистическата идея за кооперативна Република (в *Zasada republiki kooperatywnej*) – сдружение на работнически сдружения, т.е. кооперативи**.

Но докато проектът на Абрамовски се фокусира върху установяването на автономни кооперативи, програмата на Солидарност иска самите работници да влияят чрез самоуправлението си върху производствените процеси във вече съществуваща индустриална среда. Основната цел на Солидарност е служителите да получат влияние върху вземането на решения в предприятията. Стремешът е за преосноваване

* Определено либерализация и демокрация не са идентични феномени, но очертанията им са размити от неолибералната идеология, приравняваща икономическия либерализъм с демокрацията.

** Тези два примера за републиканство на полската работническа класа са добра отправна точка против обвиненията на републиканската теория за елитизма.

на работническите съвети. В исторически план всички опити за установяване на работническа демокрация в Полша са били бързо маргинализирани с бюрократични средства: *rady zakładowe* (съвети на работното място) при Варшавското въстание от 1944 г., *rady robotnicze* (работнически съвети) при Октомврийските стачки от 1956 г., и от 1981 г. *rady pracowników* (съвети на служителите) (Poznański, 1996: 225).

Програмата на „Самоуправляваща се Република“ се позовава на традицията на революционните руски работнически съвети. Така тя е насочена към изпълнението на първоначалните нетоталитарни комунистически цели на пролетарската революция от 1917 г., вместо към командна икономика, централизирана под контрола на държавната бюрокрация. В този смисъл Солидарност е по-комунистическа от съществуващата по онова време социалистическа държава (или по-скоро държавен капитализъм), като създава не капиталистическа хетеродоксия, а комунистическа ортодоксия; тя е не ерес, а фундаментализъм*. В това се състои и проявлението на конфликта на интереси между работници и интелектуалци. Последните са изразители на хетеродоксията в интересите на експлоатиращите класи, намиращи се в систематичната трансформация към пазарен капитализъм, видоизменящ заемащите бюрократични позиции в притежатели на капитал. След първоначално разногласие работниците настояват на свободни синдикати – срещу въздържаните съвети от интелектуалците в Комитета за защита на работниците (*Komitet Obrony Robotników – KOR*).

Трябва да си припомним, че дори в Съединените щати през 1981 г. икономиката се движи от идеите на кейнсианството и

* Така Солидарност принадлежи към категорията „стари“ движения, а не към новите социални движения.

социалдемократическото президентство на Джими Картър, а не от неолиберализма на Роналд Рейгън. Първата Солидарност планира не да възстанови капитализма в Полша; това става по-късно, през 1989 г. Първата Солидарност може да бъде описана като продемократично движение, но определено не и прокапиталистическо; то е реформистко, а не революционно. То се стреми да усъвършенства социализма, а не да го отхвърли*.

Военното положение и раждането на Втората Солидарност

Докато работниците са твърдо решени на солидарност и колективно действие в синдиката, интелектуалците са разделени из основи и скоро започват да създават различни институционални мрежи. На 27 септември 1981 г. в Гданск е основана първата такава мрежа – Клуб в служба на независимостта (*Klub Służby Niepodległości*). Това е колектив от десни националистически настроени интелектуалци, изразяващи несъгласие с програмата за самоуправляваща се Република; според тях тя не се стреми към пълна независимост на страната, ами предлага самоуправлението единствено като начин за изграждане на нова социална система**. На 22 ноември 1981 г.

* Както заявява Карол Модзелевски: „Не съм бил осем години и половина в затвора, за да построя капитализъм.“ (цитирано в Ost, D. (2019). „I Didn't Sit Eight and a Half Years in Jail to Build Capitalism“. Jacobin. <https://bit.ly/39az9fN>)

** Клубовете събират основно хора от Движението за защита на човешките и граждански права (*Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela – ROPCiO*) като Александър Хол, Антони Мацуревич, Бронислав Коморовски и Ярослав Качински.

във Варшава е основан първият Клуб на самоуправляващата се Република „Свобода-Справедливост-Независимост“ (*Klub Samorządnej Rzeczpospolitej „Wolność-Sprawiedliwość-Niepodległość“*), последван от създаването на подобни клубове в други градове*. Тези клубове се предполагало да събират интелектуалците, заявяващи подкрепа за левите традиции и изпълнение на програмата на самоуправляващата се Република. Политическата поляризация на интелектуалците започва да се увеличава и режимът скоро се изправя срещу радикализацията.

Неорепубликанството на Солидарност може да бъде описано като социалистическо или работническо такова. Самоуправляващата се Република исторически е един от множество опити за установяване на работнически съвети. Както се случва и с други опити обаче, той се проваля при сблъсъка с държавния апарат и въоръжените сили**. На 13 декември 1981 г. танкове и войници излизат на улицата и бива обявено военно положение (1981-1983 г.). Военният преврат, организиран и воден от генерал Войчех Ярузелски, забранява масовото участие в Солидарност, обществените мобилизации, както и работническите опити за самоуправление. Повечето активисти на Солидарност са арестувани или интернирани. Тази дата бележи края на т.нар. Велика Солидарност или Първа Солидарност***. Както наблюдава Карол Модзелевски, отно-

* Клубовете събират хора основно от Комитета за защита на работниците (*Komitet Obrony Robotników – KOR*) като Яцек Курон, Адам Михник, Збигнев Буяк, Януш Онишкевич и Хенри Вуйек.

** Симптоматично е, че по същото време биват смазани два други много важни работнически протеста, което прокарва път за неолиберални икономически политики – път, освободен от опозицията на синдикатите. Такива са стачката на служителите във въздушния контрол в САЩ през август 1981 г. и миньорските стачки във Великобритания от 1984-1985 г.

*** „В литературата и още повече в популярната памет съществува разбиране, че Солидарност от 1981 г. ни води до Солидарност от 1989 г.

шението на полското общество към социализма драматично се променя и започва да има негативна нагласа към него в резултат от въвеждането на военното положение. От този момент насетне военното положение разгражда солидарността на полското общество, създавайки условия за индивидуалистични, неолиберални икономически реформи.

По време на военното положение активистите на Солидарност развиват концепцията за „подземно общество“ в контраст с тази за „подземна държава“, която била установена срещу немската окупация през Втората световна война, по този начин създавайки две различни фракции в рамките на движението. Тези две фракции обменят несъгласията си за това как да бъде постигната самоуправляващата се Република в нелегалната преса. Фракцията на „подземната държава“ е представлявана от Яцек Курон и Збигнеф Ромашевски, които предлагат провеждането на обща стачка в унисон с организирана борба срещу новите „окупатори“ (институционализирани като „Военен съвет за национално спасение“) след преврата. Това въстание трябвало да бъде организирано от централизираните йерархични структури на подземната държава. Фракцията на „подземното общество“, представлявана от Збигнеф Буяк и Виктор Кулерски, предлага организиране на разпилиени инициативи, които продължават да оказват съпротива и са събрани под изобретеното от Кулерски понятие „подземно общество“. Това е широко припознатата фракция.

Идеята за подземното общество като „начин за постигане на самоуправляващата се Република“ е в голяма степен забравена след амнистията на политическите затворници от

Всеки, прекарал време в Полша в средата на 1980-те [...], знае, че това просто не е така: огънят на военното положение изковава наново Солидарност, като претопява едни компоненти и изгражда нови, принуждавайки ядрото да се изобрети наново, за да оцелее.“ (Kenney, 2007).

1987 г.,* откогато насетне активистите на Солидарност започват да ползват спорадично представата за гражданско общество като взаимозаменяема с тази за „независимо общество“. Първата все още не се използва за определение на вълната от работнически стачки от 1988 г.** Концепцията за гражданско общество не добива истинска популярност до 1989 г., когато комунистическите пропагандатори започват да я използват по време на преговорите с опозицията, известни като „Кръглата маса“.

В началото на 1989 г. Полската комунистическа партия организира Трета национална теоретико-идеологическа конференция. Тя предвижда построяването на „нов идеологически ред“ и тогава, в „програмните нужди на партията“, се представя концепцията за „гражданско общество“. Конференцията продължава до 5 февруари, като на следващия ден започват преговорите от Кръглата маса. Кръглата маса продължава до 5 юни 1989 г. Тези месеци са белязани от интензивна употреба на понятието „гражданско общество“ в

* Военното положение е официално прекратено през 1983 г., но репресиите продължават до амнистията на политическите затворници в края на 1986 г.

** Стачките от 1988 г. често са представяни като окончателния повод за предаване на комунистическия режим. Ограниченият им брой и местен характер обаче показват, че те не биха могли да имат истинско политическо въздействие върху комунистическата система. Ако комунистите са в състояние да се опълчат и да потиснат широкото движение на Първата Солидарност, няма причина да се смята, че не биха удържали няколко разпръснати стачки през 1988 г. Нищо по време на тези стачки не представлява опасност за комунистическата партия, особено след като няма никакви искания за демократизация, а само за икономически реформи. Нещо повече: никой от протестиращите през 1988 г. работници не взема участие в преговорите на Кръглата маса от 1989 г. През 1992-1993 г. нова и много по-голяма вълна от стачки не принуждава към промяна новия капиталистически режим.

официалната преса на режима. Често то е съпроводено с понятието „държава със социалистическа парламентарна демокрация“, съчетавайки се, за да създадат заедно идеята за „гражданско общество и държава на социалистическата парламентарна демокрация“. „Гражданско общество“ се превръща в широкоизползвано от страна на големи комунистически вестници понятие и по-късно се поема от чуждестранни кореспонденти и започва да се популяризира в глобален мащаб. Преди това „гражданско общество“ характеризира дискурса само на академичните кръгове. Но благодарение на пропагандата на режима „гражданско общество“ навлиза в публичното съзнание не само в Полша, но и по целия свят. От полска перспектива съвременната употреба на понятието е оформена и популяризирана от комунистическата пропаганда и е едва вторично наложена върху Солидарност като нейна определяща идеология (виж Zaleski, 2012). Съвременният дискурс за гражданското общество може да бъде описан като най-високото постижение на новото комунистическо говорене в Полша, което продължава да се използва широко и до днес.

Всъщност членовете на Солидарност не се идентифицират с гражданското общество, а с концепцията за самоуправляваща се Република. Тя е заменена от дискурса за гражданското общество, когато комунистическите пропагандатори започват да използват идеята за него като политическа стратегия за легитимиране на икономическите трансформации през 1989 г. Така неорепубликанските идеали на Солидарност са заменени от неолибералния прагматизъм на икономическите промени, в рамките на които „гражданското общество“ е инструмент за разграждане на институциите на социалната държава и за заглушаване на политическото общество в Полша. С други думи, комунистите използват понятието „гражданско общество“, за да легитимират неолибералната

трансформация (виж Zaleski, 2007). По този начин партията създава впечатлението, че икономическата трансформация е извършена от опозицията.

От политическа гледна точка Полша се превръща в представителна демокрация едва през 1991 г., когато е избран нов парламент чрез изцяло демократични механизми. От друга страна, икономическите реформи започват още през декември 1989 г. чрез Договора Сейм [*Sejm kontraktowy*]*, според който 65% от местата са запазени за комунистическата партия и сателитните ѝ партньори. Реформите са подписани от недемократично избрания, но посочен по времето на преговорите за президент генерал Войцех Ярузелски – военният офицер и политик, който взема властта с военния преврат през 1981 г., ставайки Първи секретар на тогавашната комунистическа партия**. Това със сигурност не е демократичен процес, що се касае до вземането на решения, особено като се има предвид липсата на консултации с гражданите за подобни важни реше-

* Sejm – долната камера на двукамерния парламент в Полша. От 1989 г. насам е най-висшестоящият изпълнителен орган в страната. Договорът Сейм се отнася към споразумение между управляващата Работническа партия и Солидарност, направено по време на преговорите от Кръглата маса. При тях се решава да бъдат проведени избори, при които 161 от местата в Сейм – или 35% от общия брой – да бъдат отворени на съревнование в свободните избори. – Бел. ред.

** Комунистическият елит в Полша се подготвя за промените от средата на 1980-те, следвайки постиженията на перестройката в Съветския съюз, а не обратното. През 1986 г. Полша се присъединява към МВФ. През 1988 г. парламентът въвежда т. нар. закон Вилчек [на министъра на промишлеността Мечислав Вилчек. – Бел. прев.], който въвежда свободен пазар в Полша. А през 1989 г. десетте закона, съставляващи Плана Балцерович, са въведени от последния недемократичен парламент и президента на Полша. Планът Балцерович не е обект на преговори по време на разговорите от Кръглата маса. Неолибералните икономически реформи в Полша не са подготвени от активистите на Солидарност.

ния. Полша е единствената държава от комунистическия блок, която не извършва политически реформи и незабавна пълна демократизация (виж Zaleski, 2007)*.

Имайки предвид обстоятелствата, е трудно да си представим как работниците в Полша са били в състояние да възстановят капитализма. Но синдикатът Солидарност не е агент на икономическата трансформация; неговите активисти играят само символна роля, приемайки промените, предложени от комунистите. Всъщност Втората Солидарност (1989-1989 г.) може да бъде наречена „работническо движение без работници“, тъй като е доминирана от интелектуалци, започнали да договарят условията за трансформацията с комунистическия режим. Същите тези интелектуалци никога не са били истински членове на Солидарност; сред тях са Яцек Курон, Адам Михник, Александър Смолар и Лешек Балцерович. Повечето интелектуалци при Първата Солидарност са имали роля само на експерти или съветници към движението на работниците, като се започне с установяването на „Експертната комисия“. Нещо повече, те не участват в стачките. По думите на Лех Валенса на тях им е даден достъп до синдиката не за да им се предостави влиянието върху него, а тъкмо обратното – за да може да бъдат под контрол, тъй като ако са независими, може да разрушат постиженията му**.

По време на Първата Солидарност повечето интелектуалци нямат право да взимат участие във вземането на

* Особено Съветският съюз въвежда демократични реформи по-рано, като се започне още от март 1989 г. с избора на Конгреса на народните депутати.

** „Защото ако им откажа, те ще започнат да ровят под земята като къртици и пак ще влязат, но през тунел. По-добре да им се каже: Елате, седнете.“ (Fallaci, O. (б.г.). Lech Walesa: The Man Who Drives the Kremlin Crazy. *The Washington Post*. <https://wapo.st/3605QKR>

решения в синдиката. Само служителите в университети, медии или културни институции са могли да станат членове, какъвто е случаят с Бронислав Геремек. Най-често обаче, за да получат такива позиции, интелектуалците трябва да са членове на комунистическата партия, какъвто е случаят с Александър Смолар. Малките и ексклузивни опозиционни групи на интелектуалците трябва да бъдат разграничавани от масовия синдикат на Солидарност.

Струва си да се подчертае маргиналната роля на Адам Михник в дейността на Първата Солидарност, когато той е само съветник към Комисията на стоманороботниците за региона на Мазовше. Макар да има вече значима репутация на дисидент, Михник не е поканен за делегат по време на Конвенцията от 1981 г. Заедно с Яцек Курон той успява да се включи само след специално гласуване по отношение на режима на достъп (Siermiński, 2016). Той дори не е поканен да пише в публикациите на Солидарност. След разочарованието му от ролята на работниците през март 1968 г. Михник се обръща към националкатаолицизма. Той, от своя страна, има решаващо влияние върху мнението му за Първата Солидарност като пропиян от радикализирани работници шанс за национално въстание, което поради това бива сразено (Siermiński, 2016: 288-90).

Неолиберални трансформации

Още през 1970-те, по време на управлението на Едвар Гиерек като Първи секретар на Полската комунистическа партия, икономическите неравенства между работниците и апаратчиците, заедно с цялата бюрократична класа и висше управление, започват бързо да се увеличават. Това е значителен фактор,

спомогнал основаването на Първата Солидарност като работническо движение, настояващо за изземане на контрола върху средствата за производство от бюрократичното управление. Икономическите трансформации настъпват с осъзнаването на апаратчиците, че нарастващите им материални стремления не могат да бъдат постигнати чрез социалистическата система*. Членовете на Комунистическата партия се подготвят добре и си осигуряват възможно най-добрите икономическите позиции в новата система. По онова време този процес бива наричан „особственоствяване на номенклатурата“ (*uwłaszczenie nomenklatury*)**. По този начин бивши членове на управляващия комунистически елит се превръщат в авангард на неолибералните реформи в Полша, прилагайки техни основни положения, в които така или иначе вече вярват. След 1989 г. практически всеки социалистически протест е пренебрегван от властващите елити, заети с въвеждането на неолибералния ред – а през 1990-те години има много повече

* След промените в Съветския съюз, с които перестройката на Горбачов дава път на икономическите трансформации. Днешните управленски елити в Полша считат комунистическия период за преходен между феодализма и капитализма (виж Rzątkowski, 2018).

** В икономически план: под формата на позиции в различни институции от икономически, публичен и неправителствен характер, и особено чрез държавни пенсии и добавки, например и най-вече при пенсиониране (това е единственото социално плащане, което се е увеличило почти три пъти след 1989 г., докато семейните и здравни плащания са намалели гвойно – виж stats.oecd.org/Index.aspx?QueryId=4549). Също характерен за посткомунистическите страни е значителният дял на спортни организации в третия сектор, което е ефект от позиционирането на бившите апаратчици в системата на организации от тази сфера. Така процесът е доста по-малко олигархичен в Полша, отколкото в Русия или Украйна, но все пак гарантира сигурни позиции за посткомунистическите елити в новата капиталистическа икономика (виж Staniszkis, 1991; Poznański, 1996: 224-225).

работнически стачки и протести, отколкото през 1988-89 г. Още през 1991 г. един от най-важните лидери на Солидарност, Збигнев Буяк, казва „Съжалявам за Солидарност“, с което изразява тъгата си, че идеалите на Първата Солидарност не са и не биха могли да бъдат реализирани в условията на новия неолиберален режим. Първоначалните цели на Солидарност за установяване на демократично управление на работното място са противоположни на ефектите от капиталистическата трансформация, водени от съветници и лобисти на международните корпорации.

Демократизация в управлението на предприятията в Полша никога не е имало. Тъкмо обратното, работническите съвети са напълно разпуснати, а нови регулации ограничават потенциалното влияние на синдикатите, особено правото им да организират стачки – чрез въвеждането на закони за задължителни колективни преговори, които на практика забраняват солидарните стачки*. Това дава огромна власт на корпоративното лоби**, включително за въвеждане на високи данъци върху труда, особено чрез въвеждането на регресивни осигуровки (Zaleski, 2019). Вместо предоставяне на възможност за самоуправление на работниците, промените налагат приватизация на предприятията им, масова безработица, ръст на неравенствата и най-голямата вълна на емиграция в историята на Полша. Работници и синдикати са обявени за заплаха за демокрацията, а работническите протести и стачки – за антидемократични действия (Ost, 2005: 18). Най-голямото пос-

* А те са основополагащи за движението Солидарност през 1980 г. За други страни виж Day, M. (2018). The Conference Room Is Replacing the Courtroom. *Jacobin*. <https://bit.ly/2UUSrC>

** Коемо директно води до спад в членството в синдиката, както в много други страни с подобни законодателства. Този спад корелира с нарастващи икономически неравенства и бедност.

тижение на Първата Солидарност – работническите съвети, които фактически влияят върху управлението на фабриките през 1980-те – са напълно изоставени след 1989 г.

Икономическата трансформация на Полша е един от първите исторически примери* за прилагането на програмите за структурни реформи на Международния валутен фонд и Световната банка – същността на неолибералните глобализационни политики, включваща намаляване на социалните плащания и орязване на публичните разходи – т.е. институционализиране на социалния гъмпинг като икономическа политика**. Идеята за гражданско общество се превръща в идеологически механизъм, легитимиращ развитието на система от организации в третия сектор като начин за неолиберално реструктуриране на социалните системи. Тази идеология става инструмент за недемократична атака от страна на икономическите елити срещу прогресивните данъчни системи, демократичните институции на социалната гържава и заместването им с мрежи от социални организации и продължаваща приватизация на социалните услуги (виж Zaleski, 2006; 2012: 149-212)***. От друга страна, публичните и политичес-

* След Боливия през 1985 г., Мексико и Аржентина, където през 1989 г. епископът на Буенос Айрес (по-късно Папа Франциск) се възпротивява на неолибералните промени.

** Програмата за структурни реформи в Полша е широко известна като Плана Балцерович, по името на министъра на финансите в последното недемократично правителство. Икономисти описват Плана като шокова терапия, повлияна от консултациите на съветника на МВФ Джефри Сакс.

*** При анализ на развитието на третия сектор в Полша и други страни на пръв поглед изглежда, че не той нараства и налага демократизация, а по-скоро демократизацията впоследствие налага неговото развитие. По-задълбочено изследване обаче разкрива, че развитието на третия сектор изобщо не е свързано с демократизацията, а по-скоро с процесите на реструктуриране на социалните системи, водещи след себе си изместване на публичното финансиране към организации в този нов

ки дискурси за гражданското общество са конструирани, за да идеализират процесите на обхващане на политическите движения от неправителствените организации като инструменти за деполитизация и омикотворяване.

Заключение

Както вече беше споменато, няма и следа от идеята за гражданско общество из програмата „Самоуправляваща се Република“. Съвременният дискурс за „гражданското общество“ е построен върху презентизма като литературен и исторически анализ, при който идеите и перспективите на днешния ден са анахронично въведени в образите и интерпретациите на миналото*. Мит е, че активистите на Солидарност са разчитали на концепцията за „гражданско общество“, за да изграждат своето движение. Това историческо заличаване има идеологически характер, подобно популяризирането на мнението, че

сектор. В развиващите се страни това означава орязване на социалните разходи и въвеждането на финансиране от чуждестранни правителствени институции, които се занимават с ефектите от същите тези орязвания. Например в Полша основният източник за финансиране на третия сектор е Европейският социален фонд. Секторът служи като троянски кон на маркетизацията и приватизацията на социалните услуги; процес, който преди всичко лишава жените от доходи. Няма индикатори за позитивното въздействие на неправителствените организации върху обществата; по-скоро нарастващият брой НПО корелира с коефициента на Джини, т.е. с нарастващите неравенства. Като доставчици на услуги към публични институции предлагам организациите от третия сектор да се наричат социални организации и вместо те да бъдат идеализирани с изключително неясното понятие „гражданско общество“, да се обозначават с по-обективната концепция за общество на социалното благополучие [*welfare* – Бел. прев.] (Zaleski, 2012).

* Този подход е характерен за школата на историята на идеите.

Алексис дьо Токвил пише за гражданското общество като феномен, противоположен на политическото общество*. Както концепцията за политическото общество, така и тази за самоуправляващата се Република могат да бъдат считани за основни семантични жертви на неолибералната идеология на гражданското общество.

* Дори и бърз преглед на съдържанието на „Демокрацията в Америка“ показва, че понятието за „политическо общество“ е значително застъпено, докато няма никаква употреба на „гражданско общество“. Тук си струва да се отбележи фактът, че дори Робърт Пътнам не използва концепцията за гражданско общество в неговата книга за демокрацията в Италия и вместо това използва понятието „гражданска общност“ (виж Zaleski, 2008; Putnam, 1993: 86-91).

СЕКЦИЯ V

Социализъм накъде?

Особено мнение: позициите на основните леви партии в Централна и Източна Европа към неолибералната икономическа система

ПЕТЪР БАНКОВ*

Въведение

През последното десетилетие основните леви партии в Централна и Източна Европа претърпяха сериозен отлив на подкрепа. Докато допреди десетина години те бяха основният коалиционен партньор в редица правителства из региона, в момента единствено Молдова и Северна Македония са с ляво или ляво-центристко управление. Едно от основните обяснения за този отлив е свързано с тяхната роля в прехода от планова към пазарна икономика след падането на авторитарните социалистически режими в Централна и Източна Европа. Популярният аргумент е, че въпросните партии са основни проводници (а в някои случаи и основоположници) на доминиращите неолиберални политики в региона – остеритет (т.е. бюджетни съкращения и ограничения), либерализация и дерегулация на местните пазари и приватизация на гържавната и общинска собственост в страните от региона – и по този начин са се отдалечили от позициите на последователна лява партия. Това разбиране в момента е толкова ак-

* Сърдечно благодаря на Неда Генова и Рая Апостолова за помощта при изготвянето на този текст.

сиоматично, че научната литература по въпроса се фокусира по-скоро върху последиците на това отдалечаване (Borragán, 2004; Vodea, Bagashka and Nan, 2019). Въпреки това последните години загатват, че въпросните партии ревизират своите позиции. Например в Полша и Унгария основните леви партии (Унгарска социалистическа партия и Съюз на демократичната левица) заговориха, макар и плахо, против чуждестранните инвестиции (Anderson, 2020), а някои – като Българската социалистическа партия (БСП) например – открито се отказаха от предишните си нелеви политики и поискаха ревизия на икономическия преход (Offnews.bg, 2017). Това повдига и основния въпрос на тази статия: какви са настоящите позиции на основните леви партии в Централна и Източна Европа относно икономическите системи в региона?

Отговорът на този въпрос минава през сравнителен анализ на икономическите позиции на основните леви партии в Централна и Източна Европа от 1990 г. насам. С помощта на анализ на съдържанието (content analysis) на изборните програми на въпросните партии чрез базата данни на *The Manifesto Project*, настоящата статия показва, че левите партии в региона като цяло заемат противоречиви позиции: от една страна, те са последователни в критиката си към осте-ритетата и все по-гласовити в противопоставянето си на либе-рализацията на местните пазари към чуждестранно участие; от друга страна, те си остават като цяло привърженици на премахването на държавните регулации в икономическата и социалната сфера и все по-рядко засягат темата за прива-тизацията. Въпреки това като цяло основните леви партии в Централна и Източна Европа остават критични към нео-либералните политики. В този смисъл настоящият отлив на подкрепа на въпросните партии може да се търси не толкова в това какви точно позиции те защитават, а в това доколко

те успяват да представят последователна и убедителна алтернатива на неолибералните политики на остеритет, либерализация, дерегулация и приватизация. От тази гледна точка настоящата статия дискутира в своя край нуждата от това левите партии да обсъдят и изяснят ролята си в прехода към пазарна икономика, както направиха по отношение на ролята на своите предшественици в авторитарните социалистически режими в Централна и Източна Европа.

Статията е разделена на пет основни части. Следващият раздел ще дискутира накратко съществуващата литература относно политическите линии на основните леви партии в региона, извеждайки нуждата да разгледаме техните схващания за процесите на остеритет, либерализация, дерегулация и приватизация. В трета част ще бъде представен изследователският метод на изследването, последван от четвърта част, показваща неговите резултати. В петата и заключителна част статията дискутира резултатите с оглед на настоящата ситуация на спадаща подкрепа за тези партии.

Икономическите позиции на основните леви партии в Централна и Източна Европа: различни гледни точки и различни критерии

Преди да навлезем в детайлите на литературата по тази тема, е важно да уточним основните термини, използвани тук. Първо, Централна и Източна Европа включва в себе си страните от бившия СССР, както и бившите социалистически страни в Европа, независимо дали са били в съветското геополитическо пространство, или не. Терминът е подходящ, защото отразява географските реалности за това къде са разположени разгледаните страни. Също така той запазва

неутралитет по отношение на себеразбирането на въпросните страни, които често се стремят да се разграничат от принадлежността си към региона и свързаните с това негативни конотации.

Второ, под „лява партия“ се разбира партия, която възприема икономическите неравенства за несправедливи и като основен източник на съществуващите обществени, икономически и политически проблеми и поради тази причина предлага политики за тяхното премахване или ограничаване. Това е достатъчно общо определение, за да включи партии с различен произход (наследници на бивши комунистически партии; партии, възстановили своето съществуване след края на социалистическите режими в региона, и такива, появили се след разделението на демократичната опозиция) и твърдост на исканията (както социалдемократически партии, целящи контролиране на влиянието на неравенствата, така и социалистически и комунистически партии, търсещи по-радикална промяна на икономическата система).

Изследванията върху позициите на левите партии в Централна и Източна Европа се занимават основно с въпросите доколкото тези позиции са специфични за региона и, в тази връзка, доколко те се доближават до позициите, смятани за традиционни за европейската и световна левица, свързани с максималното ограничаване на ефектите на икономическото неравенство. Едно от основните изследвания по темата, това на Тауитс и Летки (2009), показва, че левите партии в Източна Европа заемат конвенционално десни позиции, подкрепящи политики на бюджетни ограничения и съкращения, поради желанието им да се деасоциират от предишните авторитарни режими и техните икономически последици. В този смисъл аргументът на Тауитс и Летки потвърждава широко разпространената гледна точка, че левите партии в

региона са се отдалечили от левите идеи, особено при досега си с властта. Въпреки това въпросната гледна точка не получава потвърждение от по-скорошни изследвания. Едно такова изследване на Коман (2019) пресъздава методологията на Тавитс и Летки с изключение на това, че уеднаквява позициите на партиите през годините, за да може те да бъдат сравними времево. Резултатът от това показва, че всъщност левите партии в последните няколко години забиват наляво в своите позиции. Това иде да покаже, че дебатът относно къде стоят левите партии продължава да бъде неразрешен въпрос.

Отсъствието на решение произтича от два основни проблема, по които все още липсва научен консенсус. Първият е свързан с перспективата, от която икономическите позиции на левите партии в Централна и Източна Европа биват разглеждани. Тук досегашните разработки заемат или прекалено широка, или прекалено тясна гледна точка. В първия случай изследванията представят позициите на тези партии с цел да ги контрастират на тези на техните политически опоненти въз основа на централните разделения в обществата в региона. Често за тази цел изследователите използват класическите четири разделения (кливиджу) на Липсет и Рокан, или използват своя теоретическа рамка, базирана на особеностите на конкретните страни, обект на изследване. В този смисъл авторите рядко навлизат в детайли какви конкретни политики левите партии предлагат или защитават, а по-скоро извеждат къде левите партии генерално стоят по въпросните разделения. Например в едно от първите задълбочени сравнителни изследвания на партиите-наследници на социалистическите режими техните леви позиции биват разглеждани през призмата на това доколко те са останали подобни на техните предшественици или са

се изменили (Ishiyama and Bozóki, 2001). Като цяло, този подход помага на читателя да получи конкретна представа за профила на левите партии в Централна и Източна Европа. Въпреки това такова обобщение до голяма степен се пренася и върху неикономически теми, които не са задължително свързани с тези на левицата. Най-често това засяга външнополитическата ориентация на тези партии, представяйки ги като проводници на по-близки отношения между Русия и съответната страна. В този смисъл подобна генерализация не предлага възможността да се разберат нюансите на позициите на левите партии в Централна и Източна Европа.

До момента тези нюанси могат да се видят чрез по-тясната изследователска гледна точка, концентрирана върху публичните политики в страните от региона. Тук икономическите позиции на левите партии са застъпени дотолкова, доколкото те са свързани с конкретните им предложения и позиции в даден ресор. Такива изследвания включват например политиките, свързани с пенсионната система (Naczyk and Domonkos, 2016), или реакциите им към икономическата и финансова криза след 2008 г. (Myant, Dragokoupil and Lesay, 2013). Тук проучванията навлизат в сериозен технически детайл относно какви политики предлагат левите партии. Правейки това обаче не става ясно по какъв начин тези конкретни политики се вписват в цялостната политическа програма на тези партии. Ето защо изследването на икономическите позиции на левите партии от Централна и Източна Европа се нуждае от междинна перспектива, която не само да има възможност да отразява техните детайли, но и да ги извежда като част от по-генералното им отношение към политическите процеси в съответните страни.

Можем да научим две основни неща от горепредставения дебат. Първо, съществуват съществени разлики между по-

зициите на левите партии в Централна и Източна Европа, които могат да се обяснят със специфичния контекст на съответната страна. Въпреки това, както ще бъде представено по-детайлно в следващите редове, може да се открият и по-обща теми и линии, които въпросните партии защитават независимо от националните специфики. Второ, позициите търпят промени, което предполага, че гореспоменатите категоризации представят единствено моментната картина относно профила на дадена партия. В този смисъл определението на тези позиции изисква сравнение с миналото, за да се разбере техният характер. Това сравнение обаче носи със себе си и втория основен проблем в дискусията около схващанията на левите партии в Централна и Източна Европа, а именно: различния критерий, използван през годините. В това отношение могат да се открият три основни периода на изследване.

Първият е периодът на 1990-те години, когато левите партии преминават през процес на организационна и идеологическа трансформация и свързаната с това адаптация към новите политически реалности на демократично общество и зараждаща се пазарна икономика. От тази гледна точка критерият за ляво и дясно до голяма степен е свързан с това доколко дадена партия подкрепя тези промени, или не. Тук левите партии биват основно представени като представители на стария ред, противопоставящи се на промените, особено тези свързани с полагане на принципите на свободната пазарна икономика. Интересното тук е, че това включва дори случаи, когато дадената партия не се противопоставя задължително на създаването на пазарна икономика, а критикува социалната ѝ цена. Българската социалистическа партия (БСП) е един такъв пример: критиките ѝ през 1990-те срещу т.нар. „десен модел на прехода“ и предложенията ѝ

за лява алтернатива, застъпени в изборната ѝ програма от 1994 г., не спират изследователите да заключат, че партията е завела наясно в про-реформаторска посока и с това е в по-добро положение от напр. Комунистическата партия на Руската федерация (КПРФ) или Комунистическата партия на Бохемия и Моравия (КПБМ, Чехия), но пък все още е далеч от твърдата про-реформаторска позиция на полския Съюз на демократичната левица (СДЛ) или Унгарската социалистическа партия (УСП) (Ishiyama and Bozóki, 2001). Гледната точка „реформатори/консерватори“ за делението между ляво и дясно в Централна и Източна Европа губи своето значение около началото на века с установяването в една или друга степен на пазарна икономика в региона – по този начин подобен поглед не би бил подходящ за изследване икономическите позиции на левите партии в Централна и Източна Европа.

Вторият период се фокусира върху последиците от политиките на левите или лявоцентристките правителства в Централна и Източна Европа през 2000-те години. Тук изследователите приемат, че въпросните партии имат важен принос за завършването на икономическия и политически преход и в този смисъл изследванията върху тях започват да третираат политическите им позиции като част от обяснението за техните политически и изборни успехи. Именно в този период донякъде се появява и популярният понастоящем аргумент относно завоя наясно на въпросните партии и негативните последици от това. Такива негативни последици включват увеличаващата се подкрепа за крайногесни партии от по-бедните части от обществата в Централна и Източна Европа (Berman and Snegovaya, 2019), разрушените връзки с естествени партньори като например с профсъюзи (Borragán, 2004), както и засилващата се изборна (Nový, 2014) и протестна мобилизация против левицата (Kostelka and Rovny,

2019). От тази гледна точка изследването на политиките им през този период по-скоро изоставя специфичния контекст на региона и започва да разглежда лявостта на тези партии чрез критерии, които важат до голяма степен и за Западна Европа: какво е тяхното отношение към икономическите неравенства и най-вече до каква степен виждат участието на държавата в икономиката чрез регулации на вътрешния пазар и стимули към бизнеса.

Третият период на изследване надгражда над втория и се концентрира върху политиките на тези партии в условията на продължителна политическа и електорална изолация. През 2010-те години те все по-рядко достигат до властта, а нивото на изборната им подкрепа намалява все по-сериозно. В тези условия те все по-често заемат ролята на опозиция и в този смисъл тяхната лявост минава през това какви алтернативи предлагат за съществуващия икономически ред, особено към последиците от Голямата рецесия от края на 2000-те. Ето защо изследванията на позициите на левите партии до голяма степен се концентрират върху това доколко те успяват да застъпят собствени теми, свързани с нарастващото социално неравенство като последица от политиките на бюджетни ограничения и структурни реформи, целящи стабилизиране на икономическото състояние на страните от региона.

Трите периода показват нуждата от използването на единен критерий за това какво е „ляво“ в Централна и Източна Европа. В този смисъл те посочват и основните насоки, които изследванията трябва да вземат предвид, когато изследват позициите на левицата от региона. По този начин тази статия се стреми да надгради над тези елементи от трите периода, които помагат за по-точното разбиране на тези позиции. Започвайки отзад напред, последният период показва

основната тема, която левите партии трябва да адресират в момента: неолибералната икономическа система на бюджетни съкращения и ограничения (остеритет), либерализация на достъпа на чуждестранни участници в местните пазари, премахване на държавните регулации над участието на частни субекти в местните пазари (дерегулация), както и раздържавяване и приватизация на държавна или обществена собственост. Фокусът върху опозицията на неолиберализма отразява нуждата от средносрочна перспектива за левите партии от Централна и Източна Европа. След провалите на социалистическите режими в региона повечето от тези партии приеха условията на капиталистическата система, фокусирайки се по-скоро върху ограничаване на ефектите на капитализма върху най-уязвимите социални групи, но не и върху преодоляването на капитализма като по-дългосрочна цел. В този смисъл, противопоставянето на неолибералната икономическа система с цел преодоляването ѝ е основно условие, за да разберем доколко левите партии имат желание и готовност да поддържат или преоткриват техните дългосрочни планове за постепенното преодоляване на капитализма като икономическа и социална система.

Вторият период извежда и критерия, по който можем да разграничим ляво от дясно при тези условия, а именно: подкрепата за неолиберална икономическа система се възприема като традиционна дясна позиция, докато противопоставянето на нея е лява позиция, заложена в отрицанието на икономическото неравенство, което съпътства неолибералната икономическа система. Тук е моментът да се отбележи, че през последното десетилетие наблюдаваме десни и центристски партии да се застъпват за по-голямо участие на държавата в икономиката и поради тази причина този критерий за ляво и дясно не би бил напълно надежден индикатор,

особено при положение, че левите управления през 1990-те и 2000-те години спомогнаха за въвеждането на неолибералната икономическа система в региона. Това е свързано и с наученото от първия период, а именно: нуждата да се използват критерии, които отразяват специфичните условия в Централна и Източна Европа. Използването на такива специфични критерии обаче не би било възможно в настоящото изследване, тъй като то по-скоро търси настоящите позиции на левите партии в региона. Едва когато те станат известни, е възможно тези специфики да бъдат отразени. В този смисъл разделението ляво/дясно тук, заместващо делението отрицание/подкрепа на неолибералната икономическа система, по-скоро представлява изследване на това доколко тези настоящи позиции са последователни през годините въз основа на единния критерий, използван в тази статия.

Методология

Чрез дискусията в последния параграф вече навлизаме и в детайлите на това как настоящата статия ще изследва икономическите позиции на основните леви партии в Централна и Източна Европа. За целта ще се използват количествени методи на изследване. Причините за това са две. Първо, основният въпрос относно това какви са настоящите позиции на левите партии относно икономическата система е емпиричен. В този смисъл, за да разберем настоящите позиции, е нужно да ги сравним както с тези от миналото, така и с различните партии от региона, включени в изследването. Чрез количествен метод на изследване можем с достатъчна точност да изведем степенята на разликата с миналото и между различните партии (списък на включените в изследването

партии е достъпен в Таблица 1). Второ, количественото изследване на позициите позволява да се обхванат голям брой партии, което помага за създаването на една по-цялостна картина за ситуацията в Централна и Източна Европа. От тази гледна точка такъв метод има слабостта, че не вниква в специфичния национален контекст на съответната страна, но това за момента не е нужно. Едно последващо изследване, ползващо качествени методи, може да предложи по-задълбочена гледна точка по въпроса, стъпвайки на общата картина, представена тук.

Най-подходящият количествен метод на изучаване на икономическите позиции на левите партии в Централна и Източна Европа е анализът на съдържанието (content analysis). Той дава възможност да се избегнат проблемите с общия и специфичния фокус върху политиките на тези партии, дискутирани в предната част на статията. Това се постига чрез подбора на конкретни взаимосвързани теми, като по този начин се получава информация както за позициите на партиите по конкретни въпроси, така и за по-цялостната им икономическа линия. Алтернатива на анализа на съдържанието би бил дискурсивният анализ върху партийните позиции, фокусиращ се върху изразните средства при представянето им, но поради липса на познания относно специфичните национални контексти на повечето държави в Централна и Източна Европа, този метод не би бил успешно приложим.

Конкретните документи, върху които се фокусира статията, са изборните програми на основните леви партии в Централна и Източна Европа. Те са предпочетени пред политическите им програми по три основни причини. Първо, за разлика от партийните програми, изборните такива биват публикувани по-често и по този начин отразяват евентуалните позиционни промени. Например в България след 1990 г.

БСП базира своите политики на три различни програми (1990, 1994, 2008), въпреки че участва на десет национални провеждания на избори в същия период. Второ, изборните програми съдържат конкретно поставени цели и предложения, за разлика от по-общите разписания, изразени в политическите програми. Трето, изборните програми като документ могат да се намерят много по-лесно от политическите. В процеса на подготовката на настоящата статия не беше възможно намирането на всички действащи политически програми на подбраните партии, особено тези от началото на 1990-те, което възпрепятства включването им в настоящото изследване. Също така информацията в програмните политики не предлага достатъчно на брой данни за това какви конкретни позиции те защитават относно неолибералната икономическа система. Отделно, липсва информация за това как тези партии разглеждат своята роля в прехода към пазарна икономика и продължаващото съществуване на неолиберална икономическа система в съответната страна.

Най-подходящ източник за позициите на основните леви партии в Централна и Източна Европа сред техните изборни програми е базата данни на *The Manifesto Project*. Това е международен проект, който съхранява изборните програми на над 1000 политически партии от над 50 страни на 5 континента от 1945 г. насам. Въпросната база данни кодира програмите в седем различни области, което позволява да се обхванат почти всички възможни изборни теми. Кодирането се осъществява на база квазиизречения, т.е. едно цяло изречение може да съдържа данни по няколко въпроса. Макар самата база данни да не е без своите методологични проблеми (Mikhaylov, Laver and Benoit, 2012), тя предлага най-пълен и систематичен поглед над това какво една политическа партия предлага като програма и позволява както времеви, така и географски сравнителен анализ.

Базата данни съдържа информация за 19 страни от региона (Албания, Босна и Херцеговина, България, Хърватия, Чехия, Естония, Унгария, Латвия, Литва, Северна Македония, Молдова, Черна гора, Полша, Румъния, Русия, Сърбия, Словакия, Словения и Украйна), като от тях в изследването са включени 17. Това се дължи на факта, че данните за Албания и Украйна не са актуални, завършващи съответно през 2001 и 2007 г. В таблица 1 могат да се видят включените партии. Подборът се спира върху партии, постигнали поне два пъти участие в националния парламент на своята страна – или самостоятелно, или като основна част на изборна коалиция. По този начин случаи като Евролевицата или Алтернатива за Българско Възраждане (АБВ) в България, влезли в парламента само веднъж, биват изключени от анализа. Където в дадена страна има две или повече основни леви партии на дадени избори (напр. Черна гора в повечето години), тогава се взима усредненият резултат от позициите на въпросните партии за съответните избори.

Изследването се фокусира върху позициите на селектираните партии в четири основни области: остеритет, либерализация, дерегулация и приватизация. Четирите области изразяват основните политики на неолибералната политика (Summers and Pritchett, 1993), която е основната икономическа парадигма в момента в Европа и конкретно в региона. По този начин анализът включва две основни нива: политиките по четирите основни области, както и цялостната им позиция към неолибералната политика.

Политиките на остеритет представляват в основата си бюджетни съкращения с цел намаляване на публичната задлъжнялост. На тези политики левите партии противопоставят нуждата от инвестиции в публичните услуги, което би подобрило тяхното качество и би спомогнало

за социалната защита на непривилегировани социални групи. В този смисъл настоящото изследване включва две групи от променливи, отразяващи позициите „за“ или „против“ политиките на остеритет. Подкрепа за остеритета е изразена чрез положителни споменавания на икономическа ортодоксалност (per414; т.е. намаляване на бюджетния дефицит, реструктуриране по време на криза, стимулиране спестовността в лицето на икономически трудности, подкрепа за стоковите пазари и банковата система и за силна валута), подкрепа за ограничаване на социалната държава (per505) и инвестициите в образователната система (per507), негативни споменавания на трудови социални групи (per702) и позитивни споменавания на средната класа и професионални групи (per704). Позиции против остеритета включват позитивни споменавания на кейнсианската икономическа политика (per409), социалното равенство (per503), разширяването на социалната държава (per504) и на инвестициите в образователната система (per506), както и позитивни споменавания на трудови социални групи (per701), непривилегировани малцинствени групи (per705) и не-икономически демографски групи (per706).

Либерализация се отнася към външнотърговските политики на дадена страна: подкрепящите я искат свободна търговия чрез премахване на мита и всякакви ограничения, насочени към чуждестранни инвестиции, докато противниците ѝ застават зад политики на протекционизъм на националната икономика. *The Manifesto Project* съдържа такива променливи, свързани с противопоставянето (per407) или подкрепата на политиките на протекционизъм (per406). Дерегулацията е свързана с премахването на всякакви законодателни и административни пречки пред развитието на частния бизнес и свободната търговия. В противовес на това

се предлагат мерки, целящи да регулират пазара в посока, която да попречи на създаването на монополни или картелни положения, на оцеляването на потребителите и като цяло на разрастването на икономическото неравенство. От тази гледна точка анализът на позициите на основните леви партии в Централна и Източна Европа включва следните променливи: подкрепата за дерегулация е изразена чрез защита на принципите на свободната пазарна икономика (per401), позитивни споменавания на икономически стимули за частни бизнеси (per402), негативни споменавания на контрол над икономиката (per4012), както и насърчаване на включването на частни участници в сферите на културата (per5021), социалната справедливост (per5031), социалната държава (per5041) и образованието (per5061). Противостоеенето на дерегулацията се състои от подкрепа за регулиране на пазара (per403), икономическо планиране (per404), корпоративна смесена икономика (per405), контролирана икономика (per412) и национализация (per413).

Четвъртата основна политика на неолибералната икономическа система е приватизацията на държавната собственост и намаляване на участието на държавата в свободния пазар. Тук противниците на приватизацията предлагат като алтернатива увеличаване на роля на държавата в икономическата система. В този смисъл включените променливи са следните: подкрепата за приватизация се изразява в нейното положително споменаване (per4011), подкрепа за възстановяването на отнетата частна собственост (per4013) и за политиките на ваучерна приватизация (per4014); опозицията на приватизацията включва положителни упоменавания на индустрии с държавна собственост (per4123), социалистическа собственост (per4124), както и негативни споменавания на възстановяването на

отнетата частна собственост (per4131) и приватизацията като цяло (per4132).

Изчислението на въпросните позиции става по следната формула:

$$\text{logit}(\theta_i) = \log_{10}(\Pi+.5) - \log_{10}(O+.5)$$

Въпросната формула изчислява степеня на подкрепа на избраните партии за конкретната политика (остеритет, либерализация, дерегулация, приватизация), като от изразените позиции за подкрепа (Π) за тях изважда тяхната опозиция (O). Крайният резултат варира между -10 (пълно отрицание на въпросната политика) до +10 (пълна подкрепа). Със същата формула се изчислява и цялостната степен на подкрепа за неолибералната политика като вместо включването само на определени икономически позиции, тук са включени всички променливи от четирите области.

Резултати

Данните показват интересни тенденции. Започвайки с резултатите от изследването върху цялостната позиция на левите партии в Централна и Източна Европа относно неолибералната икономическа система (Фигура 1), се открояват две любопитни тенденции. Първата и по-основната е, че като цяло в огромно мнозинство от случаите левите партии заемат отчетливо отрицателни позиции към неолибералните политики. Това се вижда в отрицателните стойности, които почти всички партии или средноаритметични резултати показват през годините. В този смисъл изглежда, че като цяло аргументът, че левите партии са завили надясно в своите позиции, няма сериозна подкрепа. Това обаче не се потвържда-

ва при внимателно вглеждане в детайлите. Тук голямо впечатление правят изключенията от правилото. Първото от тези изключения е случаят на Черна гора и Сърбия, които според данните са най-отворени за подкрепа на неолибералната система. Това до голяма степен е обяснимо с конкретния контекст на двете страни.

В случая на Сърбия данните идват от икономическите позиции на Социалистическата партия на Сърбия, която управлява страната по времето на Слободан Милошевич, както и от 2008 г. насам (във втория ѝ период на власт е по-скоро второстепенен коалиционен партньор). В този смисъл обяснението за конкретните неолиберални позиции на партията особено до 2000 г. е свързано с участието ѝ във властта и свързаните с това пропазарни реформи като преход към пазарна икономика в Югославия.

В случая на Черна гора обяснението е свързано с изчислението на позициите. Тук са включени две основни партии – Демократичната партия на черногорските социалисти (ДПЧС, пряк наследник на Съюза на Комунистите в Югославия след разпадането на Югославия, водена първо от Мумир Булатович и впоследствие от Мило Джуканович) и Социалистическата народна партия на Черна гора (СНПЧГ, появила се след разрива в отношенията между Булатович и Джуканович в края на 1990-те). Двете партии са основните политически сили в Черна гора, разделени до голяма степен от конституционния въпрос дали страната трябва да бъде независима (ДПЧС), или да работи към възстановяване на съюза със Сърбия (СНПЧГ). Това разделение се прехвърля до голяма степен и върху икономическите политики на двете партии: постепенната външнополитическа преориентация на Джуканович в западноевропейска посока като цяло обуславя и нарастващите неолиберални позиции на партията му с цел привличане на чуждестранни инвестиции,

докато СНПЧГ заема по-протекционистки позиции като алтернатива на тези на своите основни конкуренти. В този смисъл неолибералните позиции на черногорските леви партии по-скоро отразяват динамиките, които съпътстват противопоставянето на тези две партии.

Второто интересно откритие от данните за позициите относно неолиберализма са различните траектории, които се наблюдават в различните страни. Именно оттук произтича и един от силните аргументи в полза на одесняването на левите партии в Централна и Източна Европа. Както може да се види от Фигура 1, чисто времево в повечето от страните партияите най-късно до средата на 2000-те години заемат позиции, близки до неолибералните, последвани от рязък завои наляво и последващи различни траектории в техните икономически позиции. Единственото изключение от тази тенденция е Румъния, където Социалдемократическата партия (СДП) постепенно заема все по-неолиберални позиции, последвани от категорични промени в противоположна посока. Това до голяма степен се обяснява с нейната коалиционна политика. Например данните от 2012 г., когато партията достига своя пик на про-неолиберална подкрепа, са от програмата на голямата коалиция Социален съюз, създаден между СДП и нейния основен конкурент в център-дясно, Националната либерална партия (НАП).

Въпросните различни траектории от средата на 2000-те години насам открояват четири основни групи. Първата и най-голяма група е на партияите, които завиват надясно в позициите си относно неолибералната политика. Това включва партияите в Босна и Херцеговина, България, Хърватия, Румъния, Сърбия, Словакия и Словения. Именно тези случаи предлагат сериозна подкрепа за тезата, че левите партии в Централна и Източна Европа наистина стават все по-

отворени към неолибералната политическа система в региона, вместо да ѝ се противопоставят. Втората група е тази на умерените промени, представлявана от Естония, Унгария, Македония, Молдова, Полша и Русия, където партиите правят плах завои надясно (Естония) или наляво (в останалите случаи), но нищо, което загатва отчетливи промени, които да бъдат забелязани от обществата в тези страни. В този смисъл стабилността на позициите по-скоро създава впечатлението на липса на промяна в сравнение със защитаваните политики през 1990-те, като по този начин левите партии допринасят за цялостния аргумент, че са загубили рефлексите си ефективно да се противопоставят на неолибералната икономическа система.

Последните две групи са най-малобройни. Първата е тази на страни като Латвия и Черна гора, където забелязваме честота във внезапността на промените. В случая на Латвия това до голяма степен се дължи на два фактора. Първо, основните партии вляво, свързани с настоящата партия Социалдемократическа партия „Съгласие“, са обединени около идеята за защита интересите на рускоезичното малцинство в страната. Поради това през годините тези партии участват в различни предизборни коалиции, доминирани от партии с различни идеологически профили, което обяснява и гръзките програмни измествания за всеки парламентарен избор. Втората малобройна група е на страните, в които левите партии последователно отстояват все по-леви позиции: Чехия и Литва. В случая на Чехия това е дължи на факта, че Чешката социалдемократическа партия (ЧСДП) и КПБМ доминират лявото пространство в страната и се конкурират за мобилизацията на сходни социални групи, което предопределя и техните близки идеологически позиции. По-интересното е, че въпросните позиции не са задължително повлияни от участието

във властта, съдейки по случая на социалдемократите. Макар партията да се завръща на власт през 2014 г., десните икономически позиции на основния ѝ коалиционен партньор (АНО 2011) спомагат за това ЧСДП да завижда наляво, за да може да предложи открит идеологически профил. При Литва левите позиции на тамошната Социалдемократическа партия на Литва (СДПЛ) произтичат до голяма степен от вътрешния идеологически сблъсък между двете основни фракции в партията, при което лявата фракция има сериозно влияние върху изборната програма. Интересно обаче е да се проследи доколко устойчива е лявата траектория в литовския случай след 2018 г., когато част от депутатите ѝ я напускат поради несъгласието си с излизането на СДПЛ от управляващата евроскептична коалиция със Съюза на фермерите и зелените в Литва и основават Социалдемократическата трудова партия. Това ще се установи на предстоящите парламентарни избори през октомври 2020 г.*

Детайлите от данните от индивидуалните компоненти на неолиберализма разкриват до голяма степен причините за тази разнообразна картина. Това си личи дори по отношението към политиките на остеритет (Фигура 2). Като цяло във всички страни от Централна и Източна Европа, включени в изследването, левите партии заемат категорични позиции против бюджетните ограничения и съкращения. Както може да се види, сравнено с позициите им по другите компоненти, тази им позиция е една от най-последователните и устойчиви през годините. Въпреки това и тук се наблюдават интересни тенденции. Това си личи от трите траектории, включващи относително равен брой случаи. Първата и най-основна група е тази на категоричните противници на бюджетните съкра-

* Статията е завършена през септември 2020 г.

щения, която се състои от левите партии в Чехия, Естония, Литва, Македония, Молдова, Русия и Сърбия. Тук интересни са случаите на Литва и Молдова, които през последното десетилетие правят рязък лев завой в своите позиции. В случая на Молдова това се дължи до голяма степен на появата на Социалистическата партия на Република Молдова, създадена от бивши членове на съществуващата комунистическа партия. Техните категорични антиостеритетни позиции са част от цялостното им критично отношение към съществуващите партии в страната, особено към комунистическата, която бива обвинявана в изоставяне на левите си позиции.

По-непоследователна е втората група, където партиите променят своите позиции почти на всеки следващи избори. Тази група включва Черна гора, Латвия, Унгария, България, Босна и Херцеговина, Полша, Румъния, Словакия, Словения и Хърватия. Повечето от тези случаи подсказват, че до голяма степен непоследователността се дължи на участието на споменатите партии във властта. Например както в Босна и Херцеговина, така и в България, а също и Унгария, основните леви партии стават по-благосклонни към бюджетни съкращения и ограничения или в избори, когато въпросните партии влизат във властта (Босна и Херцеговина през 2000 и 2010 г., Унгария през 2002 г.), или когато излизат от нея (Унгария през 2010 г., България през 2009 г.). Въпреки това случаите с БСП при изборите през 2001, 2014 и 2017 г. показват, че такъв завой не носи сериозна изборна подкрепа.

Данните, свързани с политиките на дерегулация (Фигура 3), посочват една от темите, по която повечето леви партии в Централна и Източна Европа не предлагат сериозна съпротива, а по-скоро дори подкрепят такива политики. Огромно мнозинство от случаите (с известни изключения сред тях) откровено заема позиции в подкрепа на премахването на дър-

жавните ограничения и регулации върху бизнеса. Това е особено видимо в случаите на Хърватия и Македония и до много голяма степен Босна и Херцеговина, Естония, Молдова и Черна гора, където с единични изключения левите партии активно пропагандират дерегулация на местните пазари. Към тях се допълват и случаите в България, Унгария и Полша, където съответните партии до голяма степен защитават подобни позиции, макар и да са имали периоди, през които активно са се противопоставяли. Това е най-видно в случая на БСП, когато партията защитава държавни регулации през 1991 и 1994 г., като по-отчетливи са тези ѝ позиции през 2013 и 2014 г.

Като допълнение на тези случаи идват и страните, където левите партии не заемат последователни позиции или траекторията им загатва за постепенно приемане на политиките на дерегулация. Такъв е случаят с Латвия, където левите партии, свързани със СДП „Съгласие“, по-скоро се противопоставят на дерегулациите през 1990-те и 2000-те с изключение на изборите през 1993 и 2002 г. След основаването на партията през 2010 г. виждаме сериозна смяна в подкрепа на дерегулацията при изборите през 2011 г., което остава макар и в драстично по-малка степен на последващите избори. В случаите на Румъния и Словакия наблюдаваме левите партии постепенно да заемат все по-дерегулативни позиции, макар и в дълги периоди от време те да се противопоставят на дерегулациите. Това е особено валидно за случая на Словакия, където левите партии постоянно се противопоставят на дерегулациите (с изключение на изборите през 2006 г.), но също така се наблюдава и стабилна траектория на постепенно увеличаващо се приемане на такива политики. Подобно е положението и в Словения, където партиите в нито един момент досега не са заемали позиции на подкрепа за дерегулации, но след 1992 и 2008 г. траекторията е определено в полза

на такива политики. Отвъд тези случаи страните, където леви партии заемат последователни прорегулаторни позиции през годините със стабилна траектория в тази посока, са по-скоро изключение: Чехия, Литва и особено Русия.

Следващите два компонента са тези, за които левите партии в Централна и Източна Европа говорят най-малко: либерализация (Фигура 4) и приватизация (Фигура 5). Това донякъде е изненадващо, при положение, че либерализацията на пазара, даваща достъп на чуждестранни инвеститори и работодатели, както и приватизацията на държавни предприятия, бяха и са в основата на икономическия преход към пазарна икономика в региона. Нека погледнем първо отношението на партиите относно икономическия протекционизъм. Тук виждаме, че в повечето случаи те много рядко агресират този въпрос в своите предизборни програми. Това включва Босна и Херцеговина, Естония, Хърватия (като тук партиите заемат позиции в подкрепа на либерализацията през 1990-те), Латвия, Черна гора (също като в Хърватия, заемащи про-либерализационни позиции в средата на 2000-те) и Сърбия. В случаите на Унгария и Македония се забелязва, че партиите започват да агресират тези теми в последното десетилетие, критикувайки либерализацията, както и в случая на Словения, където левите партии преминават от едната крайност към другата след 2004 г.

Отвъд тези случаи, в останалите страни често (ако не постоянно) се говори по темата за либерализацията на пазара, отличавайки две основни тенденции. Първата е на страните, в които левите партии, като в случая на Словения, променят постепенно позицията си от едната към противоположната посока. Това включва както случаи, при които партиите стават все по-отворени към либерализацията (Молдова, Полша и до известна степен Румъния), така и такива, които стават

Все по-критични към либерализацията след първоначално изказана подкрепа, какъвто е случаят на БСП в България. Втората група е на последователните критици на либерализацията, включваща Чехия, Литва, Русия и Словакия.

И ако партиите постепенно започват да засягат темата за либерализацията през последните години, то в случая на приватизацията наблюдаваме обратната траектория: повече говорене по темата в миналото, когато е осъществяван процесът на раздържавяване и приватизиране на държавна собственост, и по-малко засягане към сегашния исторически момент. По-интересното в случая е това, че като цяло левите партии в Централна и Източна Европа подкрепят приватизацията, макар в повечето случаи тази подкрепа постепенно да намалява. Най-логичното обяснение за тази траектория са социалните ефекти на приватизацията, които водят въпросните партии да преразгледат отношението си към конкретната политика. Интересно е да се види, че единственият случай, в който левите партии заемат последователни позиции против приватизацията, са тези в Чехия, където социалдемократическата и комунистическата партии представляват основните политически сили, критикуващи съответната политика.

Дискусия и заключение

Нека обобщим данните: като цяло левите партии в Централна и Източна Европа заемат критични позиции към политиките на неолибералната икономическа система, което показва, че все пак те остават важен политически представител на онези части от обществата в региона, които са най-пряко засегнати от ефектите на тези полит-икономи-

чески инструменти и са несъгласни със и противопоставящи се на задълбочаващите се социални, икономически и политически неравенства. Въпреки това детайлите на тези позиции загатват за това, че левите партии в Централна и Източна Европа имат все още върху какво да работят, за да могат да предложат задълбочена, последователна и убедителна критика на неолиберализма. От една страна, повечето от тези партии остават критични към политиките на бюджетни съкращения и ограничения, а в последно време са и все по-критични към либерализацията на местните пазари към чуждестранния капитал. От друга страна обаче, данните показват, че те остават в подкрепа на премахването на административните регулации над участието на частни субекти в местните пазари, а също така до голяма степен са спрели да говорят за политиките на раздържавяване и приватизация на държавна собственост. Това загатва, че левизмът в Централна и Източна Европа в момента не е напълно способна да предложи алтернативна визия и качествено представителство в противовес на доминиращите неолиберални икономически системи в региона.

Какво да се прави в такъв случай? Най-лесният отговор би бил програмите да се преработят, като тези партии станат по-критични към дерегулацията и приватизацията и започнат все повече да говорят против либерализацията на местния пазар дори когато става въпрос за страна-членка на ЕС и подобно предложение да е в пряк разрез с настоящите политически и правни принципи на Съюза. Това обаче не би гарантирало сериозен ръст на подкрепа. Това си личи точно в случаите, при които леви партии от региона предлагат последователна критика на неолиберализма. Както се вижда в данните по-горе, в Чехия, Литва и до голяма степен Русия

случаят е именно такъв. Ако за момент оставим Русия поради специфичните условия на нейния политически режим (т.е. ограничаващата авторитарна политическа система, в която работят КПРФ и Справедлива Русия), другите два случая не вдъхват много оптимизъм. В Литва Социалдемократическата партия влезе във властта след като зави в неолиберална посока, а впоследствие и се разцепи като партия. В Чехия социалдемократи и комунисти са сянка на историческата си сила: на последните избори през 2017 г. двете партии постигнаха рекордно ниски резултати, макар и да имат съществено участие в политическото управление на страната в момента (социалдемократите като миноритарен коалиционен партньор, комунистите като подкрепящи правителството при ключови законопроекти). Това иде да покаже, че стратегия, опираща се единствено на идеологическа и програмна промяна, не е достатъчна гаранция за нарастваща подкрепа сред електората, а с това и за нарастваща обществена тежест, която да доведе до качествена промяна на настоящето.

В този смисъл задачата на левиците в Централна и Източна Европа е далеч по-трудна. Това е защото тяхното политическо и социално завръщане изисква много по-голяма идеологическа изобретателност, както в сравнение с техните западноевропейски колеги, така и що се отнася до предишния опит на идеологическа и организационна промяна, възприела до голяма степен шаблона на западноевропейската социалдемокрация през 1990-те години. Въпреки това предишният опит показва и какво трябва да се прави, а именно: изграждане на доверие към тези партии сред обществото. В настоящата ситуация доверие към левите партии няма не само поради политиките, които те провеждат като управляващи, но и поради нарастващите нива на корупция сред

тях. Като допълним нарастващата доминация на десни и центристски партии, въввлечени в идеологически борби, свързани с индивидуални права, но обединени от – поне на думи – убедени антиавторитарни и антилеви позиции, остава малко пространство за левите партии да предложат релевантни теми и алтернативи на обществото. Ето защо настоящият период до голяма степен напомня на периода на първоначалните години от падането на социалистическите режими от региона, когато левите партии отново са в политическа и изборна изолация (разбира се, със сериозни разлики в организационния и експертния капацитет на тези партии, както и в отношенията им с техните убедени избиратели).

От тази гледна точка ситуацията предоставя и големия шанс на левията в региона да се реформира. Виждаме че вече се появяват нови леви партии като тези в Словакия и до известна степен Полша, които засягат темите за социалните неравенства и критикуват неолиберализма, и до голяма степен постигат успехи в тези сфери. Той се дължи и на факта, че тези нови партии не носят бремето на миналото, свързано с участие във властта. Ето защо първата стъпка на основните леви партии в региона е именно изясняването на тяхната властова роля по времето на прехода и по-конкретно приноса им към въвеждането и поддържането на неолибералните политики: как тези партии разглеждат тази своя роля и какви са уроците от опита, натрупан през последните 30 години? За момента такъв разговор не се води: в нито една политическа програма тези партии не говорят критично за това какво са направили преди и какво биха направили различно сега, за да убедят избирателите, че предлагат нещо ново и различно от досегашното. Плахи опити за агресиване на тези теми се забелязват в програмите на унгарските социалисти, но там темата се разглежда по-скоро откъм

оста демокрация/авторитаризъм, свързана с доминацията на дясното управление на Виктор Орбан. Това обаче е крайно недостатъчно. Време е левицата в Централна и Източна Европа да започне говори по тези теми, както го правеше в началото на 1990-те години.

Таблица 1. Списък на партиите, включени в изследването

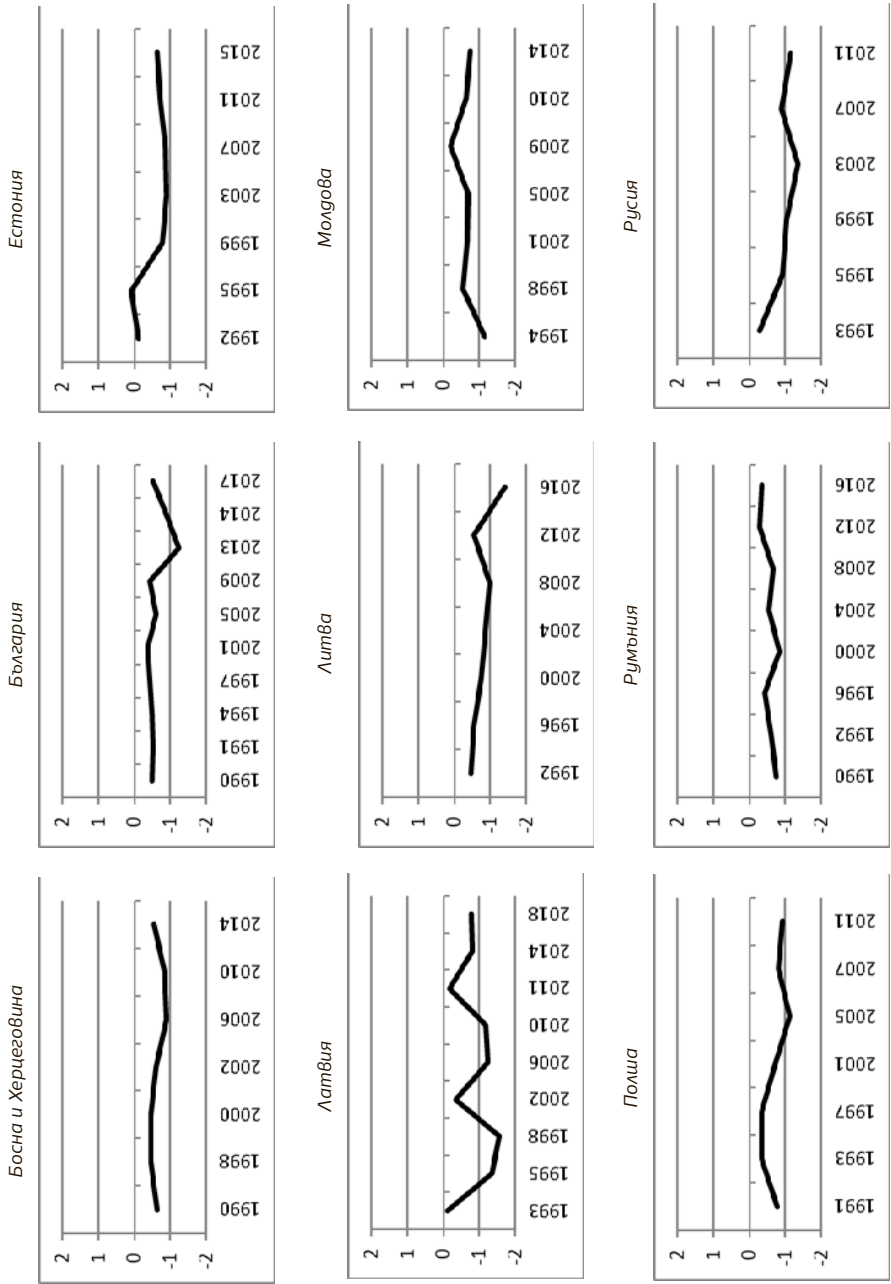
Страна	Партия	Години
Босна и Херцеговина	Лига на комунистите на Босна и Херцеговина-Социалдемократическа партия	1990
	Социалдемократическа партия на Босна и Херцеговина	1998, 2000, 2002, 2006, 2010, 2014
България	Българска социалистическа партия	1990, 1991, 1994, 1997, 2001, 2005, 2009, 2013, 2017
Естония	Естония (Естонска) Социалдемократическа партия	1992, 1995, 1999, 2003, 2007, 2011, 2015
Латвия	Партия на народното съгласие	1993, 1995, 1998
	Латвийска социалистическа партия	1995

	Коалиция „За човешки права в обединена Латвия“	2002, 2006
	Центъра на съгласието	2006, 2010, 2011
	Социалдемократическа партия „Съгласие“	2014, 2018
<i>Литва</i>	Литовска социалдемократическа партия	1992, 1996, 2000, 2004, 2008, 2012, 2016
	Литовска демократична трудова Партия	1992, 1996, 2000, 2004
<i>Молдова</i>	Изборният блок на Социалистическата партия и Движение „Обединение“	1994
	Партия на комунистите на Република Молдова	1998, 2001, 2005, 2009, 2010, 2014
	Демократична партия на Молдова	2005, 2009, 2010, 2014
	Партия на социалистите на Република Молдова	2014
<i>Полша</i>	Съюз на демократичната левица	1991, 1993, 1997, 2001, 2005, 2011
<i>Румъния</i>	Фронт за национално спасение	1990
	Демократичен фронт за национално спасение	1992

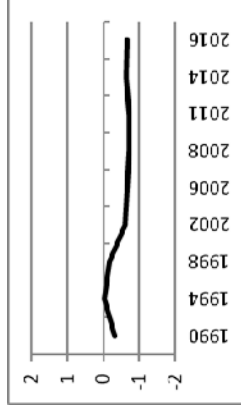
	Партия на социалдемократията в Румъния	2000
	Социалдемократическа партия	2004, 2008, 2012, 2016
<i>Русия</i>	Комунистическа партия на Руската Федерация	1993, 1995, 1999, 2003, 2007, 2011
	Справедлива Русия	2007, 2011
<i>Северна Македония</i>	Социалдемократически съюз на Македония	1990, 1994, 1998, 2002, 2006, 2008, 2011, 2014, 2016
<i>Словакия</i>	Партия на демократичната левица Смер-Социалдемократия	1990, 1994, 1998, 2002, 2006, 2010, 2012
<i>Словения</i>	Съюз на комунистите на Словения	1990
	Обединена листа на социалдемократите	1992, 1996, 2000
	Социалдемократи	2004, 2008, 2011, 2014
<i>Сърбия</i>	Социалистическа партия на Сърбия	1990, 1992, 1993, 1997, 2000, 2003, 2007, 2012, 2014, 2016
<i>Унгария</i>	Унгарска социалистическа партия	1990, 1994, 1998, 2002, 2006, 2010, 2014
<i>Хърватия</i>	Лига на комунистите на Хърватия-Партия на демократичните промени	1990

	Социалдемократическа партия на Хърватия	1992, 1995, 2000, 2003, 2007, 2011, 2015, 2016
<i>Черна гора</i>	Лига на комунистите на Черна гора	1990
	Социалистическа партия на Черна гора	1990
	Демократична партия на социалистите в Черна гора	1992, 1996, 1998, 2001, 2006, 2009, 2012, 2016
	Социалдемократическа партия на реформаторите	1992, 1996, 2002, 2016
	Социалистическа народна партия на Черна гора	1998, 2002, 2006, 2009, 2012, 2016
	Социалдемократи на Черна гора	2016
<i>Чехия</i>	Комунистическа партия на Чехословакия	1990
	Комунистическа партия на Бохемия и Моравия	1992, 1996, 1998, 2002, 2006, 2010, 2013, 2017
	Чешка социалдемократическа партия	1992, 1996, 1998, 2002, 2006, 2010, 2013, 2017

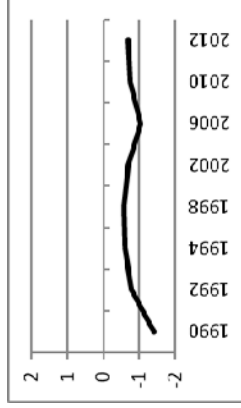
**Фигура 1. Позициите на основните леви партии
относно неолибералната икономическа система**

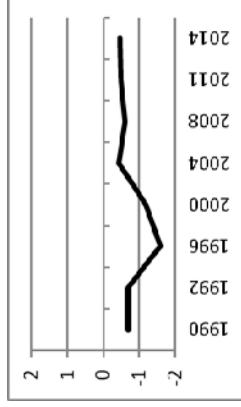
Северна Македонија

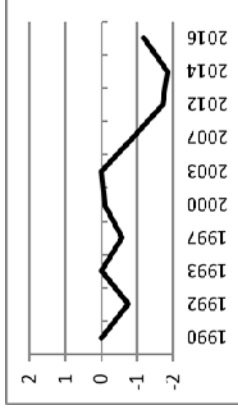
Словачка

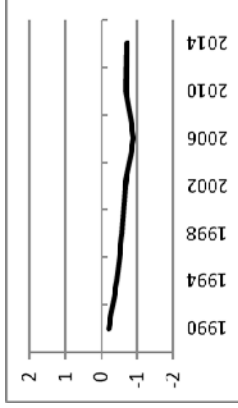
Словенија

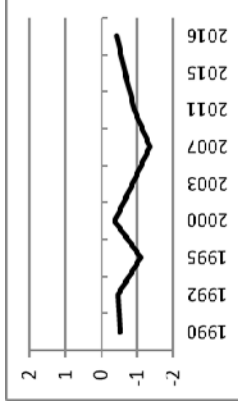
Србија

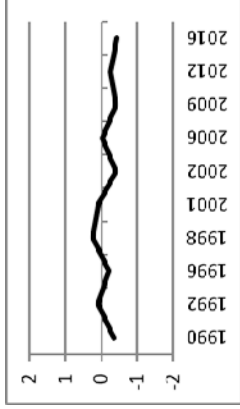
Унгарија

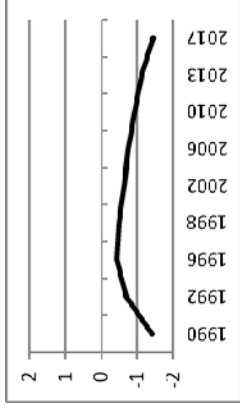
Хрватска

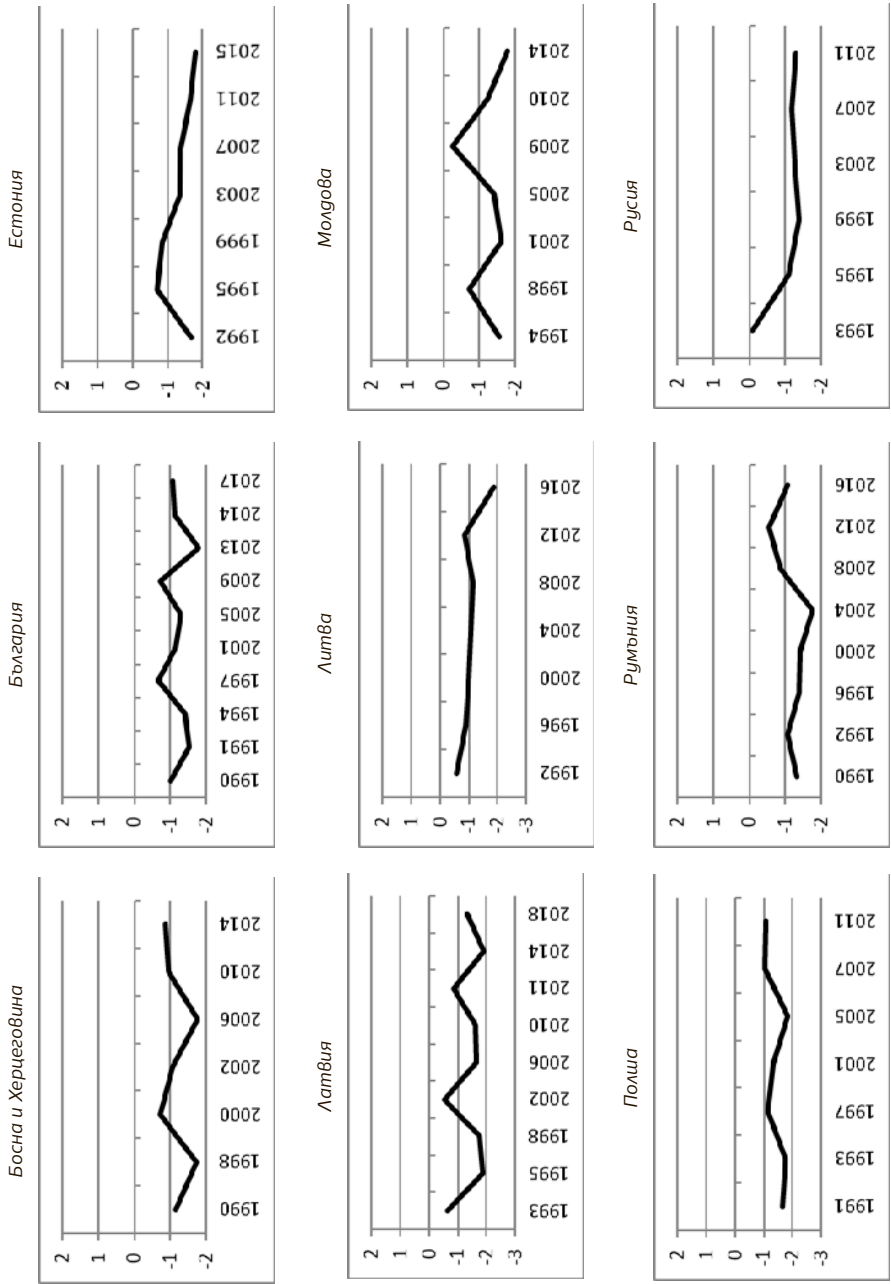
Босна и Херцеговина

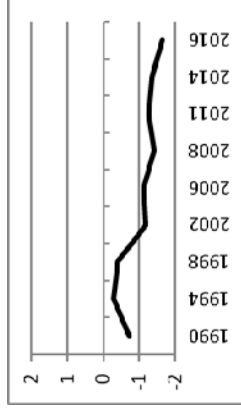
Чешка

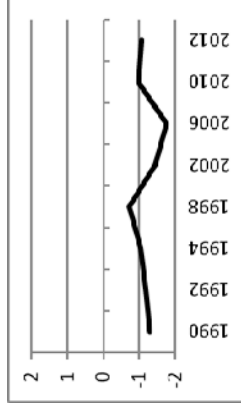
**Фигура 2. Позициите на основните леви партии
относно политиките на остеритет**

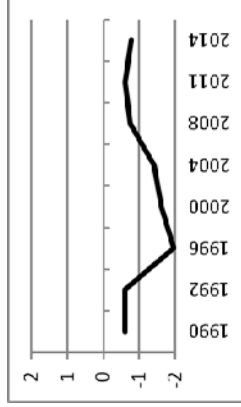
Северна Македонија

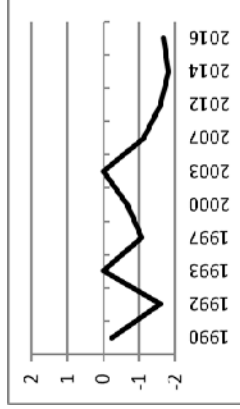
Словачка

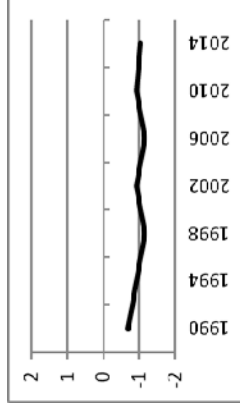
Словенија

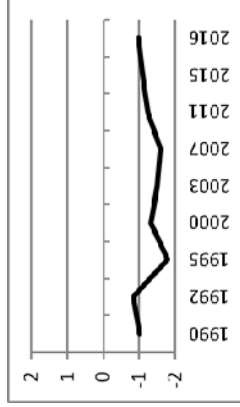
Србија

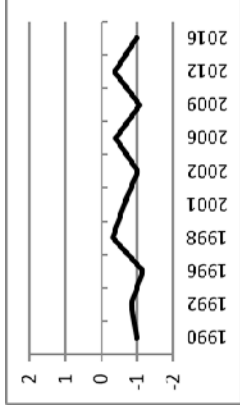
Унгарија

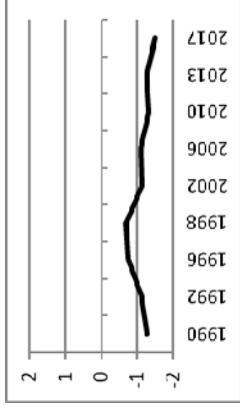
Хрватска

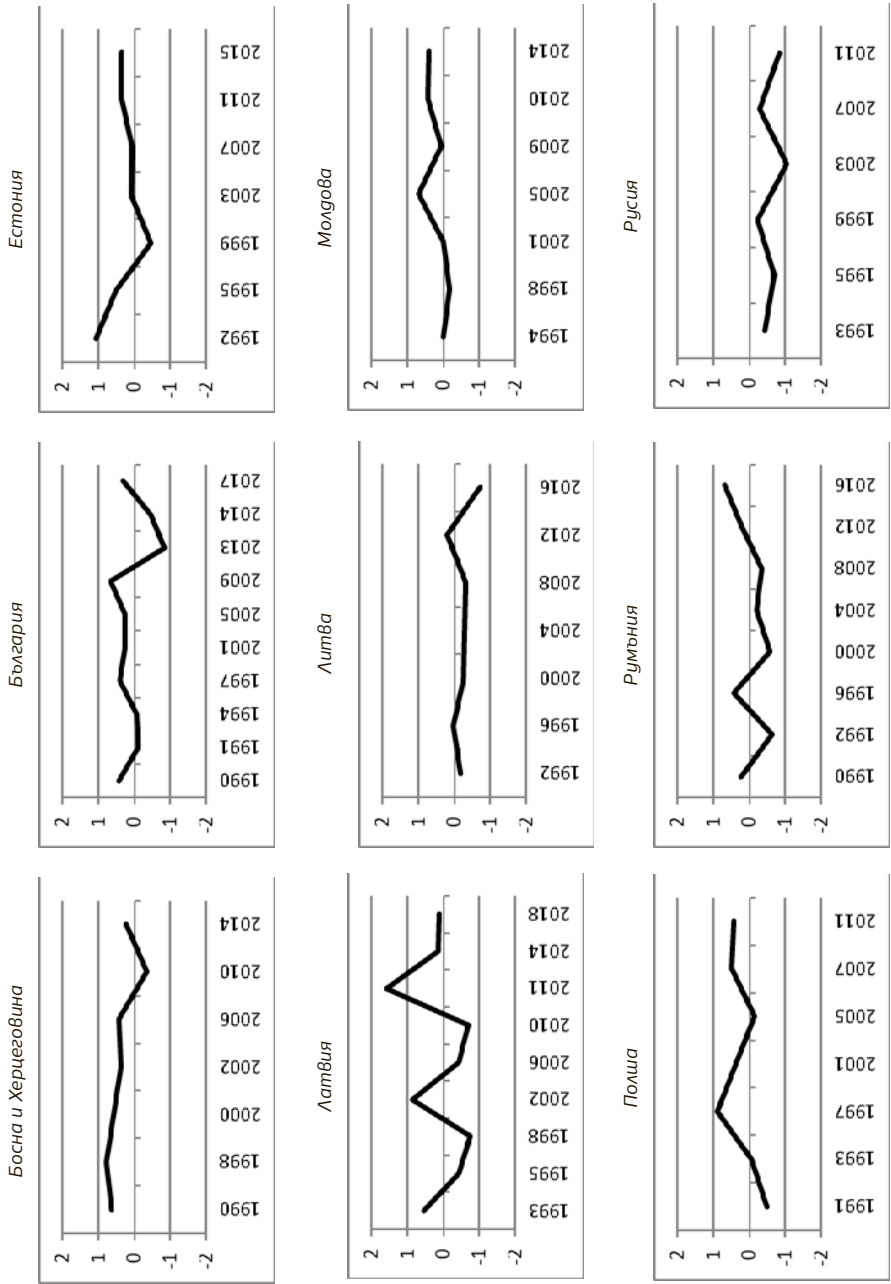
Брна гора

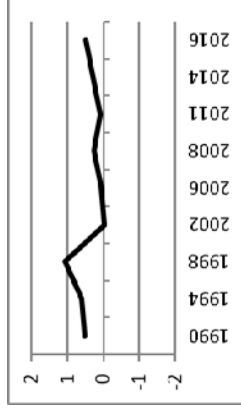
Јахач

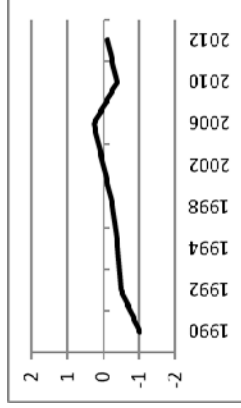
**Фигура 3. Позициите на основните леви партии
относно политиките на дерегулация**

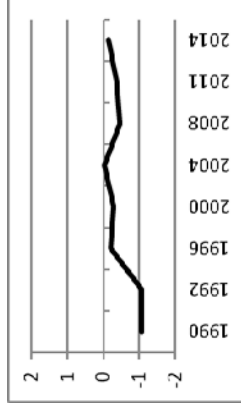
Северна Македонија

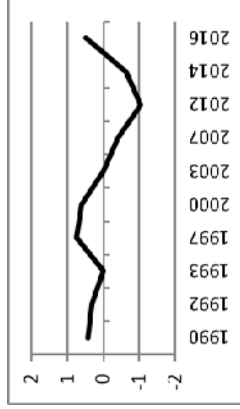
Словачка

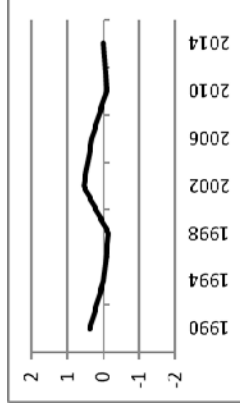
Словенија

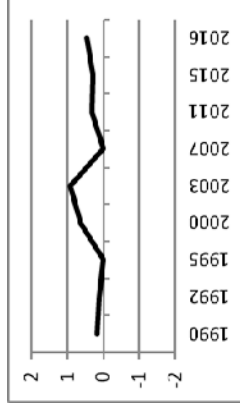
Србија

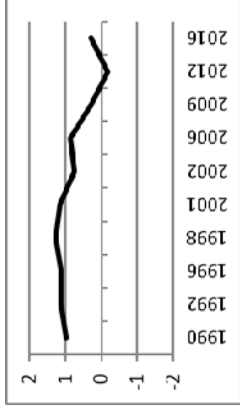
Унгарија

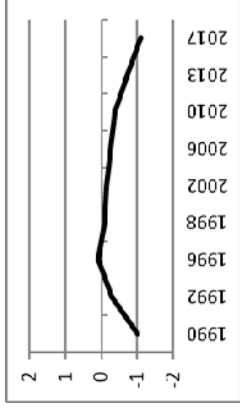
Хрватска

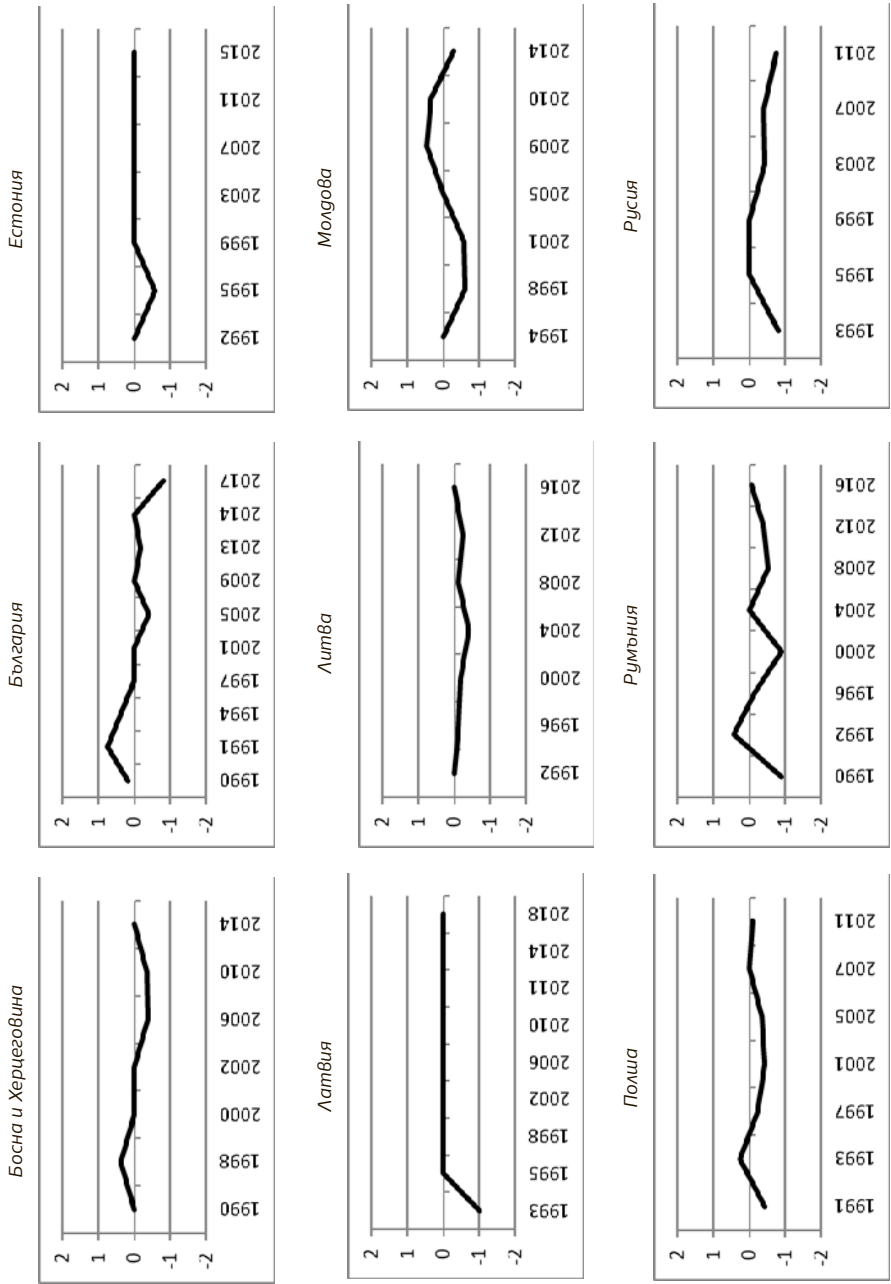
рдог андѐр

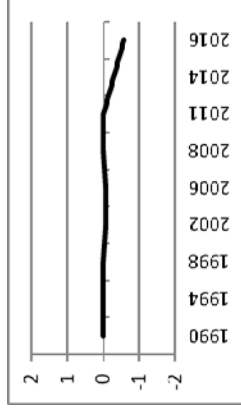
јрхѐд

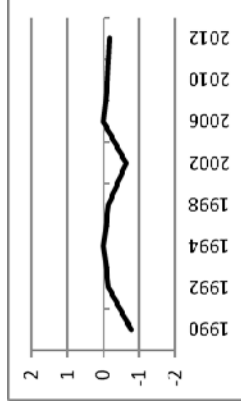
**Фигура 4. Позициите на основните леви партии
относно политиките на либерализация**

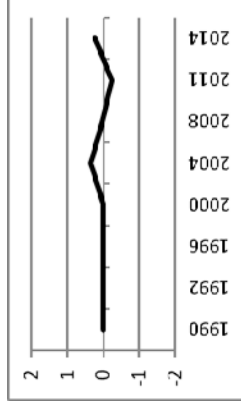
Северна Македонија

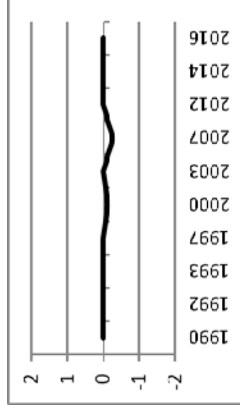
Словачка

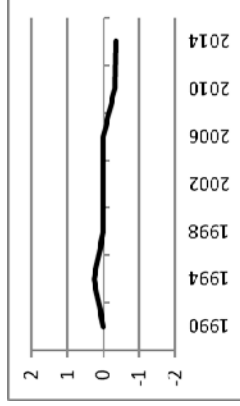
Словения

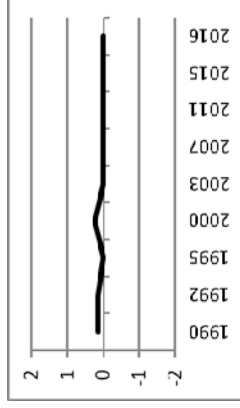
Србија

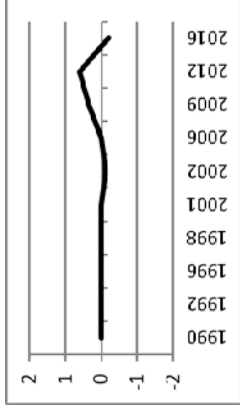
Унгарија

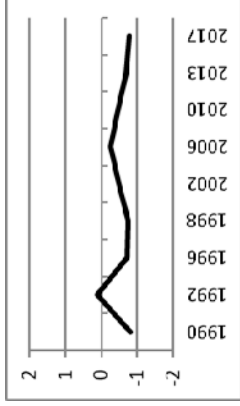
Хрватска

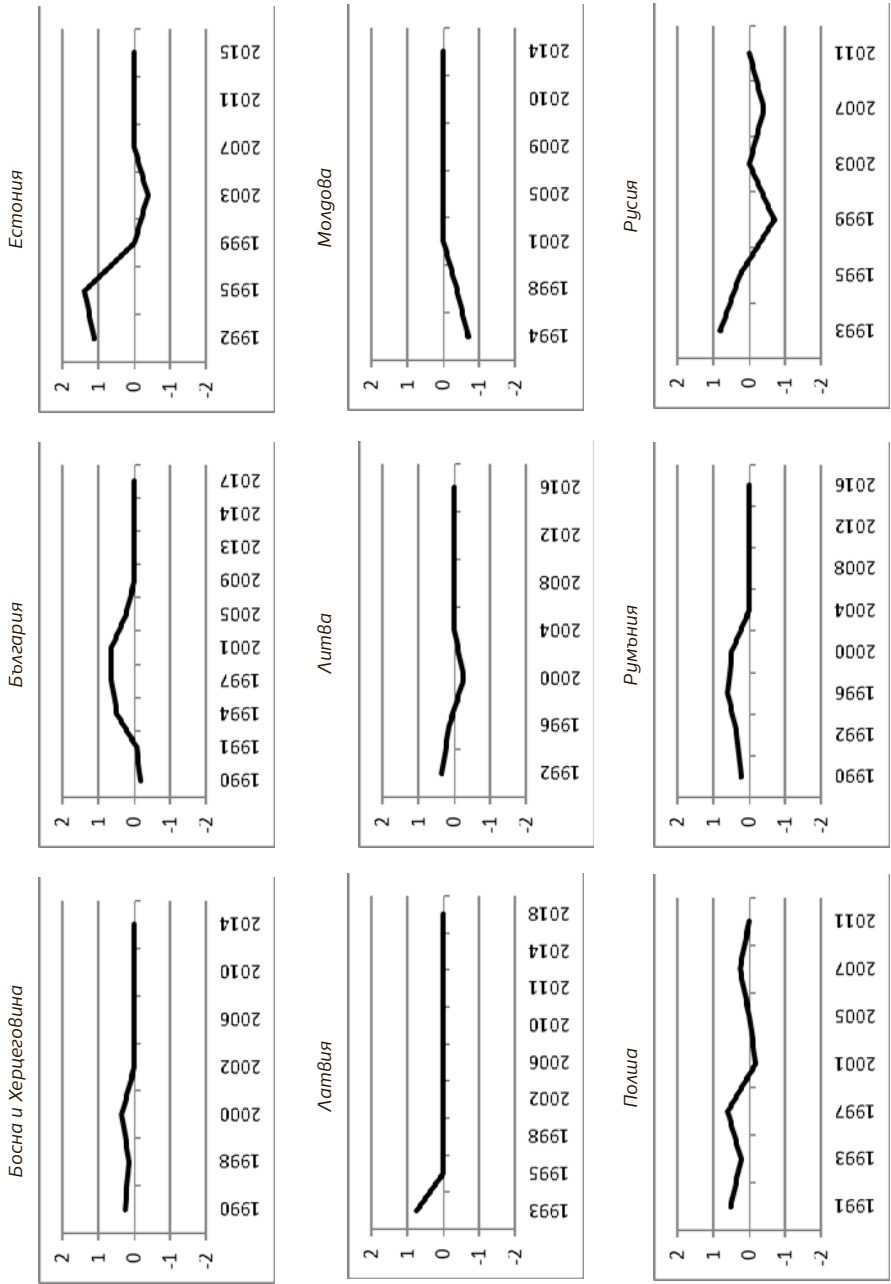
Брна гора

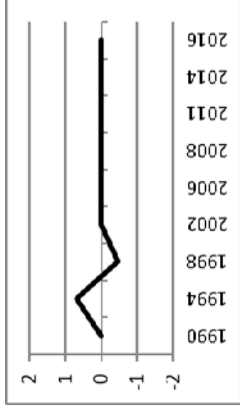
Јухач

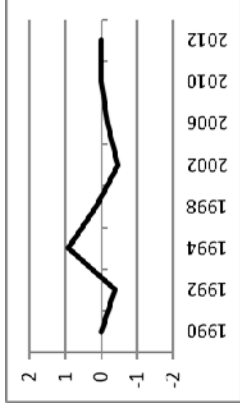
**Фигура 5. Позициите на основните леви партии
относно политиките на приватизация**

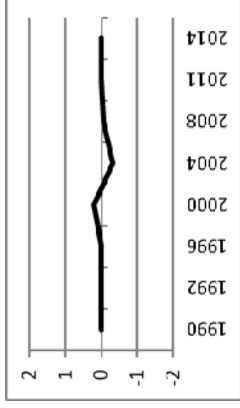
Северна Македонија

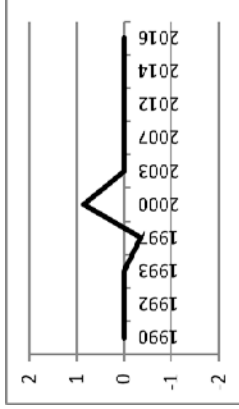
Словачка

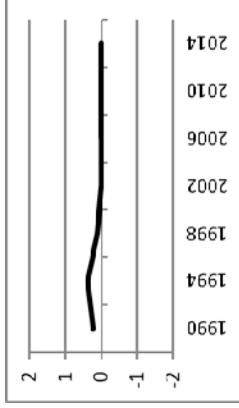
Словенија

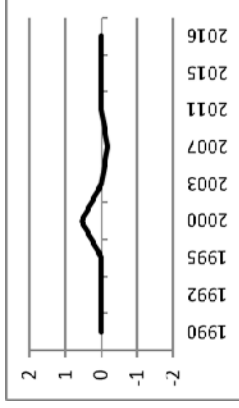
Србија

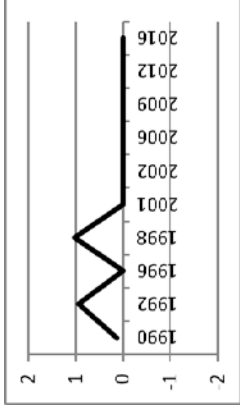
Унгарија

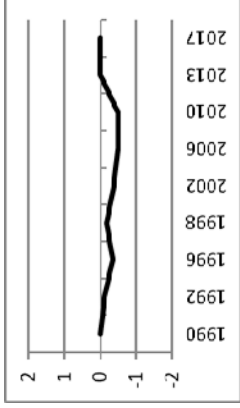
Хрватска

Черна гора

Јужна

Румънското ляво след 30 години капитализъм

ВЛАДИМИР БОРТУН

Превод от английски: ИРИНА САМОКОВСКА

Въведение

Рестаurationта на капитализма след 1989 г. в Румъния доведе не само до лавина от неолиберални атаки върху материалните условия на живот на обикновените хора, но и до идеологическа и организационна слабост вляво. Първият от тези процеси обаче по неизбежност създаде условията за противодействие на втория. През последните години станавме свидетели на възникването на ново румънско ляво. Това есе цели да разгледа контекста, основните характеристики и граници на това ново ляво, като същевременно очертае нов път за развитието му, от една открито ангажирана, социалистическа перспектива. Първо обаче трябва да разберем основните характеристики на процеса на реставрация на капитализма в Румъния след 1989 г.

Обективната ситуация

След три десетилетия на капитализъм жизненият стандарт в Румъния рязко контрастира с примамливите обещания за „свободен пазар“ от началото на деветдесетте. Близко една трета от населението днес живее в риск от бедност (*Protecția socială*, 2020), а нивото на бедност сред работещи е най-високото в Европейския съюз (*National Strategies*, 2020).

Около 40% от заетите в частния сектор работят на минимална заплата (Boros, 2017), а страната е втора в ЕС по равнище на доходното неравенство (Евростат, 2020). Способността на работниците да се борят за по-добро заплащане и условия на труд значително пострада от реформа в трудовото законодателство от 2011 г., която ограничи колективното договаряне по такъв начин, че лиши около една трета от работната сила от това основно право. Обществените услуги са силно недофинансирани, а разходите за социална закрила са най-ниските в ЕС (Евростат, 2016). В резултат на всичко това през тези години Румъния регистрира над 5 милиона икономически мигранти, с което страната стана пета в света по този показател (ОИСР, 2020).

Така от ниското ниво на безработица и високия ръст на БВП от последните години, колкото и да са впечатляващи на хартия, се възползва не толкова мнозинството, а по-скоро управляващите икономически елити и приближените им политици. Както и на други места, тази управляваща класа е разделена, най-общо казано, на чужд и местен капитал. Първият разчита на компрадорска буржоазия и откакто Румъния стана член на ЕС през 2017 г., успя да постигне почти пълен монопол върху няколко основни сектора на икономиката, включително банки, енергетика, тежка индустрия, автомобилна индустрия, търговия и хранителна индустрия. Така 85 от компаниите в топ 100 са чуждестранна собственост, което важи и за най-печелившите компании в 33 от общо 41-те окръга в Румъния (Somanescu, 2018). За това господство на чуждестранния капитал ключова роля изиграха неолибералният институционален модел на ЕС и присъединителните критерии, целящи да създадат в периферни страни като Румъния благоприятни условия за максимизация на печалбите на западния капитал, например

чрез приватизация, дерегулация на трудовия пазар, ниски данъци и, в по-общ план, услужлива държава.

Разбира се, тези условия работят в полза и на местния капитал, който все още преобладава в сектори като транспорт и строителство. Независимо от това, предвид структурната ѝ слабост в сравнение с чуждестранния капитал, новата румънска буржоазия, появила се след 1989 г., често от втория и третия стълб на старата сталинистка номенклатура, също до голяма степен разчита на корупция и клиентелистски мрежи за първоначалното си натрупване на капитал. Двете основни политически партии, Националната либерална партия (НЛП) и Социалдемократическата партия (СДП), са предимно инструменти за налагане на интересите на редица олигарси, които често контролират цели държави чрез мрежа от клиентелистски отношения. Това, разбира се, е историята буквално на всяка зараждаща се национална буржоазия в историята на капитализма, въпреки общоприетите либерални или даже лявоориентирани разкази (например Erizanu, 2019), които настойчиво прикриват тази дълбоко вкоренена връзка между капитализъм и корупция.

Много румънци все още вярват, че всичко от изброеното по-горе се дължи не на капитализма сам по себе си, а на сбърканото му приложение, което ще да е било изкривено от множеството недостатъци на националния ни характер. Румъния обаче демонстрира една от по-чистите форми на капитализъм, при която максимизацията на печалби се изправя пред по-малко препятствия в сравнение с групи европейски страни. Ползите, които хората погрешно свързват с капитализма, като например всеобхватен просперитет или добре функциониращи обществени услуги, винаги са били постигнати и отстоявани чрез борба отдолу, и то не благодарение на, а въпреки капитализма. Такава борба по-

скоро е изключение, отколкото правило в Румъния след 1989 г., където политическата левица и работническото движение са твърде слаби, както идеологически, така и организационно, за да поведат битка в отговор на неолибералната офанзива, както е обяснено в следващия пасаж.

1990-2010: Идеологическата пустиня

След 1989 г. Румъния представляваше един от най-радикалните случаи на интелектуален и политически колапс на лявото в цяла Централна и Източна Европа. Неолибералната хегемония проникваше по-бързо и по-надълбоко, тъй като традициите на демократичното ляво, както реформисткото, така и радикалното, исторически погледнато бяха сред най-слабите в региона. Преди 1989 г. това бе отразено в липсата на значимо марксистко социалдемократично измерение на несъгласието, което в общи линии така или иначе беше слабо в Румъния, за разлика от Унгария или Чехословакия. Несъгласието тук беше предимно ясно или аполитично, изправящо се пред все по-деснеещият през последните си години режим на Чаушеску: все по-остър национализъм, съчетан с нарастващи социални неравенства и налагане на строги мерки на икономики (Van, 2012). При все това, сталинисткия режим на Чаушеску с византийски нотки допусна масова дискредитация на левите идеи за дълги години след 1989 г.

Първите две десетилетия на капиталистическа реставрация бяха белязани от почти пълна идеологическа хегемония на дясното, поддържана от цяло институционално скеле, включващо неправителствени организации, културни фондации, публикации, издателства, стипендии, университетски департаменти и често властови позиции в министерства и други

обществени институции. Тези години означаваха културен климат, в който единствените спорове дори не бяха между доминиращо ясно и маргинално ляво, а по-скоро между традиционалистки настроено ясно, демонстриращо съмнителна междувоенна носталгия, и безкритично, прозападно, самоколониизиращо се либерално ясно. Двете обаче бяха обединени от догматичното си придържане към преобладаващата неолиберална ортодоксия.

Така всякаква форма на критичен дискурс по отношение на неолибералния капитализъм практически отсъстваше от румънското публично пространство на деветдесетте и около 2000 г. Дори и от чисто либерална (разбирай просвещенска) гледна точка, интелигенцията нехайно пропусна основната функция на всяка подобна прослойка, заслужаваща името си, а именно критичното разглеждане на статуквото (национално и международно) и господстващата му идеология. Вместо това, културните елити се заеха с анахронистична борба срещу комунизма, прословутият антикомунизъм без комунисти, движен от хора, които в голямата си част не бяха продумали и дума на несъгласие в годините на Чаушеску.

Този антикомунизъм пусна пипала до всички разновидности на леви идеи и политики, като задейства погрешната верига на еквивалентност между сталинизъм, марксизъм и лявото като цяло. Подобен примитивен редукционизъм, разбира се, никога не възниква от само себе си, а е част от също толкова невярна дихотомия, според която абсолютното зло е противопоставено на абсолютното добро, в този случай във веригата на еквивалентност между либерална демокрация, капитализъм на свободния пазар и отвореност към (разбирай подчинение на) Запада. Това доведе до безусловна подкрепа за цялата констелация от неолиберални политики, произвели социоекономическите реалности, описани по-горе. Тези

културни елити нямат време да се занимават с бедността, в която живеят милиони румънци, нито с грубите нарушения на най-основните работнически права. Тридесет години по-късно те все още се бият с вятърните мелници на комунизма и съвременните му възплъщения, които може да са всичко от „политическа коректност“ до феминизъм, до права на ЛГБТИ+-хора, до неомарксизъм, до концептуалния (и стилистичен) нонсенс, наречен “сексо-Марксизъм” (виж Cernat и Anemţoaice, 2019).

Фалшивото ляво: СДП

В този контекст лявото в Румъния през първите двадесет години на капитализъм на практика бе сведено до синдикати и СДП, което беше едно фалшиво ляво, пълен съучастник в неолибералните политики, които все повече и повече накланяха властовия баланс в полза на капитала. Синдикатите още отрано бяха превзети от бюрократи, стремящи се или да се загържат дълго на власт, или да използват позицията си като трамплин за политическа кариера. Повечето от синдикатите са обединени във федерации, които на свой ред членуват в пет конфедерации, страдащи от лоша координация помежду си и от които нито един не се приближава до милитантност. Противопоставянето им на гореспоменатата реформа на трудовото законодателство от 2011 г. например се изчерпа с една-единствена показна демонстрация пред правителството. В по-общ план, с редки изключения, те не съумяват да окажат реална съпротива срещу приватизацията, мерките за бюджетни икономии, политиката на ниски заплати и т.н. Освен това, въпреки вълната от стачки – често спонтанни – в няколко индустрии през последните години, утвърдените

синдикати направиха твърде малко, за да подпомогнат усилията за синдикализация в тези индустрии. Всъщност те не предложиха никаква стратегия за справяне с драматичния спад в нивото на синдикализация, който се очертаваше на фона на масова приватизация: от 80% през 1991 г. до някакви си 20% десет години по-късно (Guga, Cincan и Constantin, 2016: 34).

В политическата сфера единствената предполагаемо лява партия с парламентарно представителство е т.нар. социалдемократична СДП. Независимо от това, в качеството си на главна управляваща партия след 1989 г., СДП е сред основните политически инструменти за реставрацията на капитализма в Румъния. В частност тя е основно политическо оръдие в ръцете на местни олигарси, които понякога стигат дотам, че да вземат политическата власт в свои ръце. Последното най-добре се вижда в случая на бившия лидер на СДП Либуу Драгна, който придоби значителен контрол над икономиката на цял един окръг (Телеорман) чрез сложна мрежа от клиентелизъм, преди да стане най-могъщият политик в Румъния между 2016 г. и 2019 г., когато влезе в затвора заради корупция.

При все това, СДП все още успява да поддържа значителна социална база сред по-бедните прослойки в обществото чрез ограничените си социални отстъпки, включително последователни, макар и недостатъчни, увеличения на минималната заплата и пенсиите. Същевременно през последния си мандат (2016-2019) правителството на СДП въведе нова порция неолиберални политики, сред които прехвърлянето на осигурителни вноски от работодателите към работниците (уникално за Европа) и отменянето на вече орязаните до кокал обезщетения за безработица за гръзналите да откажат първото предложение за работа.

Икономическият дневен ред на СДП се съединява с все по-ясно очертаващи се ултраконсервативни позиции, особено

що се касае до правата на малцинствата и светския характер на държавата. На конституционния референдум през 2018 г. те подкрепиха предложението за нова дефиниция на семейството като представляващо съюз само и единствено между мъж и жена. С този си ход те щяха да направят едно евентуално бъдещо узаконяване на еднopolовите бракове противоконституционно. За щастие този референдум се провали заради изключително ниската избирателна активност (близо 20%), което беше победа за прогресивните сили на гражданското общество, призоваващи за бойкот. Кое то е по-важно, това беше ясен сигнал, че мнозинството от обикновени румънски граждани не вземат насериозно въображаемата заплаха, която правата на ЛГБТИ+ хората уж представляват за техните семейства, и всъщност са съвсем наясно с истинските заплахи, като се започне от принудителната икономическа миграция, разпокъсването на семейства, та до окаяното състояние, в което са много от училищата, които посещават децата им. Този сигнал обаче не беше отчетен от СДП. Точно обратното, през юни 2020 г. те подкрепиха кафукианската забрана на джендър изследванията (Tidey, 2020) – мярка, останала до ден днешен без ответ от страна на предлагаемо прогресивните структури на европейската социалдемократия, в която СДП пълноправно членува (Групата на социалистите и демократите и Партията на европейските социалисти).

Ето защо СДП сама по себе си значително допринася за дискредитирането на лявото след 1989 г. Това се случва въпреки трансформацията ѝ през последните години в дясна популистка партия по всички признаци освен по име, с което много наподобява „Право и справедливост“ в Полша и „Фидес“ в Унгария. Всички тези партии се застъпват за интересите на местни капиталисти, опирайки се за целта на широки кръ-

гове от народните класи, които печелят с някоя и друга отстъпка в социалната сфера. Макар и недостатъчно, това все пак е повече от чистата версия на неолиберализъм, предлагана от други партии. Тази народна подкрепа обаче е по-крехка, отколкото изглежда, особено в случая на СДП, която спечели малко мнозинство на изборите за парламент през 2016 г. на фона на избирателна активност от под 40%, а впоследствие беше свалена от власт в края на 2019 г. Безкрайните приказки за обновление, които се чуват от някои среди на партията, не са нищо повече от вътрешни борби за власт. В действителност СДП е една банкрутирала, безнадеждна политическа единица, която, за разлика от други социалдемократически партии, не включва в редиците си каквото и да било ляво течение. Следователно проектът за лява алтернатива в Румъния може само да се противопоставя на СДП, като същевременно се ориентира към електората си, който твърде дълго е бил принуден да гласува за по-малко неолибералната партия.

Неуместното ляво: РСП

Румъния има също, поне на хартия, и социалистическа партия: Румънската социалистическа партия (РСП), която е пълноправен член на Партията на европейската левица. РСП обаче не само е в извинителен режим за Чаушеску, но е и идеологически обърквана, зовяща в програмата си едновременно за социализъм и за регулирана пазарна икономика. Въпроси като равенството между половете, потисничеството срещу ромите и правата на ЛГБТИ+ хората са изцяло negliжирани. Всъщност въпреки че официално не взе страна в гореспомнатия референдум през 2018 г., РСП се противопостави на бойкота, организиран на практика от всички прогресивни групи.

По този начин тя отчужди слоеве от населението, които би следвало да се стреми да привлече, или поне да си сътрудничи с тях. Но РСП е съвършено неуместна, понеже въпреки че на хартия е най-голямата организация вляво от СДП, не съумява да се намеси в каквото и да било протест, стачка, социална кампания или друг вид действие. Няма и следа от РСП в каквато и да било борба, случваща се в Румъния, по което и да било време. Наместо това тяхната дейност се съсредоточава в излъчването на кандидати за избори, на които те редовно не могат да вземат повече от 1% от гласовете.

Новото ляво

Поради субективните фактори, изброени по-горе, алтернативното ляво в Румъния (тоест, извънпарламентарното, вляво от СДП и до голяма степен в опозиция с него) се появи по-скоро късно и все още остава недоразвито по отношение както на съществуващите обективни условия в Румъния, така и на лявото в други източноевропейски страни. Така първата лява медия се появи едва около 2000 г. като франчайз (вече несъществуващ) на транснационалната платформа Индимедиа, която рядко излизаше отвъд границите на нишова онлайн публика. Освен това в продължение на много години човек трябваше доста да се разрови, за да хване едва доловими леви нюанси в някои от по-традиционните културни списания (например *Cultura*, *Observator Cultural*).

Първата издателска инициатива, открито заявила се като лява, беше уебсайтът *CriticAtac*. Стартирал през 2010 г., той бързо стана първият ляв полюс на привличане в румънското публично пространство след 1989 г., съумявайки да предостави платформа, на която леви гласове с различни ориентации

да отстояват позициите си, но и да комуникират помежду си (не само в рамките на Румъния, но и на регионално ниво чрез транснационалната платформа *LeftEast*). За няколко години *CriticAtac* стана основна отправна точка за лявоориентирани анализи, коментари и дебати, като по този начин проправи път за по-нататъшната поява на други леви платформи и уебсайтове, които обаче не станаха толкова привлекателни. Коемо е по-важно, *CriticAtac* отрази началото на промяната в съзнанието в резултат на финансовата криза от 2007 – 2008 г., при която по-младите поколения започнаха да подхождат по-критично към капитализма и да търсят алтернативни политически разкази.

Фактът, че новото румънско ляво възникна от мрежа от по-млади интелектуалци отрази исторически коренящата се слабост на лявото в Румъния, както идеологически, така и организационно, което до известна степен е обща характеристика на неравномерното и комбинирано развитие. Но предвид че капитализмът създава материалните условия за собственото си оспорване, беше сигурно, че ще има преход от „теоретичната“ към „практическата“ фаза. Последната за първи път получи израз в активистки групи, които работят в рамките на единични проблеми, подобно на Общ фронт за правото на жилищно настаняване и социални жилища сега, както и феминисткия колектив *Cutra*. Освен това протестите през 2013 г. срещу проекта за добив на злато Рошия Монтана, при все политическата си еклектичност, бяха мястото, на което, общо взето за първи път се появиха антикапиталистически, или поне антикорпоративни послания в обществената среда от 1989 г. насам (Bortun, 2013).

От тези протести и от по-широките леви активистки мрежи се появи ядрото, което през 2016 г. щеше да даде начало на Демос – нова лява формация, целяща да запълни

социалдемократическото пространство, освободено след отместването на СДП наясно. Тя се застъпва за реформи като прогресивно данъчно облагане, увеличаване на трудовите възнаграждения и пенсиите, възстановяването на колективното договаряне, по-голямо финансиране на обществените услуги, достъпни жилища и др. (Демос, 2018) Независимо от това, по причини, които ще бъдат изброени по-долу, Демос не успя да се развие до значимо политическо действащо лице, или поне до милитантна организация, която участва в ежедневните борби. Действително Демос е добър пример за ограниченията, стоящи пред лявото в Румъния днес и как то може да ги преодолее. Същевременно през 2016 г. бе основан и румънският клон на воденото от Варуфакис *DiEM25*, както и революционната социалистическа група *Mana de Lucru* [Ръка на труда], свързана с Международната социалистическа алтернатива (*Mana de Lucru*, 2020). Всичко това е знак за промяна в съзнанието след десетилетия на неолиберална хегемония.

Строене на лявата алтернатива

Макар че програмата на Демос (Demos, 2018) дава общо взето точна представа за множеството кризи, пред които Румъния е изправена днес, в нея липсва ясна ориентация към народните класи, а исторически погледнато без тяхната мобилизация нито една лява сила не е постигнала нито една съществена и трайна победа. Пътищата към народните класи, и в частност към работническата класа, все още не съществуват за румънското ляво, а следва да бъдат търпеливо построени. Един от тях трябва да води към синдикалното движение, и то не към бюрократите в ръководството му,

които се задоволяват с властовите си позиции и облагите, които произтичат от тях, а към активистите и обикновените му членове, които искат по-бойни синдикати и политическа партия, която да представлява интересите им.

Освен това, нужно е да се изградят връзки с милионите работници, трудещи се в крайно несигурни условия в частния сектор, които не само не участват в синдикат, но и нямат възможност да го направят според действащия трудов кодекс. Както бе споменато по-горе, през последните години се увеличиха стачките, не толкова в количествен, колкото в качествен план, придружавани от дълги и усилените индустриални спорове в различните сектори от икономиката. Един от най-ярките примери в тази насока се случи във фабриката за товарни вагони *Astra Rail* в Арад, където през май 2019 г. група работници-имигранти от Индия влязоха в стихийна стачка след орязване на заплатите им до нивото на минималната заплата без предизвестие. В образцова демонстрация на класова солидарност румънските им колеги също оставиха инструментите, съзнавайки ясно, че борбата на колегите им от Индия е и тяхна борба. Това беше най-голямата стачка в тази фабрика за последните 20 години, която не само успя да отмени намаляването на заплатите, но и спечели 15-процентово увеличение за всички работници (Măruț, 2019). Това отрази все по-бойните настроения сред нископлатените „сини якички“ в Румъния – тенденция, която се очаква да се засили на фона на новата икономическа криза, предизвикана от коронавируса пандемия.

Не на последно място, лявото трябва систематично да се ангажира с младежта, особено с учащите. Тази социална категория е играла важна роля в повечето масови движения през последните десетилетия, като се започне от май 1968 г., та до испанското *Indignados*, бидейки особено уязвима към

несигурните условия на труд, особено в контекста на социално-икономическите последици от кризата с коронавируса. В Румъния новото поколение е видимо по-освободено от анти-левите предразсъдъци на 1990-те и 2000-те, въпреки че е част от по-широк процес на политическа радикализация, случваща се едновременно с възобновяването на крайноесни и фашистки идеи, чиято сила до голяма степен зависи от способността на лявото да предостави убедителна алтернатива. Но като цяло това е поколение, родено и израснало в периферен капитализъм, в условията на перманентна социална криза.

По-конкретно, в програмата на Демос липсва анализ, който да обясни по-дълбокия източник на социалните и икономически проблеми, пред които са изправени обикновените румънци днес. Това, разбира се, би изисквало смела критика на капиталистическата система, в която тези проблеми се коренят. Докато Демос и други в ляво критикуват неолиберализма, липсва осъзнаването, че той не е екстремна или изкривена версия на капитализма, а просто оголена версия на самия него, от която са премахнати много от социалните придобивки, извоювани в миналото от организирани маси. Изцяло в природата на капитализма, движен в същността си единствено от логиката на печалбата, е да се пробва да си върне тези облаги, особено във времена на икономическа криза като днешните. Капитализмът не може да бъде реформиран, а само принуден да се отстъпи, и то временно.

Илюзията за възможността капитализмът трайно да бъде реформиран беше платена прескъпо от европейската социалдемокрация, която е в трайна идеологическа дефанзива и отстъпление през последните почти четиридесет години, въпреки някои повече или по-малко успешни завои обратно наляво от последните години (например Корбинизмът в Обединеното

кралство). Следвоенната илюзия, че Кейнсианският модел, към който програмата на Демос се придържа, е намерил вечната формула на капитализъм „с човешко лице“ стана жертва на собствените си противоречия през втората половина на 1970-те. Европейската социалдемокрация тогава (за пореден път) се изправи пред ключов избор: радикализация и връщане към социалистическите си начала или постепенно приемане на новата неолиберална ортодоксия, или, с други думи, революция или контра-реформа. Знаем какво се случи след това и днес повечето социалдемократически партии плащат много висока цена за избора, който направиха, особено след приемането на режима на строги икономии през последното десетилетие.

В днешния икономически и политически контекст обаче дори реформите, постигнати след Втората световна война, вече не са възможни. Капитализмът в глобален план преминава през очевидна структурна криза, която пандемията от коронавирус само задълбочи – икономическият ръст от последните години е изкуствен и неустойчив, като задължнялостта в публичния и в частния сектор достига нива, по-високи от тези в навечерието на финансовата криза от 2008 г.; делът на инвестиции упорито стагнира, а доходното неравенство рязко нараства. Такъв контекст не позволява на капитала да прави големи отстъпки като тези, предвидени в реформисткия дневен ред на Демос, особено в периферна страна като Румъния, която със сигурност ще остане такава в рамките на капиталистическата международна система.

Ето защо, колкото и да са добронамерени и, поне на пръв поглед, реалистични, политиките, предложени от Демос и от други леви реформисти могат да бъдат приложени само като част от по-амбициозна програма, която предлага стратегия за борба с капитала и неговите представители (включително

институциите на ЕС), стратегия на самоотбрана срещу агресивната опозиция, която капиталът със сигурност ще организира срещу такива политики. Това предполага смела визия, прицелена както в политическата, така и в икономическата власт в обществото, или, с други думи, социалистическа програма, бореща се за общество в услуга на нуждите на хората, а не на печалбите.

Такава визия, разбира се, изглежда нереалистична в Румъния днес, където, въпреки стъпките напред напоследък, лявото все още е слабо и фрагментирано, а политическото съзнание на народните класи все още не е на нивото, на което преходът към социализъм широко се възприема като необходим (така е не само в Румъния, но и в други страни). Хората ще стигнат до това заключение виждайки, че реформите, за които се борят, не са възможни или не са трайни в рамките на една капиталистическа система. Тогава ще бъде задължение на лявото да се намеси и да покаже алтернативата, социалистическия път за излизане от безизходицата. Този тип алтернатива може да бъде построена единствено ако се подходи търпеливо, транснационално, ширококрито и демократично.

Ключова цел в тази посока би било единението на леви групи, борбени синдикални дейци и активистки мрежи, за да се работи за формирането на полюс на привличане за работници, младежи и потиснати социални групи. Тук би могло да има потенциал за основаване на нова масова лява партия в Румъния, която да се бори за достойни заплати и пенсии за всички, за работнически права, за здравеопазване и образование, добре финансирани и демократични обществени услуги, социално и достъпно жилищно настаняване, субсидии за гребни земеделски производители и колективни стопанства, устойчиво възстановяване на индустриалната база на

страната, масови инвестиции във възобновяема енергия и публична собственост и демократичен контрол върху ключови сектори на икономиката. Спешността, с която такава алтернатива е необходима, става още по-ясна в контекста на новата икономическа криза, която се заформя пред очите ни, както и на надигащата се заплаха от крайнодясното в региона и отвъд.

За да се избегне упадъкът, поразил предишни леви проекти за трансформация, тази алтернатива не може да бъде мислима без два основни компонента: вътрешна демокрация и интернационализъм. Първото е съществено не само заради нуждата от дистанциране от сталинизмите от миналия век и за спечелване на доверието на хората. Демокрацията не е допълнение, а практическа необходимост, понеже най-добрите програма, стратегия и тактика ще произлязат от диалектически обмен на възгледи – динамичен и жизнен вътрешен живот, който трябва да се свърже с обединеност в действие. Също така, в контраст със суверенизма, защитаван от някои, никоя лява алтернатива не е мислима само на национално ниво, тъй като едно ляво правителство по неизбежност ще се изправи пред опозицията на международния капитал и неговата институционална архитектура, в частност ЕС. Такава опозиция ще бъде особено непосредствена и брутална в периферна страна като Румъния. Следователно лявото трябва да се свърже и координира тясно с други леви сили в региона и да работи за развитието на нещо, което би могло да се превърне в транснационален обединен фронт на Балканите, а и отвъд. Най-реалистичният път напред за лявото е този, който изглежда най-утопичен: революционен, борбен, демократичен и интернационалистки.

Транснационалното като съвременно поле за политически борби.

Платформата Транснационална социална стачка – от/на изток и отвъд

ДЖАКОМО САЛВАРАНИ

Превод от английски: КАЛИНА ДРЕНСКА

Множество съществуващи борби в Европа – за заплати, жилища, социални грижи и свобода на движението – се опълчват срещу настоящите посегателства над условията на труд и живот. Изправени пред транснационалното измерение на тези атаки, за съпротивите изпъква нуждата да преодолеят изолацията си и да открият общи приоритети.

(TSS Platform, 2015)

Целта на настоящата статия е да покаже как през първите пет години от съществуването си платформата Транснационална социална стачка (по-надолу ТСС) възприема задачата да насочва социални движения и синдикални организации към необходимостта от изграждане на стабилни трансгранични връзки*. Дейността на ТСС – по същество мрежа от работници, мигранти, синдикати и колективи от различни страни в Европа и отвъд – изхожда от предполо-

* Авторът на текста е член на Транснационална социална стачка от 2018 г.

жението, че за да постигат дългосрочни победи, борбите срещу неолибералния капитал трябва да се изправят пред факта, че политическите условия на експлоатация в днешно време са организирани транснационално. Платформата е инициатива, предоставяща своеобразна „политическа инфраструктура“, където се провеждат колективни стратегически дискусии относно общи искания, цели и методи за борба, за да се преодолеят затрудненията пред акции, организирани единствено на национално и локално ниво. Общо усилие за разбиране на транснационалните динамики, които пресичат ежедневната ни реалност; идентифициране на ключови полета на съпротива, в които да се намесим; намиране на общи лозунги, които да резонират сред различните местни контексти; градене на мостове между различни, но взаимно свързани борби – това са част от основните цели, които платформата винаги е преследвала.

На първо място ще бъде представен кратък преглед на контекста, в който ТСС свързва и организира съпротиви. Текстът започва с обща рефлексия за съвременните икономически и логистични трансформации, като по този начин сферата на транснационалното ще бъде обрисувана като необходимо поле за действие на социалните движения. По-нататък статията се занимава с предизвикателствата пред планирането и осъществяването на транснационални акции. Взимайки за пример конкретния опит на ТСС през последните години, текстът има за цел да анализира възможни колективни подходи към и начини за преодоляване на съществуващи ограничения и предели, които пречат на изграждането на общи трансгранични действия. С това наум и съобразявайки се с водещата тема на настоящето издание на dBEPСИЯ, посочените примери се придържат към т. нар. нова география на борбите, посочвайки необходимостта от

създаване на мостове и поставяйки под съмнение разделението между Изток и Запад, върху което е изграден Европейският Съюз.

Във втората си част статията ще разгледа процесите, довели до създаването на ТСС, докато третият сегмент се фокусира върху първата среща на платформата, организирана в Полша. Срещата адресира масовото пренебрегване на Източна Европа от страна на западни движения при граденето на общи транснационални инициативи. По-нататък статията описва процеса на транснационално организиране на работещите в Амазон в ЕС и САЩ, чието начало ТСС подпомага и което продължава да подкрепя и до момента. Примерът на работниците от Амазон, отвъд успешен опит за транснационална комуникация в рамките на сложното поле на логистиката, поставя и редица въпроси за възможностите да се преодоляват национални законодателства и местни специфики при извеждането на общи искания. Петата част на текста анализира връзките, изградени с грузинския синдикат „Солидарна мрежа“, довели до провеждането на среща на ТСС в Тбилиси през 2019 г. Излизането отвъд границите на ЕС повдига сериозни въпроси около това доколко самият Съюз може да е обект на транснационални борби. В края на текста са представени някои заключения и е тематизирана ролята на ТСС по време на коронавирус пандемията през 2020 г.

За капитала, който „действа и мисли транснационално“

„Четвъртата индустриална революция“ (Kagermann и др., 2013) включва радикална трансформация на работните процеси и трудовите отношения (Johannessen, 2018) като въ-

веждане на несигурни трудови договори, „гъвкаво“ работно време, изместване на индустриалните заводи, ограничаване на правото на стачкуване и синдикализиране, както и революционизиране на логистиката (Allen, 1997).

Този набор от промени има за цел да подкопае и осуети позициите и силата на работниците, изградени чрез колективни борби в миналото. Разделението на работниците в рамките на едно работно място – чрез създаване на разнородни видове договори, използване на подизпълнители, възлагане на част от производството на външни изпълнители – наред с разделянето на веригите за създаване на стойност между различни страни – са сериозни пречки пред възможностите за изграждане на общи работнически искания. Днес, повече от всякога, „капиталът действа и мисли транснационално“^{*}.

През изминалите десетилетия размерът на преките чуждестранни инвестиции (ПЧИ) нарасна значително на международно ниво. Зависещи от запазване на разликата в заплащането на един и същи труд на различни географски места и от несинхронизирани условия на труд и трудови законодателства, ПЧИ са един от основните двигатели на експлоатация (Andrijasevic & Sacchetto, 2016). Разликата в социалните равнища и заплащането създадоха своеобразно „съревнование към дъното“ (*race to the bottom*) – или натиск за понижаване на жизнените и социални стандарти.

В Централна и Източна Европа в частност, особено през последните десетилетия, ПЧИ представляват основна неолиберална рецепта за т. нар. преход към пазарна икономика, икономически растеж и пренасочване на осите на европейското производство (Medve-Bálint, 2014). ПЧИ са в основата на

^{*} Цитирано от сайта на ТСС, раздел *Info and contacts*. Достъпно на <https://bit.ly/2KEMsLp>.

институционални и законодателни промени в страните от бившия Източен блок. За да привлекат повече чуждестранни инвестиции, тези държави предприеха многобройни приватизации и приеха закони, целящи отгъвкавяване на работната сила; създадоха възможности за свободно движение на капитала; въведоха данъчни облекчения за него и за чуждестранните компании, решили да пренасочат производството си към тези региони.

Основата на това преустройство на европейското производство е заложена в логистичната сфера. В академичната литература логистиката все повече се разглежда не просто като набор от технологии, използвани за управление и разпределение, а като политическа и организационна форма на глобалния капитал (Grappi, 2016; Mezzadra & Neilson, 2019). В този контекст възниква и понятието „нова европейска логистика“ (Grappi, 2017). Това е не просто „инфраструктурата за разпространение на суровини и стоки на континентално ниво, а по-скоро специфичен начин за управление и сътрудничество, базиран на сегментация и разделение“ (TSS, 2017a: 17). Ключов елемент на тази логистика, която не спира пред институционалните граници на ЕС, са споразуменията за асоцииране, подписани между Съюза и трети страни. Една от движещите сили на европейската логистика е възможността за по-големи печалби и по-евтина работна ръка в държавите от Източна Европа.

В този контекст мобилността и несигурността могат да бъдат разглеждани като „другото лице“ на логистиката (TSS, 2017b: 6). Докато процесите на мобилност и несигурност са, от една страна, следствия на новата европейска логистика, от друга, те не могат да бъдат изцяло управлявани от нея чрез закони и национални и наднационални регулации (TSS, 2017a: 15). Както отбелязва ТСС: „От това обаче не следва,

че ЕС се превръща в хомогенно пространство. Обратно, логистиката в рамките на Съюза се основава на експлоатацията на разликата в икономическите и социални условия между отделните държави. Понастоящем това се простира и отвъд институционалните граници на ЕС, все по-на изток, създавайки условия за политическа нестабилност в Източна Европа и очаквания за печалби и евтина работна ръка“ (TSS, 2019b). Макар и европейският контекст да се характеризира с широкоразпространени оръжания на социалните бюджети и продължаваща прекаризация на труда (Andrijasevic & Sacchetto, 2017), съществуват разлики във видовете трудови договори, политическите условия, трудовите права и гражданския статут, което е пречка пред установяването на транснационално обединение и солидарност между работническите организации. Разликите и разделенията между страните и работниците биват използвани от държави, наддържавни организации, управленски структури и мултинационални компании, за да генерират печалби на гърба на трудещите се.

В този контекст за ТСС транснационалното представлява както полезна перспектива, от която да разглежда настоящите политически, икономически и трудови трансформации, така и поле за действие и съпротива. Дефинирането на пространството като „транснационално“ е политическа заявка. За разлика от „интернационалното“, фокусирано върху връзките между различни нации, транснационалното подчертава съществуващите връзки отвъд и през националните граници. В рамките на този терен, където субекти като мигрантите поставят под въпрос идеята за нация изобщо – затвърждавайки необходимостта да говорим за транснационално, а не за интернационално – наблюдаваме борби срещу несигурността на работните места, срещу обедняването и срещу расистко и патриархално насилие. Една от основните

предпоставки на работа на ТСС е необходимостта от създаване не само на трансгранични връзки, но и от свързване на привидно отделни сфери на съпротива. Сред основните причини за отслабването на социалните движения през последните десетилетия е „специализирането“ и фрагментирането на действията им. Често колективи, които се борят за правата на мигранти, не поддържат контакти с феминистки групи, които на свой ред не комуникират със синдикални организации. Синдикатите пък са възприемани като единствените, които имат право да се занимават с трудови въпроси. Дори връзки да бъдат установени, те са най-често под формата на коалиции или временни съюзи, представляващи прост сбор от различни теми, или са в името на някакъв много общо дефиниран антикапитализъм, при който различните субекти биват сведени до една хомогенна „работническа класа“. Едно от предизвикателствата, които ТСС опитва да адресира, е начинът, по който институционалният расизъм и мачисткото насилие са вплетени в новата европейска логистика, възпроизвеждайки обществени йерархии и създавайки политически и социални условия за експлоатация и потисничество, засилващи контрола върху труда.

В същото време общото убеждение е, че борбите на мигрантите и жените слагат на дневен ред не само проблеми, свързани с дискриминация и липса на права, но и поставят под въпрос цялостното устройство на обществото и политическите условия, които диктуват производството и възпроизводството. Дискусията върху възможностите да се обвържат тези различни терени на борба трябва да изхожда от тяхната материална взаимосвързаност, а не от просто обединение на отделни колективи.

С оглед на тази сложна картина, ТСС разпозна необходимостта от нова визия за това как би могла да изглежда

една транснационална инициатива, предвид раздробеността на общия пейзаж. ТСС си постави две основни цели, за да адресира пораженческото настроение след финансовата криза от 2008 г. Първата е създаването на транснационални връзки между географски разделени съпротиви, които обаче са засегнати от сходни процеси и се изправят срещу общи врагове, независимо от локалните си специфики. В същото време различията помежду им не могат да бъдат пренебрегвани в името на някакво хомогенно „класово единство“, а трябва да бъдат разглеждани като обект на общо политическо противодействие. С други думи, ако противопоставянето и йерархиите между мигранти и местни, жени и мъже, работници в несигурна трудова ситуация и такива с постоянни трудови договори, са част от логистичния контрол над труда и обществото, то една инициатива „отдолу“ трябва на първо място да назове и разпознае тези разделения, за да може да ги отхвърли.

Стъпвайки на този анализ и с цел да се преодолее разделението както между различни страни и локални контексти, така и между разнородните участници, борещи се срещу неолиберализма, ТСС вижда в стачката като практика и политически процес едно мощно движение и оръжие за свързване на борби, което бе възродено и изпълнено с нов смисъл. Като основен източник на вдъхновение ни служи мигрантската стачка под надслов „Един ден без нас“, започнала в САЩ през 2006 г. и станала популярна във Франция и Италия през 2011 г. Стачкувайки, мигрантите не просто отказваха да работят, но и отхвърляха институционализирания расизъм и казваха твърдо „Не!“ на експлоатацията, подсилвана от миграционни закони, европейски регулации и международни спогодби. Стачката отново се появи на дневен ред през 2016 г. във Франция в рамките на движението срещу предложе-

ните от тогавашния президент Франсоа Оланд реформи в трудовото законодателство, жестоко атакуващи трудови и социални права. Тогава в големите градове в страната беше обявена стачка не само срещу готвения закон, но и срещу цял пакет от регулации и практики, обричащи на несигурност и бедност милиони хора. Същата година в Полша жените обявиха стачка срещу опитите за забрана на абортите. Техните действия дадоха начало и на движението за Глобална женска стачка, което разпознава в стачкуването не просто инструмент срещу експлоатацията на жени на работното място, но и начин да се обърне внимание на положението на жените в обществото като цяло. Това са само някои примери за завръщането на стачката като централен елемент от социалните движения и за способността ѝ да адресира връзката между експлоатацията на работното място и цялостния политически контекст, който я налага. Те показват също, че стачните действия в една страна могат да прекосят границите ѝ и да вдъхновят отпор и в други контексти. Поради това свързването на борбите на мигранти и работнички и работници в общ политически процес е наложително.

От Блокиру към нов политически процес: зараждането на Транснационална социална стачка

Идеята за ТСС се роди в рамките на движението Блокиру, започнало през 2012 г. във Франкфурт и противопоставящо се на неолибералната и често антидемократична логика на европейските институции. Блокиру се самоопределя като „част от европейска мрежа от различни активисти в социални движения, алтерглобалисти, мигранти, безработни,

прекаризиран и индустриални работници, партийни членове и синдикалисти и много други от различни европейски държави“, събрали се с цел да създадат „общо европейско движение, обединено в различията си, което да пречупи господството на остеритетата“, наложен в Европа по време на финансовата и дългова криза (Nehemiah и др., 2016). През 2015 г., ден след най-важната мобилизация на Блокиру срещу Европейската централна банка във Франкфурт, ТСС беше създадена като платформа за транснационално организиране. Повече от сто души се включиха в асамблеята при иниципирането на платформата, за да предприемат първи съвместни стъпки по организиране на обща транснационална стачка (Precarious Disconnections, 2015).

„Транснационалното“ в случая не следва да бъде разбирано като абстракция, а като конкретно пространство, в което са ситуирани борбите и техните цели. По думите на ТСС:

Транснационалната инфраструктура не е нито отделена от връзките си с локалните контексти, нито е прост техен сбор. Още по-малко е формално споразумение между синдикати и колективи. Тя е по-скоро пространство за организиране, в което вълните на неподчинение на местно ниво могат да бъдат насочени към общи врагове в европейски мащаб, като в същото време всяка отделна инициатива бива подсилена и свързана с нови съюзници. (TSS, 2016)

Докамо фокусът на Блокиру бяха „солидарността“, „народният суверенитет“ и необходимостта от изграждането на „по-демократична Европа“ в отговор на остеритетата, наложен от европейските и международни институции, то ТСС стартира с идеята да отиде отвъд тези заявки. Платформата отказа „да бъде определяна като про- или анти-ЕС“

(TSS, 2019a: 17), защото ЕС нито може да бъде реформиран, нито премахването му би подобрило ситуацията. Наместо това ТСС се фокусира върху изграждането на общ език между активисти, работници и работнички в различни страни. В рамките на този общ език и споделено разбиране стачката се превърна в нова политическа цел, която през годините черпеше вдъхновение от други опити за транснационални свързвания – например глобалната стачка на жените срещу патриархалното насилие или глобалното климатично движение. Стачката трябва да бъде разглеждана не просто като средство за преговори, а като политическо отхвърляне на условията, правещи експлоатацията възможна. Тя е непрекъснат процес на организиране и реорганизиране във и между различни държави, прекъсване на социалното възпроизводство, което не е просто репродуктивен труд, но и възпроизводство на расистки йерархии, полови разделения и роли, несигурност и експлоатация.

Затова разнородни участници – от синдикати, през активисти, до мигранти – се обединиха около името „Транснационална социална стачка“ в опит да преодолеят изолацията на местно ниво и да изградят условията, необходими, за да се преборят с общите си врагове, които не са само в Брюксел или Франкфурт. Стачката бе определена като „социална“, защото практиките и влиянието ѝ отиват отвъд предприятието, както и защото целта ѝ е да идентифицира и бори капиталистическия контрол и експлоатация във и отвъд традиционните работни места. Подобна трактовка на стачката не е изключваща за безработни хора; за мигранти, които са притиснати от необходимостта да не загубят работата и разрешението си за пребиваване; за студенти; за хората в несигурно положение на трудовия пазар и за всички трудоспособни хора изобщо. Всички те трябва да могат да

са част от социалната стачка. Според ТСС никой не бива да е изключен от възможността да стачкува и „никоя формална структура няма право да налага монопол над това какво е истинска стачка“ (TSS, 2019с).

Blockiry се различава от други движения срещу остеритетата по това, че възникна в (пост)кризисен момент (напр. движението *15 М* в Испания, *UK Uncut* във Великобритания, *Aganaktismenoi* в Гърция), мобилизирайки хора на наднационално и европейско ниво. В същото време дейността на Blockiry бе силно фокусирана във и към сърцето на Европа – Германия. ТСС, от друга страна, прецени, че би било смислено за един транснационален процес да излезе отвъд центъра на Съюза. Поради това полският град Познан бе избран за място за провеждане на първата среща на платформата след създаването ѝ. Така погледът бе изместен от ядрото към Изтока или т. нар. периферия на ЕС. По този начин традиционната география на социалните движения бе поставена под въпрос (Precarious Disconnections, 2015).

Познан: Първата среща на ТСС

От самото си създаване ТСС активно следи процесите и борбите, случващи се в страните от Централна и Източна Европа (ЦЕИ) – регион от стратегическа важност за капиталистическия диктат и логистика на европейско ниво. Оттам идват огромна част от сезонните и грижовни работници и работнички, обслужващи западноевропейските общества, а в същото време тези гържави са терен на високи нива на експлоатация, породени и подсилвани от глобалните вериги на производство, специалните икономически зони и законодателства, благоприятстващи печалбите на бизнеса

пред трудовете права. Едва ли има друго място по света, където неолиберализмът да се е разпространил толкова бързо и радикално, заличавайки други икономически парадигми (Fabry, 2019). След краха на „реално съществувалия социализъм“ през 90-те, Европейската икономическа общност, а впоследствие и ЕС постепенно се насочиха на Изток (Chignola & Sacchetto, 2017), прокарайки множество неолиберални политики и мантири съвместно с държавите от ЦЕИ. В този контекст разликите в трудовете законодателства и заплащането се използват с цел поддържане на ниски заплати и увеличаване на печалбите за сметка на работещите. ЦЕИ е голям регион с множество различия между страните в него, които не могат да се сведат единствено до противопоставянето Изток-Запад. Изхождайки от това и с оглед на смесения състав на ТСС, в който влизат колективи и синдикати както от Източна, така и от Западна Европа, се опитахме да поставим под въпрос някои от даденостите, обособили своеобразна Берлинска стена между социалните движения в Европа. Едно от най-проблемните последиствия от това разделение е разпространеното разбиране сред множество западни колективи – особено такива от големите градове – за края на индустриалната заетост за сметка на тази в сферата на услугите и самонаемането. Аутсорсването на производствената дейност извън западните държави е причина за наличието на такива слепи петна, които ТСС се опитва да преодолее чрез изграждане на по-задълбочено разбиране за местата, към които беше пренасочено индустриалното производство.

От гледна точка на социалното възпроизводство, Изтокът, и в частност Полша, е поле както на сериозни патриархални реформи, така и на множество социални стачки срещу тях, които създадоха „пространство на масов отпор срещу политическите условия на потисничество и експлоатация“

(TSS, 2016). Едно от нещата, които ТСС се опитва да покаже, е връзката между позицията на жените в обществото като цяло и в транснационалните вериги на грижовен труд и трудова експлоатация.

За ТСС разпознаването на промените и експлоатацията, причинени от ПЧИ и транснационалните вериги на труд, не е достатъчно: „Свързаността на глобалните практики на експлоатация ни принуждава да създаваме връзки между работни места, които са част от една и съща верига, но не комуникират помежду си“ (TSS, 2017a: 14) и все още не могат да я скъсат.

Като подготовка за срещата в Познан ТСС публикува сборник с текстове от различни радикални организации като Plan C, Angry Workers of the World (Гневни работници по света), [con]nectioniprecarie (Несигурна несвързаност) и Australian Left (Австралийска левица). Една от публикациите определя социалната стачка по следния начин:

Редно е да признаем, че далеч от фабриките бяха създадени хиляди места, които не са директно свързани с производството, макар и да способстват и възпроизвеждат сходни форми и интензивност на експлоатация. Наместо да мислим за изчезването на фабриките и присъщия им организационен режим, трябва да проследим как този режим бе трансформиран, каква е собствената му социална логика и как фабриките са свързани с други работни места. [...] Можем да кажем, че не фабриката се разпространи в обществото, а че по-скоро обществото бе вкарано във фабриката, заличавайки представата за нейната привидна вътрешна хомогенност. Дори в пика на Фордизма сътрудничеството, необходимо за остойностяването на капитал, не беше нито гарантирано от някакъв автономен и абсолютен контрол

във и на фабриката, нито се простираше единствено в рамките на работното място. По-скоро беше подпомогнато от универсални гаранции за социални компенсации срещу експлоатация в лицето на придобити трудови права. Далеч от това да е хомогенно място на сътрудничество и организация на труда, в днешно време логиката на фабриката е променена чрез отказа обществото да се мисли като терен на трансформиране и предоговаряне на властови зависимости. Днес капиталът налага контрола си през индивидуализация и разкъсване на социалните връзки в рамките на работните места и отвъд тях. Социалното измерение на труда се превръща в лишаване от трудови права и придобивки и в създаване на йерархии между отделните индивиди на работните места навсякъде по света. Да кажем, че обществото е вкарано във фабриката, означава, че социалните връзки са разбити на малки частици, директно подвластни на капиталистическия диктат. (TSS, 2017a: 13-14)

Основните теми, дискутирани по време на срещата в Познан, бяха свързани с мигрантския труд и логистиката на експлоатация, трудовата несигурност и социалното възпроизводство. Връзката между социално производство и възпроизводство бе ключова – особено с оглед на това как положителното и расиализираното деление на труда са използвани за управление на мобилността – за откриването на нови вериги на експлоатация. Европейското политическо пространство на управление на мобилността и миграцията е създадено по начин, който улеснява експлоатацията. „Свободното“ движение на мигранти – например през т. нар. Балкански път – и борбите срещу институционализирания расизъм са част от отпора срещу онези политики, които на практика изнудват мигрантите. Такива са изискванията да имаш работа, за да

имаш разрешение за пребиваване или право на дом, което принуждава мигрантите да приемат крайно мизерни условия на труд. Така преминаването на границите по Балканския път поставя под въпрос същите расистки институционални режими, които изнудват мигранти както в рамките на Съюза, така и извън него. Видна е необходимостта от създаването на инструменти за овластяване и формулиране на искания, които, от една страна, обединяват различни сектори в много страни в един общ фронт, а, от друга, адресират режимите на експлоатация на мигранти. Затова в резултат от срещата бяха отправени три общи искания: единна европейска минимална работна заплата; единно европейско социално подпомагане с цел преодоляване на разликите в заплащането в различните страни от Съюза; общоевропейско разрешение за пребиваване, необвързано с условия за доход и семейно положение.

Транснационално събрание на работниците в Амазон

ТСС спомогна за организирането на първата среща между работници на Амазон в Полша и Германия. Първият склад на американската компания в Полша отвори врати през 2015 г. в Познан след множеството стачки на работниците в складовете ѝ в съседна Германия. Оттогава насам всеки път при организирането на стачни действия в даден немски обект на конгломерата, Амазон просто пренасочва обработването на потока от стоки към полските складове, за да се справи навреме с доставките. Така полските работници, далеч по-зле платени от немските си колеги, неволно прекъшват и обезсмислят борбите за по-добри условия на труд на работе-

щите в Амазон в Германия. Необходимостта от свързване на работещите към един и същ работодател, но в различни условия, се превърна в приоритет в работата на ТСС. Оттогава платформата подкрепя и се включва в тези процеси на свързване, довели до началото на Интернационални работници на Амазон – мрежа от служители на компанията, която днес включва работници от Германия, Полша, Италия, Словакия и някои щати в САЩ.

През изминалите три години дискусиите в мрежата се фокусират върху това как Амазон се възползва от разлики в законодателствата и заплащането в различни страни, за да увеличи печалбите си. Наред с това са обсъждани възможностите за общи искания за единни нива на заплатите, стандарти за работното време и договорите, за да бъдат представени пред централата в Сиатъл.

В декларацията от транснационалната среща на работници в Амазон в Лайпциг през септември 2019 г. се казва следното:

Искаме да стачкуваме заедно в името на общите ни искания. Въпреки всички различия това, което ни обединява, е, че сме изправени срещу един и същ работодател. Не се обединяваме от идеализъм, а защото смятаме, че само заедно имаме шанс да защитим интересите си срещу Амазон. Ние не сме нов синдикат, а работници от различни синдикати с различни убеждения и традиции. (Amazon Workers International, 2018)

Важно е да се отбележи как работниците гледат на себе си като на интернационална организация „отдолу“, действаща отвъд традиционните рамки на синдикализма. Нататък четем:

Възприемаме себе си като допълнение към националните профсъюзни организации. Тъй като синдикалните лидери днес не са в позиция да предприемат необходимите стъпки за продължаване на работническите борби и на транснационално ниво, трябва да ги предизвикаме към това „отдолу“ като синдикални членове. Имаме един живот и не можем да чакаме! Надяваме се на солидарност и подкрепа от местните и национални профсъюзи!

Транснационалното събрание на работниците в Амазон, както и ТСС, осъзнават границите на традиционните синдикати. В днешно време тези структури не винаги са ефективна спирачка на неолибералното преструктуриране на трудовия пазар, а понякога дори демонстрират сериозна идеологическа подкрепа за държавни политики в полза на капиталистическите искания (Chignola & Sacchetto, 2017).

Докаато синдикатите са ограничени само до националния контекст, до даден отрасъл или дори отделно предприятие, то през 2020 г. по време на пандемията от коронавирус работниците от Амазон организираха транснационални протести и стачки, отправяйки искания към централата в Сиатъл за повече мерки за сигурност не само за работниците, но и за клиентите на компанията и обществото изобщо (Amazonians United NYC, 2020).

Такава е именно една от целите на ТСС – да атакува транснационалното ниво, на което действа управлението на мобилността и труда, като „изгради капацитети за отпор от същия транснационален калибър“ (TSS, 2015a). Този мащаб очевидно надскача организирането на ниво работно място, сектор или дори отделна страна. ТСС и събранието на работниците в Амазон показват нуждата да се признае неизбежното транснационално ниво на организиране на про-

изводството и експлоатацията и необходимостта „синдикалните организации да бъдат натискани към преодоляване на пределите на националните си структури, за да не са пречки по пътя към изграждането и поддържането на транснационални връзки отвъд държавните граници“ (TSS, 2019с, въведение).

Срещата в Грузия през 2019 г.: стъпка напред в развитието на платформата

След първата среща на ТСС в Познан последваха много други такива, а платформата се превърна в събирателен пункт за обмен на опит и тактики за политизиране на трудови и социални борби. През шестте години, откакто платформата съществува, много жени и мъже, индустриални и грижовни работници и работнички, местни и мигранти, колективи и синдикати посетиха срещите, организирани от платформата в Париж, Лондон (в контекста на мигрантската стачка „Един ден без нас“), Берлин и Стокхолм. Проведе се и среща в Любляна, където присъстваха активисти и мигранти от Балканския път, чиято съвместна дейност превърна този път в поле на борби за правото на свободно движение и срещу европейските режими, контролиращи мобилността.

Последната до момента среща на ТСС се проведе през юни 2019 г. в Тбилиси. Тази среща, организирана съвместно с грузинския синдикат „Солидарна мрежа“, отрази решителна крачка напред за платформата, защото за пръв път дейността ни напусна институционалните граници на ЕС. Кондуктори, продавачи на билети, социални работници, медицински сестри се включиха в срещата, която даде ясна заявка, че европейското политическо пространство се простира отвъд

границите на Съюза, но и че то трябва да бъде разглеждано като нещо повече от сбор на национални държави.

През 2016 г. Грузия подписа Споразумение за асоцииране с ЕС за сближаване с европейската икономика и логистика. Това споразумение е едно от многото, които са на практика заместител на политическия интеграционен процес, който вече не е приоритетен за Европа. Макар официално да цели подпомагане на „развитието“ на страната, спогодбата в действителност улесни разширяването на дейността на европейски компании в Грузия и доведе до масивни приватизации и частни инвестиции в инфраструктурни проекти. Това само задълбочи икономическите и социални трансформации в страната, която от вече две десетилетия преминава през неолиберални реформи и радикални атаки над социалните и трудови права. Затова Грузия стана терен на множество борби, чийто опит е важен за изграждането на „транснационален колективен отпор“ срещу вредните последици върху трудовите права и обществото на европейската икономическа и логистична интеграция.

Недоволството срещу превръщането на страната в „доставчик на услуги“ без право на глас и сила се трупа в различни форми. Различни съпротиви избухват въпреки реториката за развитие и атаките срещу условията на живот и труд: от миньорските стачки до протестите срещу водноелектрическите централи, съсипващи страната, от стачките на работниците в метрото, на медицинските сестри и на тези на работниците в сектора на социалните услуги до демонстрациите на 8 март. (TSS, 2019b: 13)

Наред с посочените аспекти, Грузия попадна във фокуса на ТСС и по още няколко причини, обяснени в публикация на платформата преди срещата:

Над половин милион грузинки работят в Европа, предимно в частния грижовен сектор, прикривайки липсата на базови социални помощи и изпращайки пари у дома, които са основна част от националната икономика. Основни инфраструктурни проекти, част от стратегията „Един пояс, един път“ и от Трансевропейската транспортна мрежа, показват, че страната е основна транзитна зона между Азия и Европа. На територията на цялата страна е въведена свободна от данъци икономическа зона, за да се привличат чуждестранни инвестиции. Финансови институции контролират живота на стотици хиляди грузинци, изпаднали в дългове, за да покрият най-базовите си нужди, докато същите тези институции се ползват с подкрепата на ЕС и подпомагат засилването на влиянието на Съза в страната. Грузия е първата страна, получила фондове от Европейската банка за възстановяване и развитие, които, наред с финансирането от Европейската инвестиционна банка, се похарчиха за инфраструктурни проекти. Въпросните проекти разчитат на законодателство, което поставя инвеститорите на върха на веригата, защитава техните права за сметка на тези на работниците и превръща държавата в гарант за частните печалби. Макар индустриалната промяна в Грузия все още да не е видна, възпроизводството на грузинското общество е свързано по много начини с транснационални динамики, които правят всяка атака срещу перспективата за европейска интеграция въз основа на национално затваряне политически безсмислена. (TSS, 2019b: 3)

Както е видно от горния цитат и както бе обсъдено в рамките на срещата в Тбилиси, Грузия е пример за интеграция в рамките на транснационалното пространство. За това свидетелства високият брой грузинки, работещи в ЕС, и фак-

тът, че жените в Грузия са на челно място по предоставяне на сурогатни услуги в света – международен пазар, който е напълно нерегулиран (TSS, 2019b). Наред с това процесите на прекаризация и контрол над мобилността се показват в истинската си светлина. Така например Споразумението за асоцииране в действителност предоставя евтина работна ръка и гъвкави условия на труд*, както и грижовни и домашни работнички**, които емигрират на Запад, за да обслужват тамошните общества. Настоящите лоши социални условия са резултат от това споразумение, както и от годините на оряждане на публични разходи и пазароугодни реформи. От всичко това можем да заключим, че управлението на мобилността не спира пред граници – нито тези на националните държави, нито тези на наддържавни институции като ЕС. Така транснационалното отново излиза на преден план, но не като абстракция, а като пространство, където политически платформи и проекти като ТСС откриват както врагове, така и съюзници. Поради това отговор на тези предизвикателства не можем да търсим в затваряне в националното, което остава политически безплодно в рамките на инициатива като ТСС.

* „Уебсайтът *Инвестирай в Грузия* уверява чуждестранни инвеститори, възнамеряващи да започнат бизнес в страната, че „средната месечна заплата възлиза на 430 долара“, както за работници, така и за офис служители, и че „трудовият кодекс е много гъвкав“. Както става ясно, „Грузия има едни от най-либерализираните трудови условия не само в региона, но и на глобално ниво“ (TSS, 2019a: 14).

** Над половин милион домашни работнички в Европа са грузинки (TSS, 2019b).

Заклучение

Транснационална социална стачка е политически експеримент, който поставя транснационалното на фокус. Платформата се опитва да преодолее ограниченията на настоящите трудови съпротиви, които действат на локално ниво, докато в същото време е видно, че производството и прекаризацията имат транснационални измерения. Проектът се опитва да надмogne разделението между трудови и социални борби, изхождайки от убеждението, че контролът над капитала не се ограничава между стените на дадено предприятие. Стачката срещу транснационалните режими на мобилност и прекарийност трябва да е транснационална и социална. В този смисъл на стачкуването трябва да се гледа като на процес, а не само като на еднократно действие. ТСС разпознава стачката като организационен процес, който прекъсва социалното възпроизводство – визирано не само под формата на репродуктивен труд, а и като възпроизводството на расистки йерархии, полови роли и разделение на труда, несигурност и експлоатация – и отхвърляне на политическите и социални условия, благоприятстващи експлоатацията.

Една от целите на платформата е да свързва „онези съпротиви, които се занимават с институционални споразумения, миграционни политики, дерегулация на репродуктивния пазар, полово делене на труда, мобилност, добивни и инфраструктурни проекти“ (TSS, 2019b). Ключово е да се открият общи искания, които надскочат ограниченията на националното договаряне. Глобалният капитал разчита на и възпроизвежда йерархии между държави, сектори на икономиката и нива на заплащането, за да акумулира печалби и отслаби колективната сила на работниците. Поради това транснационалното е необходимо поле на борби за социалните движения, организа-

ции и синдикати. Една от централните стъпки, които TSS предприе в тази област, бе да изиска „края на национални и наднационални миграционни закони, които отделят мигрантите като по-лесно заменима работна сила“ (TSS, 2019b) и безусловно право на виза като контрапункт на институционализирания расизъм.

В така развилите се международни икономически и социални динамички Източна Европа лежи на кръстопътите на транснационалните вериги на труда и е терен на сериозни политически развиятия. Затова ТСС избра да организира срещи в страни като Полша и Грузия. Този избор е израз на преднамерения ни опит да изместим европейската география, поставяйки Изтока в центъра на течащите и възникващи политически процеси срещу зависимостта и експлоатацията.

Днес световната криза, породена от коронавирус пандемията, и нейните ефекти върху веригите на производство и търговия, на миграционен и грижовен труд оголиха за пореден път именно тези транснационални връзки на капитала. Митът за самостоятелност на икономиките и обществата изглежда все по-малко реален. Пандемията показва как в ключовите сектори, които не спряха дейността си, са заети предимно жени и мигранти, идващи както от държави членки на Съюза, така и от такива извън него:

Чартърни полети транспортират по-евтината работна сила от една държава в друга (в ЕС движението е предимно от по-бедния Изток към по-богатия Запад). Самият ЕС дискутира създаването на „коридори“, за да могат мигранти работници от различни страни да преминават през границите, за да работят най-вече в селското стопанство. Някои правителства се опитват да задължат тези, останали без работа, да кандидатстват за позиции, които обикновено биват заемани от сезонни работници. [...]

В същото време събирачите на реколтата – най-често мигранти – продължават да работят в робски условия. Правителствата открито предлагат да наемат бежанци и търсещи убежище, за да заемат свободните места. Същите хора, често живеещи в пренаселени и несигурни места, биват наемани в логистичния и индустриален сектор, за да заместят разболелите се работници или онези, които отказват да работят. Докато правителствата се опитват да преборят недостига на работна ръка, те не желаят да предоставят на мигрантите финансовата подкрепа, с която се ползват местните граждани. (TSS, 2020)

В разгара на кризата трупането на капитал трябваше да продължи и да стане ясно, че „онова, което е безопасно за работещите, не е безопасно за капитала“ (TSS, 2020). В различни държави стачки на „ключови работници“ като медници, медицински сестри, трудещи се в логистичната сфера, както и на мигранти, отказващи да жертват живота си, заваляха една след друга. Много хора отказаха да са безгласни участници в транснационалните динамики, поставящи печалбите пред човешките животи. Транснационалното, повече от всякога преди, се очерта като продуктивно и значимо поле за общите ни битки за живот без насилие и експлоатация.

Какво наследу социалистическата партия от собствената си история и къде стои в момента?

Интервю на КОНСТАНТИН МРАВОВ с ИСКРА БАЕВА

Константин Мравов: Какви са основните характеристики на двете първоначални течения на създадената през 1891 г. социалдемократическа партия – тесните и широките социалисти у нас?

Искра Баева: Българското социалдемократическо, социалистическо, ако искате, движение се ражда паралелно с други такива движения в Европа. В България обаче това се случва малко преждевременно. Основният въпрос, който се задава тогава, е „Време ли е за такова нещо?“. Движението е основано върху марксизма, според чиито теоретични предпоставки социалистическите движения се зараждат във вече изградено капиталистическо общество, в което да има достатъчно зрели условия, за да се премине на следващото ниво – комунизма. В България не е така, затова основният въпрос в края на 19. век е този, който Димитър Благоев формулира като книга: „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“. Първата част на въпроса е просветна – трябва да се обясни на българите, по-малко от 20 години след създаването на държавата, що е социализъм. Тази идеология изглежда

много далечна за българите, които са изправени пред други въпроси: националния, взаимоотношенията с княжеската институция, ролята на народа. Благоев внася социалистическата идея от Русия, но условията в България, където липсва едра индустрия и значителен пролетариат, не изглеждат подходящи за създаване на марксистко движение. Затова първата му задача е да обясни на образованите българи що е социализъм.

Втората част на въпроса обаче е определяща, защото основните атаки срещу Благоев са, че е неадекватно на условията да се говори за социализъм у нас. Перспективата изглежда толкова далечна, че няма смисъл. Следващият съществен въпрос в началото е за организацията. Дали трябва да се изгради партия, или съюз, тоест да се следва по-централизиран или по-свободен принцип. Затова най-напред българските социалдемократи се разделят на партисти и съюзисти.

Доста по-късно се стига до разделянето на „тесни“ и „широки“. Разликата между тези две течения се крие в отговора на въпроса дали движението, което се бори за онеправданите и експлоатираните маси, трябва да е „широко“, тоест да се вписва в тогавашните политически реалности, или да е „тясно“ – насочено единствено към освобождението на пролетариата. Тази разлика в общи линии следва разделението „болшевици“ и „меншевици“ в руската социалдемократия, като там наименованията идват от едно гласуване, в което по-крайните се оказват мнозинство. Пак обръщам внимание, че българската социалдемократия е обърната повече към Русия, откъдето е дошъл Благоев и откъдето е изгонен след опитите му да основе такава движение там.

И така, въпросът дали тукашното движение трябва да се впише в политическата система на България или да е насочено към революция, разделя първите социалдемократи. Това разделение продължава до установяването на еднопартийното управление на БКП. И двете партии имат както грехове, така и успехи. Широките социалисти обаче често участват в правителства, които провеждат ясна политика. Историческата им сметка е доста спорна. Тесните социалисти остават ясно насочени към революцията и не влизат в споразумения с други партии или властта.

КМ: Доколко всяко от теченията успява да реализира социалистически политики и действия? Доколко успяват да се занимаят пряко с овластяване и синдикализиране на работници, женския въпрос, положението на етническите малцинства?

ИБ: Както навсякъде, социалистическото движение в България е интелигентско. То не е възникнало сред работническата класа, но и Маркс и Енгелс не са работници. Правилото в историята е, че промяната идва от тези, които не би трябвало да са заинтересовани, но разбират нуждата от нея. И в нашия случай това е интелигентско движение, насочено навън – към освобождаване на работниците. Но пред движението изниква въпросът – какво е работник? В България по това време има малко промишлени предприятия. Затова социалдемократите включват селскостопанските работници и малките собственици към „експлоатираните“.

Това е съществено за разделението на „партисти“ и „съюзисти“, като вторите се опитват да привлекат гребните собственици, докато партистите се опитват

да действат сред малобройната типична работническа класа. Изграждат групи на различни места в страната, които са главно интелектуални, но действат и сред работниците. Най-голям успех имат работническите организации в сфери, които са свързани с грамотността – печатари, типографи и други. Има успех и там, където има по-големи работнически маси, като в добивната индустрия, например сред миньорите в Перник. В тези организации освен организационна дейност се осъществява и просвещение.

Що се отнася до женския въпрос, бих казала, че жените са активни участнички в създаването на социалдемократическото движение, както е и по света. Много дейни са съпругите на първите социалисти. Има много образовани жени и в двете течения. Така че още от самото начало жените са причислени към експлоатираните групи, които трябва да бъдат освободени. В социалистическото движение се говори за социално-икономическо освобождаване, а не просто за феминистко равенство между половете. Според социалистите не може да има равенство, ако жените не са освободени в социално-икономически план.

В началото движението не се занимава с етническите малцинства. Тогава основно малцинство са турците, но след Освобождението турските елити са се изнесли от Княжеството. Тук остават най-бедните, които нямат причини да бягат, тъй като не очакват отмящение (от българите – бел. ред.) и няма какво да губят. Това са неграмотни хора. През 1944 г. неграмотността при българските турци е 99 процента при жените и почти толкова висока при мъжете. Тези турци живеят в България, но са обособени от българското общество.

Като бедни и експлоатирани те влизат в идеята програма на социалистите, но някакви реални действия за тяхното привличане няма, както и за циганите.

Накратко казано, организационните усилия са насочени предимно към работниците, а жените са дейни участници в организациите.

КМ: Да поставим въпроса така – какво успяват да постигнат социалистите до 1944 г.?

ИБ: Реалните им успехи са в разпространяването на социалистическите идеи и в стачките. Широките и тесните социалисти имат достатъчно силни собствени профсъюзни движения. Чрез тях те привличат онези, които са в центъра на вниманието на марксизма и социалдемократическото движение – работниците. Развива се просветна и издателска дейност, като се организират кръжоци, печатат се списания, вестници и книги. Съвсем основателно първата дейност е просветна, втората е организационна и накрая идва въпросът с финансирането. Движението трудно може да се самоиздържа, защото в началото – по времето на Стамболов – то е забранено. Тогава стигат до идеята не само да влагат свои средства – там влизат много състоятелни хора – а да се създават и кооперации. Кооперация „Освобождение“ например подпомага организационната и икономическата дейност на движението. Събират се доста пари. Например сградата на Лъвов мост, която по-рано е Партиен дом, а след изземването ѝ става известна като сграда на полицията, е изградена с даренията на членовете и с парите на кооперацията.

Тогава има живо и бурно движение. Сега хората са лениви и търсят спонсори, тогава участват с труд

и средства, за да стане българската социалдемократия видима част от общото европейско движение.

КМ: В зората на социалистическите движения у нас те са пряк идеен продукт, макар и с местни особености, на идейните спорове в интернационалите. Как се свързва партията, а и другите леви движения, с интернационалните въпроси и теми преди и по време на социализма?

ИБ: В същността на марксизма е интернационализмът, антинационалното. Такова е виждането и на Благоев, който идва от Русия, но сред българските социалдемократи има и доста хора, завършили на Запад. Те са част от международното социалистическо движение и участват във всички международни конгреси и конференции, спорят по най-важните стратегически въпроси. Говорим за периода на Втория интернационал. Българите са активни участници в неговата работа и в повечето случаи заемат страната на „левите“, включително и по въпроса за опасността от война. България преди Първата световна война води Балкански войни, а социалдемократията е последователно антивоенна и лидерите ѝ плащат за това със затвор. Георги Димитров е ярък пример в това отношение. Между другото, той е един от социалдемократите, които идват от работническите среди. Влиза в движението като печатарски работник, а по-късно работи сред миньорите. Той е доказателство, че едно движение от интелектуално може да стане реално. Работата сред хората води до това, че новите лидери започват да идват от низините. Димитров се самообразова, благодарение и на съпругата си Люба Ивошевич, и се превръща в човек, съчетаващ действията с идеите.

Българската социалдемокрация несъмнено е част от Втория интернационал, който претърпява крах заради войната. През 1912 г. на извънреден конгрес френските и германските социалдемократи декларират, че никой не може да ги раздели, защото имат еднакви интереси и никой няма да ги накара да воюват помежду си. През август 1914 г. обаче и двете най-големи партии подкрепят правителствата си и гласуват военните кредити. Това е крахът на Втория интернационал – националната идея се оказва по-силна от интернационалната.

След този крах, в неутрална Швейцария и благодарение на Ленин, който обаче не е сам – с него има и французи, и германци, разочаровани от провала – се ражда идеята за толкова охулвания сега Комунистически или Трети интернационал. Той се обявява за превръщане на империалистическата война в гражданска, т.е. за революция. Според мен подходът е бил правилен, защото революцията, която си е представял Маркс – бунт на експлоатирания пролетарий – не се реализира никъде, защото обществото не се развива по посока на разделение на огромен пролетариат и малка буржоазия, а е по-сложно. Възможностите за революции се раждат при кризи, които са два вида. Едните са социално-икономически, а другите са предизвикани от външни предизвикателства, най-вече при войните. През 1916 г. Ленин пише брошурата „Империализмът като висш стадий на капитализма“, в която очертава революционна перспектива в онзи момент. Според него там, където има най-зрели условия за пролетарска революция – Великобритания, Франция, Германия – не съществуват достатъчно противоречия, за да избухне революция. Докато в Русия няма социално-икономически условия, но има

толкова различни противоречия – между работниците в големите градове и техните експлоататори, между бившите крепостни селяни и властта, между националните малцинства и централната власт в империята, че революцията е напълно възможна. Според Ленин революцията в Русия може да избухне, но там трудно би могъл да се изгради социализъм, защото липсват условия. Затова задачата е руската революция да се разпространи в онези държави, където има зрели условия за създаване на новия строй. С други думи, ролята на Русия е да подпали бунта в Европа. Ленин гледа на Русия инструментално, затова като антinationалист днес той е тотално отричан от руските управляващи. И е точно такъв, въпросът е дали отхвърлянето на национализма е нещо лошо, или добро – зависи от гледната точка.

Така се стига до Руската революция, след която през 1919 г. е изграден Третият интернационал. Той е посрещнат на нож от остатъците от Втория интернационал, който се обявява против революцията, защото оценява еволюцията на капитализма като възможност да се стигне до овластяване на работниците по мирен път. С други думи, конфликтът се оформя между революционери и еволюционисти.

Българската социалдемократия е изправена пред същия проблем. Според условията, формуирани на Втория конгрес на Коминтерна, всяка от партияте трябва да избере в коя посока да върви. След дълги спорове тесните социалисти избират страната на Третия интернационал и потвърждават революционните си нагласи, докато широките социалисти избират еволюцията и впоследствие влизат в няколко правителства. Що се отнася до Коминтерна, там генерален секретар, макар

и за кратко през 1921-1922 г., е Васил Коларов. През 1930-те такъв става Георги Димитров. Има много българи в ръководството на Третия интернационал. България е важна част от него, толкова важна, колкото не е била в никоя друга международна организация.

КМ: Да, но Георги Димитров се възприема като пряко подчинен на Сталин.

ИБ: Така е. Третият интернационал е изграден като световна комунистическа партия. Субординацията от върха надолу по пирамидата е стриктна. Изпълнителният комитет на Коминтерна взема решения, които са задължителни за местните партии-секции, каквато е и БКП (т.с.). Тя се нарича комунистическа, но запазва спецификата си в скобите – тесни социалисти. Това е така до 1945 г.

Първият пример за пряка намеса на Коминтерна в България е реакцията на Деветоюнския преврат и убийството на Стамболийски. Комунистите обявяват неутралитет, тъй като са в конфликт с БЗНС след Транспортната стачка от 1919-20 г., организирана от тях и потушена с помощта на армията по време на земеделското правителство. Стамболийски гледа на комунистите като на конкуренти за влияние в селото. Коминтернът критикува тази позиция на ЦК на БКП (т.с.) при преврата и дава указания да се вдигне въстание, което да предизвика революция.

Местните комунисти си дават сметка, че в България от 1923 г. не може да има никаква революция. Не само защото все още нямат толкова силно влияние, а и защото Деветоюнското правителство бързо установява пълен контрол върху властта. Немалко хора (като То-

гор Луканов) са „против“, но мнозинството подкрепя заповедта за въстание. Въстанието е организирано с помощта на Коминтерна, а като емисари пристигат Васил Коларов и Георги Димитров. Скоро след като взимат въстанието, и двамата заминават за Югославия, което показва, че са знаели, че бунтът няма шанс. Въстанието обаче разкрива дълбокото разделение между властта и части от обществото, готови да се борят с оръжие в ръка. Започва противопоставянето, често наричано „студената гражданска война“. Но всъщност всичко започва с Войнишкото въстание от 1918 г., в което комунистите не играят значителна роля. Тогава земеделците са движещата сила. Въстанията показват, че в обществото има ясен сблъсък между консервативната и революционната тенденция.

Но Септемврийското въстание показва и проблемите в ръководството на Коминтерна. Там решенията се вземат от Зиновиев и Каменев, а не от Сталин. Нареджането за въстание е опит за износ на революция, както е смятал Ленин. Българското въстание е опит да се предизвика втора революционна вълна. По това време има бунт в Краков и Хамбургско въстание, но всички те се провалят. Революционното време е отминало.

Българските комунисти са активни в Третия интернационал и са сред пострадалите, когато Сталин обявява сектантската тактика „класа срещу класа“, „само ние сме прави“ и т.н. Така стигаме и до подчинената роля на Георги Димитров на Сталин. Той наистина се подчинява на субординацията, но това съвсем не е всичко. Като емисар на Коминтерна в Германия Димитров вижда пагубните последици от тактиката на Сталин. Там комунистите и социалдемократите са много силни

в началото на 30-те години – дълбоката криза е засилила влиянието им. Но в трите вота през 1932 г. нацистите излизат на първо място, защото социалдемократите и комунистите не могат да се обединят. И благодарение на разделението на 30 януари 1933 г. националсоциалистите влизат във властта. Оттам идва изводът на Димитров, че обединението на левите би могло да спре националсоциалистите. И него се опитва да наложи в Коминтерна. А смелото му поведение на Лайпцигския процес го превръща в световна фигура. В негова защита се създава световно движение, провежда се паралелен Лондонски процес и в края на краищата Имперският съд го оправдава. Нещо, което нямаше да бъде възможно при нацистски съд. Така или иначе, в началото на 1934 г. Георги Димитров заминава за СССР, където като съветски гражданин (България му отказва прием) вече е пряко зависим от Сталин. Но цяла година – до 1935 г. – той спори със Сталин за тактиката на Коминтерна и успява да го убеди с доводи и примери. Благодарение на това на Седмия конгрес, проведен през лятото на 1935 г., Димитров чете основния доклад, в който обосновава замяната на тактиката „класа срещу класа“ с Народните антифашистски фронтове – сътрудничество с всички, които са против основния противник – фашизма и националсоциализма.

Ще направя кратък паралел със сегашните протести (започнали през юни 2020 г. и продължаващи към датата на интервюто – бел. ред.). Наслушах се на много упреци, че аз и други хора присъстваме на тях, с мотива: „Ама там има фашисти!“. Не зная точно какви фашисти е имало там, но моят отговор е съобразен с целта на протестите. Ако тя е да бъде свалено управлението на

мафията, тогава ни е необходимо обединение на всички сили, които са против мафията.

Но да се върнем на Димитров. След тази голяма промяна в Коминтерна той се противопоставя на Сталин и по време на Испанската гражданска война. В нея Съветският съюз не играе най-добрата роля, защото се опитва да наложи своя модел, докато Димитров преценява, че комунистите там трябва да се борят не за пролетарска революция и социализъм, а да потърсят обединение на всички сили за междинна форма на умерена демокрация – идея, която ще се превърне в „народна демокрация“. Последното, което ще кажа за него, е, че при репресиите срещу комунистите имигранти в СССР Димитров прави всичко по силите си да спаси някои, като ги изважда от списъците. Това дълги години остава в тайна, затова често е обвиняван, че като генерален секретар на Коминтерна е съдействал на репресиите. Което не е цялата истина.

Стигаме до времето след 9 септември и Втората световна война. Неслучайно тогава се възстановява Социалистическият интернационал, но не и комунистическият. Направен е един опит с Коминформбюро (Информационно бюро на комунистическите и работническите партии – бел. ред.), което обаче обединява само управляващите комунистически партии. Неговата роля се ограничава с изгонването на Югославия от блока, след което на практика преставя да съществува. Създаденият след войната Източен блок не е комунистическо обединение, а междудържавно. В него се обединяват не партии, а държави.

КМ: До каква степен национализмът играе роля при оформянето на социалистически идеи и политики в България – от началото до наши дни?

ИБ: В началото националният въпрос е възприеман като пречка пред интернационализма. Благоев има изказвания в парламента, които и до ден днешен се размахват като упрек, че е „национален предател“. През 1917 г. той казва: „Аз съм македонски славянин“. Днес тази реплика, извадена от контекста, събужда възмущение. Но контекстът е войната, породена от национализъм и водеща страната към катастрофа. Според Благоев, социалист-интернационалист, българският национализъм е пагубен. Той предупреждава за опасностите, които за съжаление се сбъдват. Тесните социалисти възприемат национализма като оръжие на буржоазията за разделяне на работниците. Затова наричат участието ни във войните „великобългарски шовинизъм“. Тази тяхна политическа линия е последователна. Земеделците също са противници на войната.

Интернационализмът остава водещ при комунистите и през Втората световна война, а и в първия следвоенен период. Заради антифашистката съпротива срещу българската гържава през войната БКП и до днес е обвинявана в „предателска политика“. Но най-вече заради позицията си по Македонския въпрос и в преговорите за Южнославянска федерация. Но не бива да се забравя, че по време на преговорите България е със статут на победена гържава, докато Югославия не само е победителка, но и Тито е световна фигура. България е застрашена и от Трета национална катастрофа, което не става само благодарение на защитата, която получава от Съветския съюз на Парижката мирна конференция

от 1946 г. Ако я нямаше тази подкрепа, както и на другите съюзени вече със СССР страни (Югославия, Чехословакия, Полша), страната ни можеше да има много по-неблагоприятна граница с Гърция и да плаща много по-големи репарации. А в преговорите с Югославия за федерацията сме в неравностойно положение, но въпреки това никога не е имало шанс да станем седма югославска република. Позицията на Георги Димитров е за размяна на територия – получаваме Западните покрайнини, а Пиринският край отива към новата Македонска народна република. Но предварително условие за това е обединението да е едно към едно. Шестте югославски републики са едната част, а България е втората. Една малко сложна форма, която в момента можем да видим в Босна и Херцеговина. Тито обаче иска обединението да е „6+1“, сиреч България да се присъедини като седма република. Това обаче е съвсем различна концепция, която прави компромиса невъзможен. Така че на практика Южнославянската федерация никога не имала шанс да се реализира.

Последователният интернационализъм на управляващата БКП продължава до началото на 1960-те години. Тогава той постепенно се заменя от национализъм.

Това става в резултат на сътресенията след смъртта на Сталин през 1953 г. Променя се обликът на партиите-гържави, в които на власт идват местни комунисти. Преди това Сталин не се доверява на местните комунисти, като налага хора от емиграцията в СССР, на които има по-голямо доверие (например Георги Димитров, Васил Коларов, Вълко Червенков и други – бел. ред.). В трите години до 1956 г. с помощта на Хрущов на власт в социалистическия блок идват т.нар. на-

ционални комунисти. Те са работили в своите държави, участвали са в антифашистката съпротива. Именно те постепенно заменят интернационализма със защита на националните интереси. Мотивът е, че трябва да защитават държавите си, но според мен основната причина е, че интернационализмът вече не им осигурява стабилна опора в обществото.

Дотогава „легитимността“ на компартиите се дължи в по-голяма степен на Съветския съюз и Сталин, а в много по-малка на подкрепата в обществото. В България тя е малко по-широка, но в Полша или Унгария е много тясна. Затова след като Сталин вече го няма, новите лидери са принудени да търсят друга опора и я намират в онази идея, която винаги работи – национализмът. Това постепенно преминаване от интернационализъм към национализъм се вижда в речите на Тодор Живков, особено в края на 1960-те години, когато заговаря за „конската опашка“ на прабългарите, за традициите, за историческото наследство. И стига до апогея – „Възродителния процес“ – изцяло националистическа акция, целяща създаването на „единна българска нация“. Това само ускори краха на системата.

КМ: По какъв начин този национален комунизъм се прехвърли в Прехода и в БСП?

ИБ: БКП приключи своето съществуване с висок градус на национализъм. Що се отнася до „Възродителния процес“, един от първите актове на новото ръководство в края на декември 1989 г. е отказът от „Възродителния процес“. Отмяната му предизвика брожения в партията, но ръководството успява да уталожить страстите, включително и с помощта на СДС. Това е

единственият случай, в който Жельо Желев поздравява ръководството на БКП.

От теоретична гледна точка, БСП се опитва да избяга от национализма на БКП при превръщането си от партия-държава в политическа партия. Само че партийната членска маса, особено в смесените региони, беше категорично против. Във възприятията на тези хора „Възродителният процес“ е важен за държавата, без да се спирам на причините за това. Въпреки това Лилов и до голяма степен Жан Виденов излязоха от този капан, без да загърбят напълно национализма. Българското общество беше чувствително на тази тема. Няма да забравя митинга на 18 ноември 1989 г., когато Румен Воденичаров (химик, един от основателите на СДС – бел. ред.) се обяви в защита на българските турци и опозиционно настроените хора го освиркаха. Той призова: „Нека всеки, който е готов да защити правата на всички български граждани, включително турци, да вдигне ръка така“ и разпери петте си пръста – символ на правозащитно движение. Аз вдигнах ръката си, но няколко младежи веднага ме нападнаха: „Ти българка ли си, ма?“. Това беше общата нагласа на българското общество. Затова и първото правителство на СДС беше избрано с гласовете на ДПС, но нямаше техни представители в кабинета. БСП се опита да излезе от тази задънена улица при Георги Първанов, който беше националист, макар и прагматичен.

Но може да се каже, че в началото на прехода в България, както във, така и извън партията, се стигна до отказ от крайния национализъм, изразен във „Възродителния процес“, но не и от национализма като цяло.

Новото ръководство на БСП в лицето на Корнелия Нинова се съобразява с променените нагласи на българското общество и мотивирано от желание да спечели изборите, отново издигна картата на национализма, но по грозен начин. Имаше нечовешка кампания срещу бежанците, включително срещу правото им да получават някаква помощ от държавата. Тази карта продължава да се разиграва с чисто прагматична цел, но тя противоречи на социалистическите традиции.

КМ: Доколко сегашната партия е свързана, формално и идейно, с различните форми на международно социалистическо движение?

ИБ: Когато започна трансформацията си в началото на 1990-те години, БСП беше сама и непризната от никого. Затова усилията на няколко ръководства, като се започне с Лилов, мине се през Вигенов, Първанов и Станишев, бяха насочени към приемане в Социалистическия интернационал. Бяха внедрени много от постановките на интернационала в документите на БСП. Но Социалистическият интернационал е широка организация, в която има различни партии – от почти комунистически до десни социалдемократи. А ние се приспособихме по-скоро към десните социалдемократически виждания.

Веднъж когато спорихме с Георги Първанов за приемането ни в интернационала, му казах, че в него приемат партии не толкова заради идейната им чистота, а заради влиянието им в държавата. Този принцип е валиден и в други организации, както виждаме от примера на ГЕРБ – тя беше приета в ЕНП не заради програмата ѝ, а заради силата ѝ. И БСП бе приета в Социалистическия интернационал, но това е помощна, коорди-

нираща организация. Тя няма ясна идеология, към която да се насочи БСП.

Мишо Миков запази линията на сътрудничество, но при Корнелия Нинова ръководството negliжира и загърби своите международни контакти, като започна да търси легитимност единствено вътре в България. Това е и отношението ѝ към ПЕС. Нинова поведе война с ПЕС, която всъщност е лидерска битка, защото ПЕС се ръководи от Сергей Станишев. Сегашната БСП е изцяло дистанцирана от международните организационни и идейни леви движения.

КМ: Преди да се прехвърлим изцяло в настоящето, какво е реалното идеологическо наследство на партията-гържава в сегашната БСП?

ИБ: Наследството е много малко именно защото идеологията на БКП беше отречена. Идейното наследство на БКП в момента е по-видимо при Бойко Борисов, който заимства много от нейните механизми. За мен ГЕРБ е възраждане на втория ешелон в БКП отпреди 1989 г. – местните дербеи, които действат по същия начин, както някога. Не виждам това нещо при БСП, може би и защото от доста време е в опозиция. За мен при нея по-големият проблем е в отказа ѝ от наследството отпреди БКП, истинското идейно наследство.

КМ: Какви са определящите сегашни идейни разцепления в БСП?

ИБ: Много са различни. В началото, през 1989-90 г., те бяха социалдемократи срещу комунисти. Съществуваше и Алтернативно социалистическо обединение (АСО) и Алтернативна социалистическа партия (АСП) на Ни-

колай Василев, който се бореха за социалдемократизация. Тогава, през 1990-те години, имаше разцвет на идейни течения: Марксистка платформа на философа Минчо Минчев, „Път към Европа“ на Андрей Райчев и Петър-Емил Митев, „Демос“ на Александър Томов. Те водеха идейните дискусии в БСП. Накрая се наложи социалдемократичната линия, но без да се сменя името на партията.

Лилов искаше модерна лява партия, тоест съчетание между традицията и настоящето; запазване на тялото от няколкостотин хиляди комунисти и постепенното им приспособяване към новия социалистически или социалдемократически курс. Луканов искаше комунистите да се изоставят и да се създаде нова социалдемократическа партия, неголяма като членски състав, но привлекателна за гласоподавателите, сиреч електорална партия. Както знаем, победи първата теза и според мен това беше правилният път, защото в бившите социалистически страни чисто електоралните партии изчезнаха. Някои вече не са и в парламентите, докато БСП все пак присъства.

Това се дължи и на балканската традиция. В Централна Европа първите избори без изключение бяха спечелени от новите сили, докато в балканските страни – от бившите комунистически партии. Още Димитър Благоев е казал през 1920-те години, че ставащото в България в 3/4 зависи от външните развиятия и само 1/4 от действията на нашите политици. В съвременните условия външното влияние може би даже е 7/8. Не само защото сме членове на ЕС и НАТО, а и защото имаме традиция на сателитно поведение – в кратък период на Германия, после на СССР, сега на САЩ и Брюксел.

КМ: По какъв начин външните влияния се отразяват на сегашната БСП?

ИБ: Въпросът е дали това, което прави Корнелия Нинова, е неин и на нейните съветници проект. Тя влезе в конфликт с ПЕС и изобщо с международните леви институции, и така проектът изглежда чисто български. Но истината е, че тя е чисто прагматичен политик. Другото наименование на прагматичния политик е популист. Наблюдавайки Европа и света, тя е разпознала печеливша тенденция, за мое съжаление, не толкова в левицата, а в десните партии. Нейният идеал за политик е Маргарет Тачър. Гледа със симпатия и на Виктор Орбан и Качински. Това временно се оказва печеливша политика, въпросът е какви ще бъдат по-дълготрайните последици. За мен тя е ярък популист в левия спектър, който иска победата на всяка цена.

КМ: Да кажем, че използва консервативен популизъм, който е ефективен навън, най-малкото за печелене на избори. Ярките антикомунисти Орбан и Качински, веднъж дошли на власт, пряко практикуват популизма и на практика изживяват образа, изграден пред избирателите им, които остават доволни. Какви местни окраски, свързани и с традициите, и историята на бившата комунистическа партия, би придобил този консервативен популизъм, евентуално идвайки на власт чрез Нинова?

ИБ: Консервативният популизъм няма как да е ляв. „Консервативният социализъм“ на Корнелия Нинова е езиково противоречие. Той може да бъде печеливш на избори и дори в управление, защото ние реално виждаме нещо такова при Бойко Борисов, но е пагубен за лявата идея.

Що се отнася до историческата перспектива, БКП през по-голямата част от своето управление не е била лява. Там има лява идеология, съпроводена с консервативно управление. Това управление беше ефективно, но не и ляво. След 1989 г. бяха положени усилия БСП да стане отново лява партия, но сега се връщаме към управленския консерватизъм. Трябва обаче да се има предвид, че в световен план в момента живеем в дълбока консервативна революция. За лявото остават малки пространства и то лесно се маргинализира.

Нинова явно има подкрепата на членската маса в този завој, но несъгласието в ръководството доведе до отстраняване на несъгласните.

КМ: Имат ли тези противоречия общо с идейното наследство на партията?

ИБ: Доколкото имат, те са свързани с наследството от преди 1944 г., защото дълго време след 1989 г. БСП се опитваше първо да се превърне от партия-държава в нормална партия, после да се върне в лявото пространство и да очертае параметрите му. Тези опити не винаги бяха успешни, може би само при правителството на Жан Виденев. Независимо от катастрофалния му край, при Виденов имаше опит за връщане към лявото.

Сергей Станишев управлява пълен мандат и в името на прагматизма в коалиция с две либерални партии. Това правителство нямаше ляв ориентир, както личи от приемането на плоския данък. Но и министри на БСП го защитаваха, а Румен Овчаров и до ден днешен.

Така че за каква лява традиция можем да говорим днес? Има я в документите, в идейните постановки, но в управлението я имаше само при Жан.

КМ: Тоест партията остана лява само на документи?

ИБ: Седем години бях главен редактор на сп. „Ново време“. Опитахме се да формулираме леви цели и идеи в документите. Донякъде успяхме, но само като идеи, а когато се стигне до управление, левите решения липсваха.

КМ: По какъв начин беше ляв Жан Вигенов?

ИБ: В управлението му център на внимание беше запазването на предприятията, независимо от задлъжнялостта им към банките, запазването на работните места. Имаше го обаче и проклятието на съвременната левица – грижата за пенсионерите, които не са производителна група, но такива са съвременните условия.

КМ: Този наследен от режима електорат ли пречи на партията да бъде лява?

ИБ: В никакъв случай. Това са тягостните демографски тенденции. Електоратът на СДС също беше възрастен. Тези хора си спомнят борбите от миналото. БСП все още се свързва с предишния период и се позиционира като защитник на това минало. Тези, които познават онова минало, намаляват и стават все по-възрастни.

В БСП има много млади хора в ръководството и в Националния съвет, но сред електората те са малко. Но има и промени в нагласите. Добре помня какви бяха студентите в началото на Прехода. През 1990-те години нямаше студенти, идентифициращи се с лявото, и не говоря за БСП. Всички бяха десни демократи и пазарници. Сега все повече млади хора, без да са мнозинство, са леви. Не са за БСП, но са леви. Това е надеждата за левицата в България. Не е казано, че левицата непременно трябва да е БСП. Не е лошо да се намери нещо ново, но поне засега

е БСП. За съжаление, в лявото пространство няма нещо друго, което да е жизнено и влиятелно. Има малки групи с идеи, но те не са влиятелни в обществото.

А средното поколение се ориентира към властта като самоцел, не към никакви идеи. ГЕРБ са идеен наследник на държавната партия, затова за тях властта е най-важното. Между младите хора малко припознават този модел. Имала съм само един студент, който открито е заявявал ангажираността си с ГЕРБ. Сегашните протести показваха същата тенденция. Някак си е срамно да си от ГЕРБ, защото от тях лъха простащина. Един интелигентен млад човек трудно може да се идентифицира с тях.

В БСП има млади хора, като Крум Зарков, който и идейно е ляв, но стои по-скоро като брошка върху голямото консервативно тяло. Споменът отпреди 1989 г. е за партията-държава, а не за лявото.

КМ: Явно няма борба за историческото наследство.

ИБ: Няма. Тя се води от малки групички, да кажем около сп. „Ново време“. Там се пишат такива материали, въпросът е кой ги чете. Бях на Бузлуджа преди година и читателите на „Ново време“, които срещнах, се интересуваха само от това, което се пише за Нинова – „за“ или „против“ нея. Така беше и на последния конгрес (проведен на 26 септември 2020 г. – бел. ред.). Никой не говореше по същество за предложението на Валери Жаблянов за нова програма, което беше публикувано във в. „Дума“ предишния ден. На конгреса такова обсъждане нямаше. Това показва, че няма да бъдат обсъждани предложенията на хора, идентифицирани като противници на Нинова.

Това беше Конгрес на отмъщението. Била съм в ръководството на тази партия дълги години и не помня такова нещо. Имало е големи битки, едни са печелили, други са губили, но никога победените не са били така тотално изхвърляни. Не казвам, че те са автентично леви. Има такива, които въобще не са леви, а продукт на партийния карьеризъм. Когато през 1994 г. стана ясно, че предстои връщане на БСП в управлението, коридорите на „Позитано“ се изпълниха с хора, които никога преди това не бях виждали и които после влязоха в управлението. А после изчезнаха. Така беше по времето на Станишев, така е и сега.

КМ: Казвате, че историческото наследство на столетната първа социалистическа партия и на партията-държава в момента има много малко реално влияние върху политиката на БСП. Не се ли заиграва партията обаче най-малкото със соцносталгията?

ИБ: А кой не се заиграва с нея? Всички го правят – Бойко Борисов се възползва от носталгията, за да влезе във властта. А помните ли изказването на Нинова „Демокрацията ни отне много“, което разбуди духовете преди изборите? Това беше грешка, направена с цел прагматично да се използват временните настроения. Но това не е трайна тенденция, защото хората, изпитващи тази носталгия, лека-полека си отиват. Интересно и тук е отношението на по-младите. Преди време направих анкета със 100-200 студенти за отношението към социализма и Прехода. Направи ми впечатление известната идеализация на социализма у тези млади хора, които нямат нищо общо с БСП и не са живели в този период. Имаше и силно негативно отношение към

Прехода. Тоест, има млади хора, които са готови да се идентифицират с леви идеи заради идеализираната представа за социална справедливост. Те са против императивно налаганите десни ценности на Прехода. Това са студенти, а не масова младеж, но все пак има надежда за автентичното ляво.

Големите маси, към които е обърната БСП, са носталгици, на които да се говори прокомунистически. По-рано и Бойко Борисов се хвалеше, че не си е хвърлил партийната книжка, а е предпочел да напусне МВР. Но сега е отишъл в другата крайност – за каква идейна последователност става дума?

Никой в БСП не гледа към автентично лявата част от обществото, защото там няма достатъчно избиратели. Стратегията е: „Дайте да привлечем бизнеса, пенсионерите, носталгиците...“

КМ: Разделена ли е БСП на фракции въз основа на отношението ѝ към класическите социалистически въпроси – собствеността върху средствата за производство, равенство между половете и т.н.?

ИБ: През 1990-те години беше. Имаше ожесточени дискусии, идейни движения както вдясно, така и вляво. Първо се появиха социалдемократическите, а после и прокомунистическите. Но на конгресите винаги печелеха по-десните. По-възрастните избираха за делегати по-млади и по-десни. Марксистките организации бяха силни като членски състав, но не и в ръководството. Лидерите балансираха между различните групи, като изключим Жан Виденов и Михаил Миков. Миков подкрепяше „лявото крило“ в БСП, идваше на неговите сбирки. Начело там беше Янаки Стоилов, аз също бях там, макар и да не членувам в партията.

КМ: Доколко обаче тези неща имаха влияние в реалната политика?

ИБ: Мишо Миков беше в опозиция. Беше наистина ляв, опита да направи ляв завои, но видяхме как завърши това.

КМ: Какво беше отношението на БСП през Прехода към профсъюзите – най-първичните работнически организации, макар геологизирани?

ИБ: Първо профсъюзите се разделиха с БСП, защото това беше модно. Кръстьо Петков, основателят на КНСБ, преди това работил в ЦК на БКП, измъкна профсъюзите от влиянието на партията. Тласна ги надясно. Бягаше се от зависимостта от несимпатичната партия. После профсъюзите лека-полека станаха групи по интереси, а в момента нито един от тях не е представителен, каквото и да говорят, защото малка част от работниците членуват в тях. Иначе „Подкрепа“ стана по-борчески и по-ляв профсъюз. Забележете обаче отношението им към сегашните протести. Синдикатите се чувстват ужасно неудобно, защото са в зависимост от правителството. Чудят се как да излязат от лошата игра, запазвайки физиономията си. Хем да не подкрепят протестите, хем да подкрепят работещите. През 1990-те години БСП се опита да създаде свой профсъюз, но не успя. И причината не е само в партията, а в общия залез на профсъюзното движение. Това е по-глобален процес. Профсъюзите вече не са големите защитници на работниците, защото трудът се промени. Намаляват големите работнически колективи, а трудът се индивидуализира, което прави организацията по-трудна. Атомизираното общество се управлява по-лесно.

КМ: Какво е влиянието на женските организации и женските въпроси в сегашното БСП?

ИБ: Формално съществуват. Има обединение на жените-социалистки, но то не се бори за равенство и женски права, а е политическа структура.

Тръгвайки малко отдалеч, имаме спор с хората, които тук в Университета се занимават с феминизъм. Според мен през социализма говорим за еманципация, а не за феминизъм. Тогава държавата дава права на жените, има Закон за изравняване на половете, който е по-прогресивен от тези в Западна Европа и Съединените щати. След 1989 г. това рухна. Преди бях критична към еманципацията, защото я разглеждах като експлоатация и „двойно бреме“ – тя предполагаше изпълняването както на домашните задължения, така и на професионалните. Бях недоволна и заради подценяването, съдържащо се в позитивната дискриминация: „Лансират те, защото си жена“. В годините на Прехода обаче видях какво сме загубили и започнах да ценя еманципацията. Защото мястото и ролята на жените през Прехода се промениха не към добро. Моята майка, която е на 94 години, казва: „Ето, непрекъснато по телевизията споменават за успешни жени“. Да, но борбата за права не е за успешните, а за онези жени, които работят при отворителни условия, които са жертви на домашно насилие и няма кой да ги защити.

Затова е толкова тъжно случилото се с Истанбулската конвенция, включително и в БСП. В нея става дума за защита на беззащитните. Това ако не е лява ценност, не знам какво е. А измислиха какви ли не глупости. Не казвам, че всичко в документа е наред, но ръководството на БСП не погледна основния смисъл на

Конвенцията: защитата на жени, деца, създаването на кризисни центрове. А подхвана патриархалната, традиционалистка струна. Само че с нея БСП няма как да отнеме електората на националистите.

КМ: В какви случаи можем да чуем Корнелия Нинова или Кирил Добрев да цитират Димитър Благоев или Никола Габровски?

ИБ: Габровски никои не го цитира. Корнелия Нинова изведе на преден план в документите на последния конгрес един цитат на Благоев как трябва да се съобразяваме с реалностите в света в момента. Това е формално и удобно цитиране.

Кирил Добрев не е ляв. Той е продукт на системата и на баща си. Николай Добрев беше много добър организатор, но не изповядваше леви идеи. Веднъж, докато бях главен редактор на „Ново време“, ми донесе книгата на Фридрих фон Хайек „Фаталната самонадеяност“ (подзаглавието е „Грешките на социализма“ – бел. ред.) с думите, че трябва да се уча от нея?!

Извън това, когато върнаха мандата (бурното начало на 1997 г. – бел. ред.), Георги Първанов и Николай Добрев се опитаха да прехвърлят вината за това върху другите. Пленумът в началото на февруари беше много разгорещен, но беше ясно, че мандатът за ново правителство няма как да се реализира. Те обаче държаха революционни речи и Висшият съвет ги подкрепи изцяло. В края на пленума свикаха Изпълнително бюро рано на другата сутрин. И тогава Първанов и Добрев ни заявиха: „Видяхте как ни подкрепят, но положението е неутържимо. Нека ИБ поеме отговорността да върнем мандата“. Аз веднага казах, че съм убедена, че мандатът не може да се реализира, но

това трябваше да се каже пред пленума, който взима решенията. Затова отказахме. Следобед обаче свикаха парламентарната група със същото задание – да се вземе там решение за връщане на мандата. Тогава Александър Лилов им каза открито: „Вие сте млади политици, но трябва да се научите да носите отговорност. Не може да прехвърляте отговорността“. И чак тогава се решиха да върнат мандата. А после се изкараха герои, въпреки съвсем негероичното си поведение.

КМ: Що се отнася до Кирил Добрев, сякаш става въпрос за партиен карьеризъм.

ИБ: Става въпрос за финансови връзки и за постове, които дават възможност за добра икономическа реализация. Повечето от тези хора направиха фирми. За нищо идейно не става въпрос, а ние си говорим за цитиране на Благоев?! Цитират го, когато трябва да се напишат речи и да се вкара нещо за миналото на партията. При това Благоев е работил в съвсем различна епоха и ако има връщане към него, то това трябва да е към днешните проблеми. Мисля, че е напълно актуален неговият въпрос „Що е социализъм“ през 21. век. Възможен ли е и има ли той почва у нас? Това са актуалните въпроси, но никой не ги задава.

Корнелия Нинова има организационни качества, но ѝ липсва идейна основа, която е ключова за левите партии. Десните са по-различни, те боравят с инстинктите – да забогатееш, традицията, семейството. Докато левите партии са идейни и се опитват да очертаят нова обществена алтернатива, която не е „природна“. Те трябва да задават нови параметри и да поведат хората след себе си.

КМ: Абсолютно никаква рефлексия ли нямат различни леви идеологии върху поведението на Корнелия Нинова?

ИБ: Тя има качества да печели избори и да управлява, но не следва лява линия в политиката си. Иначе е интелигентна, образована, познава левите идеи. Умее да говори ляво, но не и да действа така. Има една лява позиция, която все пак ще приложи – в данъчната система. Много се настрада БСП от плоския данък и Нинова е решена да го отмени. Не знам доколко ще успее, ако влезе в правителството, защото това вероятно ще стане в коалиция, а повечето други партии смятат плоския данък за единствената привлекателна характеристика на България за чуждия капитал. Но за Нинова прагматизмът е водещ.

КМ: Доколко са леви други знакови имена в партията – Елена Йончева например? Кирил Добрев го споменахме...

ИБ: Елена Йончева никога не е била член на партията. Тя е много добра журналистка и е по-скоро лява, но неслучайно не желае да се ангажира с партията. Кирил Добрев е тоталното падение. Той е свързан с престъпни структури, твърдеше, че жените ги използват за други неща... Той е олицетворение на мафията. Мутра.

КМ: БСП сякаш си има такова крило, в което можем да включим и Георги Гергов.

ИБ: Той е направо олигарх.

КМ: Защо сякаш няма идейна съпротива срещу това нещо вътре в партията?

ИБ: Ще отговоря грубо, но е вярно: заради парите. Партийната дейност трябва да се финансира и дълги години

тя не беше финансирана от държавата. Събирането на пари беше основен ангажимент на Николай Добрев, после и на Румен Петков. Партийната дейност изисква средства. Докато си на власт, е много по-лесно, но когато си извън властта, трябва се намират пари. Обръщаха се към бивши членове на БКП, които през Прехода станаха състоятелни хора, но там нещата стават сложни. Например при случая с Бенчо Бенчев, когото хванаха в Турция с преследване. Тогава написах малък коментар „БСП и парите“. Сред тесните социалисти и БКП винаги е имало богати хора, но не са искали да бъдат в ръководството. Членували са заради своите идеи за социална справедливост, като са подпомагали дейността финансово. В наше време стана обратно. Стремещт е да се капитализират добрите позиции в БКП, участват в БСП, за да я направляват и да защитават своите финансови интереси. Това е порочната връзка на БСП с капиталите – след като дават пари, те искат да се прокарват закони в защита на бизнеса им. Навремето богатите са давали пари в името на идеите, сега защитават интересите си.

Георги Гергов е в БСП и по носталгични причини. Бил е комсомолски активист, а сега си е купил пловдивската организация. Затова е и сред малкото останали противници на Нинова в Националния съвет – но защото е делегиран, а не избираем член.

КМ: Гергов, а и други спорни фигури в партията, са русофили. Ако някакво историческо наследство със сигурност е запазено, това сякаш е русофилията. Помага или пречи тази черта на съвременна българска социалистическа

партия, имайки предвид и сегашната политическа власт в Русия, която е най-малкото националистическа?

ИБ: Ще започна с това, че тесните социалисти не са русофили. Димитър Благоев е русофоб, учил е в Руската империя и е изгонен оттам по политически причини. Имперска Русия е дясна консервативна сила, месеца се в българските дела. Първите български социалисти гледат както към Интернационала, така и към руската социалдемократия, най-вече към болшевиките, които също се борят с империята.

Ако говорим за русофилска традиция у нас, тя е народна и културно-литературна, не е политическа. БСП наследи съветофилското минало. Това е свързано и с факта, че Коминтернът е в Москва. Роза Люксембург например е била против центъра на новия интернационал да е в Москва, която има съвсем други задачи от останалите комунистически партии, но я убиват през 1919 г. И е била права, защото разположението в Москва прави от интернационала средство за съветската политика, а не истинска международна организация. Съветският съюз след Втората световна война съдейства за българската „русофилия“, която се свързва с помощите, давани на България. В годините на социализма много българи учат в СССР, женят се там и се свързват житейски с Русия. Това е основата на движения като „Русофили“. Има други хора, които никога не са учили и пребивавали в СССР, каквато съм и аз, които сме русофили по културно-литературни причини. Дори и днешните български емигранти по света често създават семейства именно с руснаци. Близостта е реална. Част от лидерите на БСП са свързани пряко с Русия. Лилов е писал дисертация там,

Виденов и Луканов са учили там, Станишев е роден там от майка руския.

От соцносталгична гледна точка, много от по-възрастните продължават да възприемат Русия като продължение на СССР и съветофилията се трансформира в русофилия. Това е отношението на членската маса на БСП. В ръководството отношението към Руската федерация е по-различно и по-сложно. Там действат политически и икономически интереси. Това важи и за ГЕРБ и Бойко Борисов. Официално ние сме в ЕС и НАТО, които са противници на Русия, но продължаваме да сме икономически и енергийно зависими от Русия. Това предполага по-балансирана политика от тази на Румъния, Полша, балтийските републики. Там имат исторически причини да са русофоби, каквито ние нямаме. Нашите исторически причини са точно обратните – те ни тласкат към русофилството. Политиците чисто прагматично използват това, но само за вътрешна употреба. В Европейския съвет гласуват с останалите за санкции. А като се замислим, колко от големите енергийни проекти с Русия – Белене, потоците – са реализирани? Нула. За мен това политическото русофилство е по-скоро игра на пари.

КМ: Пречи ли обаче тази русофилия на БСП за това да разшири електората си?

ИБ: Не, българският народ е русофилски, каквото и да приказват. Това доказват и социологическите проучвания. Затова русофилията по-скоро пречи, защото е само на думи.

КМ: Говорейки за идеологията на партията, трябва да се каже, че тя си има устав. Ето какво пише в неговия чл. 2, ал. 1:

Българската социалистическа партия отстоява социалистическия идеал – като носител на историческия синтез на възникнали през вековните борби на народите общочовешки ценности за свобода, демокрация, равенство, социална справедливост и солидарност, като социална партия, посветила се на историческото преодоляване на капитализма. Това означава да се борим за социална пазарна икономика и против общество, подчинено на пазара: „Пазарна икономика – да; пазарно общество – не!“

Този девиз звучи странно, но сякаш още по-странно е, че днешната БСП в основния си идеен документ подкрепя „преодоляване на капитализма“.

ИБ: Този член от устава беше формулиран през 1990-те години при реформирането на партията. Заимстваха се постановки от западноевропейската социалдемократия.

Втората част – с „пазарна икономика – да, пазарно общество – не“ също е директна заемка от Запад и от антиглобалисткото движение, нарекло се по-късно алтерглобалистко. Тези постановки са резултат от първите теоретични опити за преодоляване на неолиберализма. Нашият Преход попадна в много лошо време – утвърждаването на Вашингтонския консенсус, който очерта общия знаменател на преходите в бившия Източен блок, външната рамка, независима от вътрешните политики. Цитираната постановка беше първият опит на антиглобалистите да формулират приемлива за обществото теза, защото по онова време да се говори против пазарната икономика беше немислимо. Затова се стигна до формулировката: „Добре, да бъде пазарна икономика, но нека да е и социална“. Идеята е, че в социалната сфера не може да има пазарни отношения. Тя

е реакция на реформите на правителството на Иван Костов, което постави на пазарни основи социалната сфера, здравеопазването и образованието. Днес виждаме печалните резултати от това.

„Историческото преодоляване на капитализма“ е свързано с големия спор в международното ляво движение относно неговите цели след краха на социалистическите режими. Щом се отказваме от „комунизма“, изправени сме пред проблема към какво се стремим. Към капитализъм? В началото на 1990-те години да се говори за капитализъм беше неприемливо за българското общество – никой не искаше да признае, че се насочваме към „капитализъм“. Дори Жельо Желев. Той се оплака на една конференция, че след като някой от СДС е споменал за „капитализъм“, телефоните на „Раковска“ 134 били загрели от възмутени обаждания. Това беше неприемливо дори за привържениците на гясната партия. После обаче се оказва, че пазарната икономика, обявена за цел на Прехода, всъщност е капитализъм. И тогава в социалистическото движение възникна спор към какво се стреми: към „омекотяване“ или към „преодоляване“ на капитализма. „Преодоляването“ може да означава както еволюция, нещо като „конвергенцията“ от 1970-те и 1980-те години, т.е. постепенно сближаване на социализма и капитализма до постигане на обща форма, така и революционно преодоляване. И в двата случая трябва да се стигне до ново общество. Лявото крило наложи да се говори за „преодоляване“, а не за „омекотяване“. Сега вече се роди движение срещу неолиберализма и пазарната идеология, но тогава това бяха общоприети постановки.

Тази част от устава, с „преодоляването“, беше опит БСП да се впише в левия дял на социалистическите пар-

тии чрез отричане на пазарните принципи в социалната сфера; един вид разграничаване от „Третия път“, господстващ по онова време. И в рамките на БСП имаше битки на теоретично ниво, за да се приемат именно тези по-леви формулировки.

В реалната политика обаче виждаме консервативен завой, особено по отношение на човешките права. Възприе се гледище тип „защитаваме нашите човешки права“, но не и на другите, защото те влизат в противоречие с нашите. И това проработи пред електората. Затваряме се в егоизъм. Само че социализмът е изграден върху съпричастността, колективизма, върху идеята, че заедно си помагаме. Консервативната тенденция ни връща към всички разделения на база традиции, религия, семейство. Както казах, има консервативна революция в световен план и БСП е в тон с нея. Ако иска да върви срещу това течение, това няма да даде резултати веднага, но ще определи линия за по-далечното бъдеще, за нещо различно. Но това не е прагматично.

КМ: А какво е отношението на БСП към левите извън партията? Игнорира ли тя движения като Солидарна България, автономните пространства, НАП, dВЕРСИЯ и техните идеи?

ИБ: Отношението е никакво, просто не ги забелязват. Същевременно когато могат, се възползват от тях. Ето, сегашният еврогенутат Иво Христов идва от „Солидарна България“. Взема се популярна личност от малкото движение, но то си остава игнорирано. Има обаче проблем и с тези по-малки организации. Те са твърде затворени и интелектуални. Обсъждат обществени въпроси, без да мислят как техните идеи ще стигнат

до обществото. Вършат полезна работа, издават книги, но това влияе най-вече на елитите. Никой не смее и не може да отиде сред масата, защото и самата маса е деинтелектуализирана, опростачена. Масата не е склонна да търси отговори в просветата, да търси по-сложни решения. За това съдейства и технологичното развитие – телевизия, компютри, интернет. Хората са тласнати в лесно постижимо консуматорство, хедонизъм, да живееш ден за ден, да не се замисляш за бъдещето. Това не е ситуацията от края на 19. век. Затова проблемът е в БСП, но и в по-малките леви групи, а най-вече в самото общество.

КМ: Ако се игнорират нови леви течения, възможен ли е изобщо завои наляво в самата партия?

ИБ: Повтарям, че близостта трябва да се търси и от двете страни. Винаги е и на тези леви групи – те не търсят път към БСП, а в резултат идеите им остават във въздуха.

КМ: Но и партията е опорочена – не искаш да се свързваш с нещо, което асоциираш с идейни провали.

ИБ: Това също е така.

КМ: Може ли изобщо партията да се повлияе от ново ляво движение?

ИБ: Боя се, че не. Но проблемът е и такъв – ако се появи такова ново ляво движение, което да набере достатъчно инерция, то може да изведе модерномислещата лява част от БСП и да измести партията, да я превърне в изцяло консервативна партия на възрастните хора. Бих предпочела да има такова движение, но няма. Наясно

съм и с аргумента още от 1990-те години, че БСП е трябвало да се разпусне и да се освободи терен за нещо ново. Това е социално инженерство. На този принцип съществуваше СДС и видяхме какво се случи с него.

Проблемът в момента е, че на левичарите не им се прави политика в организационната част – работа с хората. Това е трудна работа, която например за ГЕРБ вършеше Цветан Цветанов – ходиш, пътуваш, говориш. Аз също предпочитам да си чета книжките, но липсват организаторите. Новите леви са като мен, а не като Цветан Цветанов.

КМ: Доколко изобщо партията я занимават движения и идеи, противопоставящи се на капиталистическите форми на политическа и икономическа организация?

ИБ: До няколко. Част от партийните членове са настроени антикапиталистически, но не и ръководството. Ако искат да управляват, а те искат, не могат да са антикапиталистически настроени. Вкарването на „преодоляването“, дори само в устава, беше голяма битка, какво остава за практически действия.

Това е проблем при всички европейски социалдемократични партии – те съществуват и работят в рамките на капитализма, заради което много от тях залязват. Видяхте какво се случва, когато се появи популярна лява тенденция, каквато представляваше Корбин. Или Сандгърс в Щатите. Позитивното е, че те събраха реална подкрепа, което показва, че все пак има ляво настроени хора. В момента обаче тази подкрепа явно е недостатъчна за влизане в реалната власт.

КМ: Ако се опитаме да направим равностметка на поведението ѝ през прехода и новия век, социалистическа партия ли е БСП?

ИБ: Вече не, но тя се казва така и заема това място. Поради факта, че играе тази роля, има някакъв шанс в бъдеще да се превърне в социалистическа партия, ако намери такъв път в политическата практика.

КМ: В сегашния си вариант не е ли БСП по-скоро вредна за лявата идея в България?

ИБ: Ако има надежда в рамките на лявото движение да се роди друга партия, то БСП би била вредна. Но аз не виждам такова нещо. Затова е по-добре да я има, дори в този вид, за да се запази това пространство. С надеждата, че или тя ще еволюира, или ще се появи нещо ново.

Библиография

Тюмлюнът преди Тюмлюн

Рая Апостолова и Момчил Христов

Йочев, Е. (2004). „Законът за женския и детския труд в индустриалните заведения от 1905 г“. *Исторически преглед (1-2)*: 86-106.

Мишков, Г., Рагулов, С. и Ерелийска, М. (1985). *История на пазарджикската организация на БКП*. София: Партиздат.

Лилова, Д. (2015). „Родината като Terra Incognita: география и национална идентичност в епохата на Възраждането“. В: Лилова, Д. (съст.) *Природни науки, технологии и социални светове*. София: Център за академични изследвания.

Mehring, F. (1896). “Zum Gedächtnis der Pariser Kommune”. *Die Neue Zeit*, 14 Jg., Vol. I, p. 737-740, цит. в: Marc Berdet, “Walter Benjamin et la Commune”. In: Walter Benjamin, *La liasse “k” du Livre des passages. La Commune*. Rennes: Poncerq, 2016.

История на жените и половете и развитие на левия феминизъм в България преди 1944 г.

Камелия Ценева

- Boyce-Davies C. (2008). *Left of Karl Marx: The Political Life of Black Communist Claudia Jones*, Duke University Press
- Crenshaw, K. (1989). "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics," *University of Chicago Legal Forum: Vol. 1 (8)*. Available at: <http://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1989/iss1/8>
- Daskalova, K. (ed. and auth.). (2013). FORUM Clio on the Margins: Women's and Gender History in Central, Eastern and Southeastern Europe. Part II – *Aspasia*, Vol. 7
- Daskalova, K. and Offen, K. (2015). The Tensions within the Early Twentieth-Century Bulgarian Women's Movement. *Aspasia*, vol. 9, pp. 113-125
- Daskalova, K. (2016). A Woman Politician in the Cold War Balkans. From Biography to History. *Aspasia*, vol. 10, pp. 63-88
- De Haan, F. (2010). Continuing Cold War Paradigms in Western Historiography of Transnational Women's Organisations: the case of the Women's International Democratic Federation (WIDF). *Women's History Review* Vol. 19 (4), pp. 547-573
- de Haan, F., Ghodsee, K., Daskalova, K., Grabowska, M., Lukic, J., Bonfiglioli, C., Popa, R., Ghit, A. (2016). Ten Years After. Communism and Feminism Revisited. *Aspasia*, vol. 10, pp. 102-111
- Dimitrova, E. (2006). Biopolitical Construction of Gender during Socialism in Bulgaria. *Sociological Issues*, 1-2, pp. 121-139
- Foner, P. (ed.). (2015). *Clara Zetkin: Selected Writings*. Chicago: Haymarket Books
- Funk, N. (2014). A very tangled knot: Official state socialist women's

organizations, women's agency and feminism in Eastern European state socialism. *European Journal of Women's Studies*, Vol. 21 (4), pp. 344-360

Holt, A. (ed.). (1977). *Selected Writings by Alexandra Kollontai*, New York: W. W. Norton

Ivanova, S. (1999). Muslim and Christian Women Before the Kadi Court in Eighteenth Century Rumeli: Marriage Problems. *Oriente Moderno* 79, no. 1, pp. 161-76.

Jones, C. (1949). "An End to the Neglect of the Problems of the Negro Woman!"; New York: National Women's Commission

Meyer, A. (ed.). *Selected Writings on Feminism and Socialism by Lily Braun*. Bloomington and Indianapolis: Indiana UP

Koleva, D. (2015). *Love During Socialism: Models, Images, Taboos*. Sofia: Centre for Advanced Study

Mitkova, V. (2019). New Perspectives on Bulgarian Women of Letters. *Aspasia* 13, no. 1, pp. 167-74.

Nazarska, G. (2015b). (Self) imposed Silences: "Rewriting" of Biographies of Bulgarian Women Intellectuals after 1944. *Balkanistic Forum* 2, pp. 176-184

Nestorova, T. (1996). Between Tradition and Modernity: Bulgarian Women during the Development of Modern Statehood and Society, 1878-1945. *Women's History Review* 5, no. 4, pp. 513-24

Todorova, M. (1994). "Historical Tradition and Transformation in Bulgaria: Women's Issues or Feminist Issues?" *Journal of Women's History* 5, no. 3, pp. 129-143.

Stoyanova, Z. (2014). Modernization and Emancipation Masculine Women in The Socialist World, *Epochs* 2, pp. 251-262

Брагинска, Р. (1969). *Възникване и оформяне на женското социал-демократическо движение в България 1885-1915*. София: Издателство на Националния съвет на Отечествения Фронт

- Годси, К. (2020). *Вторият свят, вторият пол*. София: Изток-Запад и КОИ
- Даскалова, К. (1998). *От сянката на историята. Жените в българското общество и култура*. София: Българска група за изследвания по история на жените и пола и „Дом на науките за човека и обществото“
- Даскалова, К., Еленкова, В., Колева, Д., Коцева, Т., Рошкева, Р., Стоилова, Р. (2003). *Техните собствени гласове. Интервюта по устна история*. София: ПОЛИС
- Даскалова, К. и Кметова, Т. (ред.). (2012). *Пол и преход, 1938-1958*. София: Център за изследвания и политики на жените
- Видева, Н. (2013). *Феминистки проекции*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
- Воденичарова, З. и Попова, Н. (1972). *Революционното женско движение в България*. София: Издателство на ОФ
- Кирова, М. (2009). *Неслученият канон: българските писателки от Възраждането до Втората световна война*. София: ИК Алтера
- ЛевФем (2019). *Феминистки хоризонти. Насилие, труд, мобилизации*. София: ЛевФем
- Михова, Г. (2018). Преходът и общественото насилие над жените. В Мизов, М. (ред.), *Преходът, жените и насилието*, (стр. 36-70). Център за исторически и политологически изследвания. Фондация Солидарно общество.
- Назърска, Ж. (2012). Балканите като „научна периферия“ или „научен център“: Академичните миграции на жените учени от Балканите (XIX-XX в.). *Балканистичен форум*, №1, с. 37-50.
- Назърска, Ж. (2013). „Различната жена“: Непълноценната женственост в българския културен контекст (XIX-средата на XX в.). *Известия на РИМ-Русе*, т.17, с.89-107.

- Назърска, Ж. (2014). Социални мрежи на българските женски образовани елити: „Римският кръг” (20-50-те години на XX в.). *Нови информационни технологии в образователния процес*, с.309-320.
- Назърска, Ж. (2015). Великобритания и българските женски образовани елити (XIX – XX в.). *Съвременни измерения на европейското образователно и научно пространство, т.3*, с. 155-162.
- Назърска, Ж. (2015а). (Само)наложени мълчания: „Пренаписване“ на биографиите на българските интелектуалки след 1944 г. *Балканистичен форум*, №2, с. 176-184.
- Назърска, Ж. (2015б). Българските зъболекарки като женски образовани елити: проблеми на селектирането и функционирането. *Балканистичен форум*, №1, с. 100-113.
- Назърска, Ж. (2016). Женски роли, професионални дилеми и обществено служене: акушер-гинеколожки, педиатърки и учителки-лекари в България (края на XIX-средата на XX в.), *Балканистичен форум*, №1-2, с. 134-158.
- Назърска, Ж. (2016а). Възможности за кариерен растеж на българските лекарки през първата половина на XX век, *Асклепий*, №1-2, с. 259-270.
- Тодорова, Р., Каралиева, Н., Ганчева, Н., Бакиш, С., Добрева, М. (1960). *На предни линии. Спомени и очерци из историята на женското социалистическо движение в България*. София: Издателство на Българската комунистическа партия.

Демократично представителство без политически партии? Политическите идеи на радикалното земеделско движение в България от началото на 20. век

Таня Орбова

- Бел, Дж. (2002). *Селяни на власт: Александър Стамболийски и Българският земеделски народен съюз 1899-1923*. София: БЗНС
- Бурдуйо, П. (2004). Общественото мнение не съществува. В: *Социологията като шанс*. (съст. Деянова, А.), София
- Велев, Ал. (1980). Александър Стамболийски и реформите на управлението на БЗНС. В: *Александър Стамболийски. Живот, дело, завети*. София: БЗНС
- Касабов, О., Атанасов, И., Григорова, В. (2018). *Плюск данък или демокрация? За прогресивна данъчна реформа в България*. София: КОИ, Солидарна България
- Маркс, К. (1959). *Маркс и Енгелс. Съчинения. Том 8*. София: Издателство на БКП
- Маркс, К. (1968). *Маркс и Енгелс. Съчинения. Том 23*. София: Издателство на БКП
- Медаров, Г., Попов, И., Славоу, Т. (2017). *Концентрацията на земята в България. Необходими реформи*. <https://www.zazemiata.org/>
- Николова, М., Цонева, Ж., Медаров, Г. (2014). *Политика без политика. „Ние“ и „те“ в протестите и кризата на представителството*. София: Медийна демокрация
- Стамболийски, Ал. (1990). *Политически партии или съсловни организации*. София: БЗНС
- Ууд, Е. (2010). *Аграрният произход на капитализма*. <https://www.>

lifeaftercapitalism.info/critique/165-agrarian-origins-of-capitalism

Христов, Т. (2007). *Легитимирането на държавната власт и селските бунтове от 1900 г.* София: Извор

Христов, Т., Деянов, Д. (2014). *Непредставените: наблюдение върху всекидневието на представителната демокрация.* София: КОИ

Цонева, Ж. (2020). *Капитализмът като междинен гостоприемник: социална екология на новите вируси.* Ново време, брой 5-6

Mouffe, Ch. (1993). *The return of the political.* London: Verso

Mussolini, B. (1932). *What is fascism?* Archive (<https://www.marxists.org>)

Tsoneva, J. (2019). The Revolt in the Trenches. *Jacobin*, <https://www.jacobinmag.com/2019/01/world-war-bulgaria-army-soldiers-revolt>

Социализъм на участието на социалдемократичните партии в Източна Европа (1945-1948): история, характеристики и наследство

Ян Де Грааф

Богданова, Р. (1997). Българското общество и комунистическата идеология (1944–1947). *Историческо бъдеще*, (2), 154-181.

Colarizi, S. (2005). I socialisti italiani e l'Internazionale Socialista: 1947-1958. *Mondo Contemporaneo*, 1(2), 1-62.

Costa, E. (2018). *The Labour Party, Denis Healey and the International Socialist Movement: Rebuilding the Socialist International during the Cold War, 1945-1951.* Palgrave Macmillan.

De Graaf, J. (2019). *Socialism Across the Iron Curtain: Socialist Parties in East and West and the Reconstruction of Europe After 1945.* Cambridge University Press.

- De Graaf, J. (2018). The Golden Age and its Malcontents. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, 29(1), 111-134.
- De Graaf, J. (2014). More than Canteen Control: Polish and Italian Socialists Confronting their Workers, 1944–1947. *International Review of Social History*, 59(1), 71-98.
- De Graaf, J. (2010). “The Usual Psychological Effects of a Shotgun Wedding”. British Labour and the Social Democratic Parties in Eastern Europe, 1945–1948. *Bohemia*, 50(1), 138-162.
- Deletant, D. (2018). *Romania under Communism: Paradox and Degeneration*. Routledge.
- Dimitrov, V. (2007). *Stalin’s Cold War: Soviet Foreign Policy, Democracy and Communism in Bulgaria, 1941-48*. Springer.
- Drewnowski, J. (1979). The Central Planning Office on Trial: An Account of the Beginnings of Stalinism in Poland. *Soviet Studies*, 31(1), 23-42.
- Frunza, V. (1990). *Istoria stalinismului în România*. Humanitas.
- Grama, A. (2017). Labouring Along. Industrial Workers and the Making of Postwar Romania (1944-1958). *PhD diss., Central European University*.
- Gerrits, A. W. (2002). The Social Democratic Tradition of East Central Europe. *East European Politics and Societies*, 16(1), 54-108.
- Heumos, P. (Ed.). (2004). *Europäischer Sozialismus im Kalten Krieg: Briefe und Berichte 1944-1948*. Campus Verlag.
- Heumos, P. (1991). Die Sozialdemokratie in Ostmitteleuropa 1945-1948: zum gesellschaftlichen Potential des demokratischen Sozialismus in Polen, der Tschechoslowakei und Ungarn. In Lemberg, H. (ed.) *Sowjetisches Modell und nationale Prägung. Kontinuität und Wandel in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg*. J.G. Herder-Institut, 51-70.

- Heumos, P. (1987). Arbeiterschaft und Sozialdemokratie in Ostmitteleuropa 1944-1948. *Geschichte und Gesellschaft*, 13(1), 22-38.
- Hochfeld, J. (1946). *My socjaliści. (Ze stanowiska socjalistycznego realizmu)*. Spółdzielnia Wydawnicza Wiedza.
- Hodos, G.H. (1997). Stalinistische Prozesse gegen Sozialdemokraten. *Jahrbuch für historische Kommunismusforschung*, 5, 77-87.
- Holzer, J. (1980). *Z dziejów PPS 1944-1948*. Wolność, Sprawiedliwość, Niepodległość.
- Horn, G. R. (2020). *The Moment of Liberation in Western Europe: Power Struggles and Rebellions, 1943-1948*. Oxford University Press.
- Kaplan, K. (1989). Tschechoslowakische Sozialdemokratie und tschechoslowakische Kommunisten 1944–1948. In Staritz, D. & Weber, H. (eds.) *Einheitsfront Einheitspartei. Kommunisten und Sozialdemokraten in Ost-und Westeuropa, 1944-1948*. Verlag Wissenschaft und Politik, 280-304.
- Kleißmann, C. (1981). Betriebsräte, Gewerkschaften und Arbeiterselbstverwaltung in Polen (1944-1958). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, (2), 185-214.
- Kochanowicz, J. (2010). Początki planowania w Polsce po II wojnie światowej w perspektywie porównawczej. In Mączyńska, E., & Wilkin, J. *Ekonomia i ekonomiści czasach przełomu*. Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, 203-222.
- Kearney, T. F. (2012). Democracy's Long March Through the Institutions of a People's Republic. *The Polish Review*, 57(2), 45-68.
- Orlow, D. (2000). *Common Destiny: A Comparative History of the Dutch, French, and German Social Democratic Parties, 1945-1969*. Berghahn Books.
- Pittaway, M. (2012). *The Workers State: Industrial Labor and*

- the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. University of Pittsburgh Press.
- Pittaway, M. (2005). Workers in Hungary. In Pritchard, G. Lewis, J. & Breuning, E (eds.). *Power and the People: A Social History of Central European Politics, 1945-56*. Manchester University Press, 57-75.
- Prazmowska, A. J. (2000). The Polish Socialist Party, 1945-1948. *East European Quarterly*, 34(3), 337-359.
- Rădăceanu, L. (1947). Démocratie occidentale en orient? *La Revue Socialiste* (13), 129-138.
- Rapacki, A. (1946). Odcinek spółdzielczy. *Przegląd Socjalistyczny*, 2(4), 12-15.
- Révész, L. (1971). *Die Liquidierung der Sozialdemokratie in Osteuropa*. Schweizerisches Ostinstitut.
- Reynolds, J. (1978). Communists, Socialists and Workers: Poland 1944–48. *Soviet Studies*, 30(4), 516-539.
- Sørensen, V. (2001). *Denmark's social democratic government and the Marshall Plan, 1947-1950*. Museum Tusculanum Press.
- Steininger, R. (1979). *Deutschland und die Sozialistische Internationale nach dem Zweiten Weltkrieg*. Verlag Neue Gesellschaft.
- Voinea, Ș. (1950). *La socialisation*. Presses Universitaires de France.

„Социални алтернативи“ на лявото: Обществото във възгледите на радикалнодесните организации в България преди 1944 г.

Борис Попиванов

Алтънков, Н. (2004). *Нарекоха ги фашисти. Легионери, отецпаи-сиевци, ратници*. София: Тангра-ТанНакРа.

Алтънков, Н. (2009). *Кой победи? Националното правителство във Виена, септември 1944 – април 1945*. София: Изток-Запад.

Даскалов, Р. (2005). *Българското общество 1878-1939. Том 1*. София: Гутенберг.

История на България. Том 2 (1955). София: Наука и изкуство.

Поппетров, Н. (1992). Водачески схващания в българския десен политически поток (30-те – първата половина на 40-те години). *Исторически преглед*, 48(1-2), 130-146.

Поппетров, Н. (2008). *Фашизмът в България: развитие и прояви*. София: Кама.

Поппетров, Н. (съст.) (2009). *Социално наляво, национализмът – напред. Програмни и организационни документи на български авторитаристки националистически формации*. София: Гутенберг.

Поппетров, Н. (2013). Проекти за реформи, визии за промяна (Наблюдения върху периода от края на 20-те до края на 30-те години на XX век). *Историческо бъдеще*, 17(1-2), 3-25.

Поппетров, Н. (2015). Фашизм в Болгарии – специфические черты. *Сова*, 26(3), 32-41.

Поппетров, Н. (2016). „Велика“ България – метафора или (възможна) реалност. Граници и съдържание на един национален проект. *Македонски преглед*, 39(2), 7-17.

Beck, H. (2016). The Antibourgeois Character of National Socialism.

- The Journal of Modern History*, 88(3), pp. 572-609.
- Crampton, R. (2007). *Bulgaria*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Fritzsche, P. (2008). *Life and Death in the Third Reich*. Cambridge and London: Harvard University Press.
- Frussetta, J. (2010). Fascism to Complete the National Project? Bulgarian Fascists' Uncertain Views on the Palingenesis of the Nation. *East Central Europe*, 37(1-2), pp. 280-302.
- Kershaw, I. (2008). *Hitler, the Germans, and the Final Solution*. New Haven: Yale University Press.
- Kershaw, I. (2014). Volksgemeinschaft: Potential and Limitations of the Concept. In: M. Steber and B. Gotto, eds., *Visions of Community in Nazi Germany: Social Engineering and Private Lives*, 1st ed. Oxford: Oxford University Press, pp. 29-42.
- Minkenberg, M. (1998). *Die neue radikale Rechte im Vergleich: USA, Frankreich, Deutschland*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Payne, S. (1995). *A History of Fascism, 1914-1945*. London: UCL Press.
- Salzborn, S. (2005). *Ethnisierung der Politik: Theorie und Geschichte des Volksgruppenrechts in Europa*. Frankfurt a.M.: Campus Verlag.
- Salzborn, S. (2012). *Demokratie: Theorien, Formen, Entwicklungen*. Baden-Baden: Nomos/UTB.
- Steber, M. and Gotto, B. (2014). Volksgemeinschaft: Writing the Social History of the Nazi Regime. In: M. Steber and B. Gotto, eds., *Visions of Community in Nazi Germany: Social Engineering and Private Lives*, 1 st ed. Oxford: Oxford University Press, pp. 1-25.
- Szejnmann, C. (2018). National Socialist Ideology. In: S. Baranowski, A. Nolzen, and C. Szejnmann, eds., *A Companion to Nazi Germany*, 1 st ed. Hoboken: Wiley-Blackwell, pp. 77-94.
- Welch, D. (2004). Nazi Propaganda and the Volksgemeinschaft: Constructing a People's Community. *Journal of Contemporary History*, 39(2), pp. 213-238.
- Zabad, I. (2019). *The Aftermath of Defeats in War: Between Revenge and Recovery*. Cham: Palgrave Macmillan.

Престъпление ли е Антифашизмът?

Божин Трайков

- Balibar, E. (1994). "Rights of Man" and "Rights of the Citizen": The Modern Dialectic of Equality and Freedom, B: *Masses, Classes, Ideas : Studies on Politics and Philosophy before and after Marx*. New York : Routledge.
- Buck-Morss, S. (2000). *Dreamworld and catastrophe : the passing of mass utopia in East and West*. Cambridge, Mass. : MIT Press.
- Eley, G. (2002). *Forging democracy : the history of the left in Europe, 1850-2000*. Oxford : Oxford University Press.
- European Parliament. (2019, 19 септември). *Texts adopted – Importance of European remembrance for the future of Europe* https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_EN.html Последен достъп: 4 август 2020 г.
- Foucault, M. (2008). *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-79*; преводач Michel Senellart; преводач Graham Burchell, New York; Basingstoke, England: Palgrave Macmillan.
- Furet, F. (1999). *The Passing of an Illusion: The Idea of Communism in the Twentieth Century*. Chicago : University of Chicago Press
- Furet, F., Nolte, E. (2001). *Fascism and communism*. Lincoln: University of Nebraska Press
- Gauthier, F. (2007). The French Revolution: Revolution of the Rights of Man and the Citizen, B: Haynes, M., Wolfreys, J. (Peg.), *History and Revolution: Refuting Revisionism*. London; New York: Verso
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, Reprinted. ed. London: Lawrence and Wishart.
- Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Harvey, D. (1990). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. John Wiley & Sons.
- Haynes, M., Wolfreys, J. (2007). Introduction, B: Haynes, M., Wolfreys, J. (Peg.) *History and Revolution: Refuting Revisionism*. London; New York: Verso.

- Hitler, A. (1942). *Mein Kampf, Unexpurgated ed. Two volumes in one. ed.* London : Hurst and Blackett.
- Hitler, A., Trevor-Roper, H. (2000). *Hitler's Table Talk: 1941-44 : His Private Conversations.* New York: Enigma Books.
- Kakel, C.P. (2013). *The Holocaust as Colonial Genocide : Hitler's "Indian Wars" in the "Wild East".* Palgrave.
- Landa, I. (2018). *Fascism and the Masses : The Revolt Against the Last Humans, 1848-1945.*
- Landa, I. (2010). *The Apprentice's Sorcerer Liberal Tradition and Fascism.* Leiden : Brill
- Losurdo, D. (2016). *Class Struggle : A Political and Philosophical History.* New York: Palgrave Macmillan
- Losurdo, D. (2011). *Liberalism : A Counter-History.* London : Verso Books.
- Nolte, E. (1994a). Between Historical Legend and Revisionism? The Third Reich in the Perspective of 1980, *Forever in the Shadow of Hitler?: Original Documents of the Historikerstreit, the Controversy Concerning the Singularity of the Holocaust.* Atlantic Highlands, N.J.: Humanities Press.
- Nolte, E. (1994b). The Past That Will Not Pass: A Speech That Could Be Written But Not Delivered, *Forever in the Shadow of Hitler?: Original Documents of the Historikerstreit, the Controversy Concerning the Singularity of the Holocaust.* Atlantic Highlands, N.J.: Humanities Press.
- Peck, J. (2010). *Constructions of Neoliberal Reason.* Oxford ; New York: Oxford University Press.
- Röpke, W. (1946). *The German Question.* London: Allen & Unwin.
- Sygkelos, Y. (2011). *Nationalism from the Left: The Bulgarian Communist Party during the Second World War and the Early Post-War Years.* Leiden; Boston: Brill.
- Todorova, M. (2009). Between Classification and Politics: The Balkans and the Myth of Central Europe, *Imagining the Balkans.* New York: Oxford University Press, pp. 140–160.
- Traverso, E. (2019). *The New Faces of Fascism : Populism and the Far Right.*

- Traverso, E. (2016). Antifascism between Collective Memory and Historical Revisions, в: García, H., Yusta Rodrigo, M., Tabet, X., Clímaco, C. (Peg.) *Rethinking Antifascism: History, Memory and Politics, 1922 to the Present*. New York: Berghahn Books, pp. 321–339.
- Traverso, E. (2007). The New Anti-Communism: Rereading the Twentieth Century, в: Haynes, M., Wolfreys, J. (Peg.) *History and Revolution: Refuting Revisionism*. London; New York: Verso.
- Valiavicharska, Z. (2014). How the Concept of Totalitarianism Appeared in Late Socialist Bulgaria: The Birth and Life of Zheliu Zhelev's Book Fascism. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 15, pp. 303–334.
- Von Mises, L. (1981). *Socialism : an economic and sociological analysis*. Indianapolis : LibertyClassics.
- Везенков, А. (2014). *9 септември 1944 г.* София: Институт за изследване на близкото минало.
- Везенков, А., Маринов, Ч. (2014). Комунизъм и национализъм на Балканите: брак по сметка или взаимно привличане?, в: Даскалов, Р., Мишкова, Д. (Peg.) *Преплетените истории на Балканите. том 2*.
- Илиев, Б. (1988). *Революционният народен съд*. София: ОФ.
- Институт по история на Българската комунистическа партия. (1976). *История на антифашистката борба в България 1939-1944*: [моногр.] София: Партиздат.
- Йорданов, А. (2019). Александър Йорданов: Не е хубаво нашите деца да учат лъжи. *Дунав Мост*. <https://www.dunavmost.com/novini/aleksandar-iordanov-ne-e-hubavo-nashite-detsa-da-uchat-lazhi> Послеген гостъп: 4 август 2020 г.
- Калонкин, М. (2010). *България във Втората световна война: 1939-1945 година*. София: Аскони-издат.
- Тошкова, В. (2008). България в европейската съпротива през Втората световна война, в: Кангиларов, Е. (Peg.), *Изследвания по история на социализма в България 1891-1944*. София: Фондация Фридрих Еберт.

Трайков, Б. (2017). Идеологически битки за миналото. *dVERSIA*.
<https://dversia.net/2605/ideologicheski-bitki-minaloto/> Последен
гостъп: 4 август 2020 г.

IV

От сталинизъм към постсталинизъм: променливи истории, променливи прочити

Живка Валявичарска

На български:

- Аврамов, Р. (2016). *Икономика на „Възродителния процес“*. София: ИК Руба.
- Ангелов, В. (2011). *Голямата екскурзия. Принудителното изселване на етнически турци от България. Юни-Август 1989*. Том 1 и 2. София.
- Ангелов, В. (2010). *Протестните акции на турците в България*. София.
- Баева, И., Калинова, Е. (2009а). „Възродителният процес“: *Българската държава и българските турци (средата на 30-те - началото на 90-те години на XX век)*. Том 55. София: Държавна агенция архиви.
- Баева, И., Калинова, Е. (съст.) (2009б). „Възродителният процес“: *Международни измерения (1984-1989)*. Том 2. От серията „Архивите говорят“, том 61. София: Държавна агенция архиви.
- Груев, М., Калъонски, А. (2008). *Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим*. София: Сиела/Институт за изследване на близкото минало.
- Груев, М. (2003). *Между петолъчката и полумесеца. Българите мюсюлмани и политическият режим (1944-1959)*. София: ИК Кота.

- Груев, М. (2014). Идеологическият завој към национализъм и политиката на БКП към мюсюлманското население в страната в края на 50-те и през 60-те години на 20 век. *Либерален преглед*, 7 април 2014. Последен достъп: 8 октомври 2020. <http://librev.com/index.php/prospects-science-publisher/2351-50-60-20>
- Димитрова, Б. (2004). Бележки, пояснения. В: *Събрани творби*. Том 4. София: Тух-Ивел (с. 297-323).
- Димитрова, Б. (2004). Назъм Хикмет в България: Пътепис. В: *Събрани творби*. Том 4. София: Тух-Ивел (с. 41-125).
- Живков, Т. (1997). *Мемоари*. София: ИК Труд и право.
- Иванова, Е. (2002). *Отхвърлените „приобицени“*. София: Институт за източно-европейска хуманитаристика.
- Казасов, Д. (1949) *Конституцията на Народната република България гарантира правата и свободите на българските граждани*. София: НС ОФ.
- Лалков, М. (1994). *От надежда към разочарование. Идеята за федерацията в Балканския югоизток (1944-1948 г.)*. София: ИК Век 22.
- Маринов, Ч. (2013) „От „интернационализъм“ към национализъм. Част 1“. *Либерален преглед*, 29 юли 2013. Последен достъп: 9 октомври 2020. <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/2127-from-internationalism-to-nationalism-1>
- Маринов, Ч. (2013). „От „интернационализъм“ към национализъм. Част 2“. *Либерален преглед*, 5 август 2013. Последен достъп: 9 октомври 2020. <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/2133-int-nat-2>
- Минчев, Д. (1994). *Македонският въпрос и българо-югославските отношения. 9 септември 1944-1949*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Ялъмов, И. (2002). *История на турската общност в България*. София: ИК. Илинда-Евтимов.

На англиски:

- Brubaker, R. (1996). *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Los Angeles: University of California Press.
- Eminov, A. (2002). The Turks of Bulgaria. In: *The Turks. Vol. 6: The Turkish World*. (pp. 584-591).
- Hirsch, F. (2005). *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca: Cornell University Press.
- Igmen, I. (2012). *Speaking Soviet with an Accent: Culture and Power in Kyrgyzstan*. Pittsburg: University of Pittsburgh Press.
- Kozlov, V., Fitzpatrick, S. and Mironenko, S. (eds.) (2011). *Sedition: Everyday Resistance in the Soviet Union under Khrushchev and Brezhnev*. New Haven/London: Yale University Press.
- Martin, T. (2011). *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca: Cornell University Press.
- Neuburger, M. (2004). *The Orient Within: Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria*. Ithaca: Cornwell University Press.
- Slezkine, Y. (1994). *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North*. Ithaca: Cornell University Press.
- Slezkine, Y. (1994). The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. In: *Slavic Review*. 53 (2). Summer 1994. (pp. 414-452).
- Smith, J. (2017). The Battle for Language: Opposition to Khrushchev's Education Reform in the Soviet Republics, 1958–59. In: *Slavic Review*. 76 (4) Winter 2017. (pp. 983-1002).
- Stronsky, P. (2010). *Tashkent: Forging a Soviet City 1930-1966*. Pittsburg: University of Pittsburgh Press.
- Todorova, M. (2018). Conversion to Islam as a Trope in Bulgarian Historiography, Fiction and Film. In: *Scaling the Balkans. Essays on Eastern European Entanglements*. Leiden: Brill. (pp. 483–509).

От работнически съвети към неправителствени организации: синдикатът „Солидарност“ и митотворчеството за гражданското общество

Стефан Павел Залески

- Arato, A. (1981). *Civil Society Against the State: Poland, 1980–1981. Telos No. 47, Spring 1981.*
- Arato, A. (1993). *From Neo-Marxism to Democratic Theory: Essays on the Critical Theory of Soviet-Type Societies.* Armonk: M. E. Sharpe.
- Chenoweth, E. (2013). *Solidarity and Civil Society: A Warning Tale. Democracy and Society Vol. 11, Issue 1, Fall 2013*
- Zinaida, E. & Zyglis, G. M. (eds). (1978). *La Pologne: une société en dissidence,* Paris: François Maspero.
- Fenchel, R. & Weis, H.W. (1980). *Staat, Partei, Gewerkschaft: Thesen zu Polen. Links, No. 9/1980.*
- Goodwyn, L. (1991). *Breaking the Barrier: The Rise of Solidarity in Poland.* New York: Oxford University Press.
- Kapuściński, R. (1980). *Notatki z Wybrzeża. Kultura no. 37, October 14, 1980*
- Kenney, P. (2007). *A Solidarity Still Unexamined,* HABSBURG, H-Net Reviews.
- Laba, R. (1991). *The Roots of Solidarity: A Political Sociology of Poland's Working-Class Democratization.* Princeton: Princeton University Press.
- Ost, D. (1990). *Solidarity and the Politics of Anti-Politics: Opposition and Reform in Poland since 1968.* Temple University Press.
- Ost, D. (2005) *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe.* Cornell University Press.
- Pelczynski, Z. (1984) *Solidarity and „The Rebirth of Civil Society“ in Poland, 1976-1981.* In: Pelczynski, Z. (ed): *The State and Civil Society: Studies in Hegelian Philosophy of Philosophy.* Cambridge University Press.

- Piątkowski, M. (2018). *Europe's Growth Champion: Insights from the Economic Rise of Poland*. Oxford University Press.
- Poznański, K. (1996). *Poland's Protracted Transition: Institutional Change and Economic Growth, 1970-1994*. Cambridge University Press.
- Putnam, R., Leonardi, R. & Nanetti, R. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press.
- Rupnik, J. (1979). Dissent in Poland, 1968-1978: The End of Revisionism and the Rebirth of Civil Society. In: Tökes, R. (ed.): *Opposition in Eastern Europe*, Baltimore: John Hopkins University Press.
- Siermiński, M. (2016). *Dekada przełomu: Polska lewica opozycyjna lat 1968-1980*. Warszawa: Książka i Prasa.
- Siermiński, M. (2020). *Pęknięta Solidarność: Inteligencja opozycyjna a robotnicy 1964-1981*. Warszawa: Książka i Prasa.
- Smolar, A. (1977), The Protest Movement in Poland. *Index on Censorship*, Vol. 6 Issue 2, March 1977.
- Smolar, A. (1978). Cercle et ligne droite: Sur la dynamique du système communiste. In: Kende, P. & Pomian, K. *1956 Varsovie-Budapest: la deuxième révolution d'Octobre*. Paris: Éd. du Seuil.
- Staniszkis, J. (1984). *Poland's Self-Limiting Revolution*. Princeton University Press.
- Staniszkis, J. (1991). 'Political capitalism' in Poland. *Eastern European Politics and Societies* vol. 5, no. 1, 1991
- Strzelecka, J. (1981). Samorządna Rzeczpospolita. *Tygodnik Mazowsze* nr 31, 30.10.1981
- Zaleski, S. P. (2006). Global Non-governmental Administrative System: Geosociology of the Third Sector. In: Gawin, D. & Gliński, P. (eds.). *Civil Society in the Making*. Warszawa: IFiS Publishers.
- Zaleski, S. P. (2008). Tocqueville on Civilian Society: A Romantic Vision of the Dichotomic Structure of Social Reality. *Archiv für Begriffsgeschichte* Bd. 50/2008
- Zaleski, S. P. (2012). *Neoliberalizm i społeczeństwo obywatelskie*. Toruń: Wydawnictwo UMK.

Zaleski, S. P. (2019). Podatki ubezpieczeniowe w perspektywie progresji fiskalnej: efektywność opodatkowania pracy i kapitału dla lewicowych polityk redystrybucji ekonomicznej. *Praktyka Teoretyczna* 3(33)/2019.

V

Особено мнение: позициите на основните леви партии в Централна и Източна Европа към неолибералната икономическа система

Петър Банков

- Anderson, R. (2020). Social democracy: What's Left in Central Europe?. *Balkan Insight*.
- Berman, S. and Snegovaya, M. (2019). Populism and the Decline of Social Democracy. *Journal of Democracy*, 30(3), 5–19.
- Bodea, C., Bagashka, T. and Han, S. M. (2019). Are Parties Punished for Breaking Electoral Promises? Market Oriented Reforms and the Left in Post-Communist Countries. *SSRN*, 34.
- Borragán, N. P. (2004). EU accession and interest politics in central and Eastern Europe. *Perspectives on European Politics and Society*, 5(2), 243–272.
- Coman, E. E. (2019). When left or right do not matter: Ideology and spending in Central and Eastern Europe. *Research & Politics*, 6(1), 205316801881739.
- Ishiyama, J. and Bozóki, A. (2001). Adaptation and Change: Characterizing the Survival Strategies of the Communist Successor Parties. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 17(3), 32–51.
- Kostelka, F. and Rovny, J. (2019). It's Not the Left: Ideology and Protest Participation in Old and New Democracies. *Comparative Political Studies*, 52(11), 1677–1712.

- Mikhaylov, S., Laver, M. and Benoit, K. R. (2012). Coder Reliability and Misclassification in the Human Coding of Party Manifestos. *Political Analysis*, 20(1), 78–91.
- Myant, M., Drahoukoupil, J. and Lesay, I. (2013). The Political Economy of Crisis Management in East–Central European Countries. *Europe-Asia Studies*, 65(3), 383–410.
- Naczyk, M. and Domonkos, S. (2016). The Financial Crisis and Varieties of Pension Privatization Reversals in Eastern Europe. *Governance*, 29(2), 167–184.
- Nový, M. (2014). Mobilization Against the Left? Partisan Consequences of Voter Turnout in the Post-Communist Context. *World Political Science Review*, 10(1).
- Offnews.bg (2017). Нунова иска лугерска среща за ревизия на прехода. *OffNews*.
- Summers, L. H. and Pritchett, L. H. (1993). The Structural-Adjustment Debate. *The American Economic Review*, 83(2), 383–389.
- Tavits, M. and Letki, N. (2009). When Left Is Right: Party Ideology and Policy in Post-Communist Europe. *American Political Science Review*, 103(4), 555–569.

Румънското ляво след 30 години капитализъм

Владимир Бортун

- Ban, C. (2012). Sovereign Debt, Austerity, and Regime Change. *East European Politics and Societies: and Cultures*, 26(4), pp.743–776.
- Boros, C. (2017). [Investigation] How Romania Became An EU Workers’ Rights ‘Guinea Pig’. [online] *EUobserver*. <https://euobserver.com/social/139515> Последен достъп: 25 юли 2020 г.
- Bortun, V. (2013). *Romania // Biggest Protests In 20 Years*. [online] International Socialist Alternative. <https://international-socialist.net/en/2013/11/romania> Последен достъп: 25 юли 2020 г.

- Cernat, M., Anemțoaicei, O. (2019). *Sexo-Marxismul – Legitimarea Etichetelor Și Resentimentului*. Ro.baricada.org. <https://ro.baricada.org/sexo-marxismul-papahagi/> Последен гостѣн: 25 юли 2020 г.
- Demos. (2018). *Program*. Demos. https://demos.org.ro/wp-content/uploads/2018/05/DEMOS_PROGRAM%20FINAL_web.pdf Последен гостѣн: 25 юли 2020 г.
- Erizanu, P. (2019, 30 октомвру). Why It's Not Easy Being A Young Lefty In Eastern Europe. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/oct/30/young-lefty-eastern-europe-socialism> Последен гостѣн: 25 юли 2020 г.
- Eurostat. (2016). *Social Protection Statistics – Statistics Explained*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Social_protection_statistics Последен гостѣн: 25 юли 2020 г.
- Eurostat. (2020). *Inequality of income distribution*. <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tespm151/default/bar?lang=en> Последен гостѣн: 25 юли 2020 г.
- Guga, S., Cincan, C., Constantin, C. (2016). *Library.fes.de*. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/bukarest/13076-20170410.pdf> Последен гостѣн: 25 юли 2020 г.
- Liser.lu. (2020). *National Strategies To Fight Homelessness And Housing Exclusion*. <https://www.liser.lu/infographics/in-work-poverty.htm> Последен гостѣн: 25 юли 2020 г.
- Mâna de Lucru. (2019). Solidaritate Cu Muncitorii De La Astra Rail Și Romvag Caracal! *Manadelucru.net*. <https://www.manadelucru.net/solidaritate-cu-muncitorii-de-la-astra-rail-si-romvag-caracal/> Последен гостѣн: 25 юли 2020 г.
- Mâna de Lucru. (2020). Cine Suntem. *Manadelucru.net*. <https://www.manadelucru.net/about/>> Последен гостѣн: 25 юли 2020 г.
- Monitor Social. (2020). *Protecția Socială*. <https://monitorsocial.ro/data/protectia-sociala/> Последен гостѣн: 25 юли 2020 г.
- OECD. (2020). *Executive summary. The first portrait of the Romanian diaspora in OECD countries*. <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/27927b96-en/index.html?itemId=/content/>

- component/27927b96-en Последен достъп: 25 юли 2020 г.
- Șomănescu, C. (2018). *Stâlpii Prosperității Din România: Firmele Care Fac Cei Mai Mulți Bani În Fiecare Județ Al Țării. Majoritatea Sunt Controlate De Străini*. www.economica.net. https://www.economica.net/stalpii-prosperitatii-din-romania-firmele-care-fac-cei-mai-multi-bani-in-fiecare-judet-al-tarii-majoritatea--controlate-de-investitori-straini_161893.html Последен достъп: 25 юли 2020 г.
- Tidey, A. (2020, 17 юни). 'Back To The Middle Ages': Outrage In Romania Over Gender Studies Ban. *Euronews* <https://www.euronews.com/2020/06/17/romania-gender-studies-ban-students-slam-new-law-as-going-back-to-the-middle-ages> Последен достъп: 25 юли 2020 г.

Транснационалното като съвременно поле за политически борби.

Платформата Транснационална социална стачка – от/на изток и отвъд

Джакомо Салварани

- Allen, W. B. (1997). The logistics revolution and transportation. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 553, с. 106-116.
- Amazon Workers International. (2018). *Final statement of the cross-border meeting of Amazon workers – Bad Hersfeld, September 28–30, 2018*. Достъпно на: <https://amworkers.wordpress.com/2018/10/16/final-statement-of-the-cross-border-meeting-of-amazon-workers-bad-hersfeld-september-28-30-2018/>
- Amazonians United NYC. (2020). *We, Amazon Workers, Demand Coronavirus Protections!*. Достъпно на: <https://medium.com/@amazoniansunitednyc/we-amazon-workers-demand-coronavirus-protections-16f28ad8b15f>

- Andrijasevic, R. & D. Sacchetto. (2016). From labour migration to labour mobility? The return of the multinational worker in Europe. *Transfer: European Review of Labour and Research*, 22(2).
- Andrijasevic, R. & D. Sacchetto. (2017). Il lavoratore multinazionale in Europa: costrizioni e mobilitazioni. B: Chignola, S. & Sacchetto, D. (Peg.), *Le reti del valore: Migrazioni, produzione e governo della crisi*, DeriveApprodi, c. 12-31.
- Apicella, S. (2020). Rough Terrains: Wages as Mobilizing Factor in German and Italian Amazon Distribution Centers. *Sozial.Geschichte Online*, 27.
- Badenoch, A. & A. Fickers. (2010). *Materializing Europe. Transnational Infrastructures and the Project of Europe*. London: Palgrave Macmillan.
- Blockupy: Resistance in the Heart of the European Crisis Regime. *What is Blockupy?*. [онлайн] Достъпно на: <https://blockupy.org/en/> [Последен достъп: 8 юли 2020 г.]
- Chignola, S. & Sacchetto, D. (2017). *Le reti del valore. Migrazioni, produzione e governo della crisi*. Roma: DeriveApprodi
- Fary, A. (2019). *The Political Economy of Hungary. From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*. London: Palgrave Pivot.
- Grappi, G. (2016). *Logistica*. Roma: Ediesse.
- Grappi, G. (2017). Nuova logistica europea e mobilità logistiche. B: *Le reti del valore. Migrazione, produzione e governo della crisi*. Roma: DeriveApprodi, 2017, c. 194-208.
- Henschel, C. (2014). *Blockupy and beyond: Blockupy as an unexpected space for transnational European organizing*. Amsterdam: TNI.
- Harrison, Y.N.A. & Risager, B.S. (2016). Convergence as organization: Blockupy against the ECB. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 36(11/12), c. 843-859. <https://doi.org/10.1108/IJSSP-12-2015-0132>
- Johannessen, J. A. (2018). *The Workplace of the Future: The Fourth Industrial Revolution, the Precariat and the Death of Hierarchies*. Routledge.
- Kagermann, H., Wahlster, W. & Helbig, J. (2013). *Recommendations for*

- Implementing the Strategic Initiative Industrie 4.0: Securing the Future of German Manufacturing Industry. Final Report of the Industrie 4.0 Working Group.* Acatech, Forschungsunion.
- Medve-Bálint, G. (2014). The Role of the EU in Shaping FDI Flows to East Central Europe. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 52(1).
- Mezzadra, S. & Neilson, B. (2019). *The Politics of Operation. Excavating Contemporary Capitalism.* Durham and London: Duke University Press.
- Mometti, F. & Ricciardi, B. (2011) *La normale eccezione. Lotte migranti in Italia. La gru di Brescia, lo sciopero del primo marzo, la tendopoli di Manduria.* Roma: Alegre.
- Precarious Disconnections. (2015). *Discussing the Transnational Social Strike.* [онлайн] Достъпно на: <https://www.connessioniprecarie.org/2015/10/29/discussing-the-transnational-social-strike/>
- Skærlund Risager, B. (2017). Mobilizing for a 'Europe from below': network, territory, and place in the anti-austerity Blockupy movement. *Space and Polity*, 22(1), с. 67-85.
- Transnational Social Strike Platform. (2015a). *Call out for a Transnational Social Strike Meeting, Poznan 2-4 October 2015.* [онлайн] Достъпно на: <https://www.transnational-strike.info/2015/08/22/call-out-for-a-transnational-social-strike-meeting/>.
- Transnational Social Strike Platform. (2015b). *Transnational Social Strike Meeting: Material.* [онлайн] Достъпно на: <https://www.transnational-strike.info/wp-content/uploads/TS-poznan-material.pdf>.
- Transnational Social Strike Platform. (2016). *Final Statement of the TSS Meeting in Paris.* [онлайн] Достъпно на: <https://www.transnational-strike.info/2016/11/07/final-statement-of-the-paris-meeting-21st-23rd-october/>
- Transnational Social Strike Platform. (2017a). *Amazon Workers' Meeting // Poznan, 21st – 23rd April.* [онлайн] Достъпно на: <https://www.transnational-strike.info/2017/03/28/amazon-workers-meeting-poznan-21st-23rd-april/>
- Transnational Social Strike Platform. (2017b). *Logistics & the Transnational*

- Social Strike*. TSS Journal, [онлайн] Достъпно на: <https://www.transnational-strike.info/wp-content/uploads/Logistics-the-Transnational-Social-Strike-%E2%80%94-TSS-Journal-Fall-2017-1.pdf>
- Transnational Social Strike Platform. (2019a). *Call Out: Transnational Social Strike Platform Meeting // Tbilisi, Georgia 28th-30th June*. [онлайн] Достъпно на: <https://www.transnational-strike.info/2019/05/13/transnational-social-strike-platform-meeting-tbilisi-georgia-28th-30th-june/>
- Transnational Social Strike Platform. (2019b). *Georgia, Europe and the Transnational Dimension. Struggling in a Changing Scenario*. [онлайн] Достъпно на: <https://www.transnational-strike.info/2019/06/25/georgia-europe-and-the-transnational-dimension-struggling-in-a-changing-scenario/>
- Transnational Social Strike Platform. (2019c). *Strike the Giant! Transnational Organization Against Amazon*. TSS Journal. [онлайн] Достъпно на: https://www.transnational-strike.info/wp-content/uploads/Strike-the-Giant_TSS-Journal.pdf
- Transnational Social Strike Platform. (2019d). *Final Report from the Tbilisi Meeting 2019*. [онлайн] Достъпно на: <https://www.transnational-strike.info/2019/08/06/final-report-from-the-tbilisi-meeting-2019/>
- Transnational Social Strike Platform. (2020). *Statement on the Transnational Initiative and the Coronavirus Crisis*. [онлайн] Достъпно на: <https://www.transnational-strike.info/2020/04/18/statement-on-the-transnational-initiative-and-the-coronavirus-crisis/>

Участници

Рая Апостолова е доктор по социология и социална антропология към Централноевропейския университет, Будапеща/Виена. Понастоящем е асистент в Института по философия и социология към БАН, секция „Общество на знанието: наука, образование и иновации“.

Искра Боева завършва история в СУ „Св. Климент Охридски“, където преподава съвременна световна история и история на международните отношения в Историческия и Юридическия и във Факултета по журналистика и масова комуникация. През 1982 г. защитава дисертация, посветена на Полската селска партия на Ст. Миколайчик, хабилитира се през 1995 г., а от 2011 г. е професор. Специализирала е в Полша и САЩ. Авторка е на над 20 книги и над 400 научни изследвания по източноевропейска, европейска и световна история, със специално внимание върху историята на социализма и прехода в България и Източна Европа.

Петър Банков е постдокторант по политически науки в Глазгоуския университет със специален фокус върху Централна и Източна Европа. В наскоро защитената му докторска теза д-р Банков изследва източниците на електоралната география на европейските радикални партии от 1990-те години насам.

Владимир Бортун е румънски политолог и активист, базиран в Барселона. През 2019 г. защитава докторат върху транснационалната кооперация между левите партии на

Южна Европа. Пише за множество политически въпроси както на румънски (сред тях CriticAtac и Vatra), така и на английски език (за Transform, EUROPP, Crossroads Europe, RLS Brexit Blog).

Живка Ваявичарска е изследователка и преподавателка по политическа и социална теория във Факултета по Социални науки и културология в Прат Институт, Ню Йорк. Работи в сферите на критическата теория, политическата теория, културологията, ученията за пола и постколониалната мисъл. Публикува изследвания върху социалната история, политическата мисъл и материалната култура на социализма и постсоциализма в България, на Балканите и в Източна Европа в глобално-сравнителен контекст.

Нега Генова е доктор по Културология и преподавател в Goldsmiths University of London и London South Bank University. Изследователските ѝ интереси са в областта на посткомунистическите изследвания, новите и дигитални медиуми, феминистката и постколониална теория, както и политиката на смеха и хумора.

Ян Де Грааф е постдокторант по Европейска история в Института за социални движения към Рурския университет в Бохум. Като стипендиант на наградата София Ковалевска към Фондация „Александър фон Хумболт“, Ян Де Грааф ръководи младежката изследователска група „Следвоенният европейски консенсус: златната ера на социална кохезия и социална мобилност?“. Той е бил постдокторант в Льовенския католически университет между 2015-2019 г., където е работил върху стихийните стачки като пан-европейски феномен, 1945-1953. Защищава докторска степен към Университета в Портсмут през 2015 г. Преработена и разширена, тезата му е публикувана от издателството на Кеймбриджкия университет.

Станислав Догов се занимава със социално-педагогически програми и групово-динамичен тренинг за възрастни и деца в полетата на човешките права и политическото образование. Понякога се занимава с публицистика.

Калина Дренска е изследовател в областта на дигиталните технологии и медиуми, както и активист по теми, касаещи женски труд и социално възпроизводство.

Стефан Залески е социолог, д-р на хуманитарните науки към Полската академия на науките и автор на монографията „Неолиберализъм и гражданско общество“ (на полски език). Специализирал е в историята на идеологията на гражданското общество и критика на неправителствения сектор. В момента работи върху въпросите на фискалната справедливост, отношенията между данъчна система, държава и общество с фокус върху полицейските апарати и социалната държава. Д-р Залески е изследовател, активист и политически лобист към проекта „Обложете капитала, не труда“.

Анастасия Илиева е културолог, програмист, социолог.

Боряна Красиминова е мултидисциплинарен дизайнер, с голяма страст към дизайна на книги.

Росица Кратункова е магистър по право от Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ и магистър по европейски въпроси от Института по политически науки в Париж. Активист по твърде много теми.

Константин Мравов пише и чете новини в програмата „Хоризонт“ на Българското национално радио. Обикаля редакции от 2011 г. Писал е за някои от популярните новинарски източници в българския интернет. Участник в независими платформи като студентското радио „Реакция“ и сайта „Клин/Клин“, горд сътрудник и на „Диверсия“. Професионално блуждае между международната политика, социалните въпроси, субкултурите и изкуството.

Таня Орбова завършва социология в Пловдивски университет и магистърската програма по „История и съвременност на философията“ в Софийски университет. Сътрудник е на „Институт за критически теории на свръхмодерността“ и на Институт по социология „Иван Хаджийски“. Интересите ѝ са в областта на марксизма, критическата теория и проблема за труда при капитализма.

Мартин Петров е бакалавър по философия и магистър по културна антропология от Софийския университет. От 2014 г. работи като преводач от английски, френски и италиански.

Борис Попиванов е г-р по политология. Доцент е в Катедра Политология при Философския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски.“ Научните му интереси са съсредоточени предимно в теорията и историята на модерния идеологически процес в България и социологията на младежкото политическо участие. Автор на книгите „Новият изборител“ (София, 2007) и „Changing images of the left in Bulgaria“ (Шутгарт, 2015). Участник в европейски изследователски проекти върху младежта и миграцията.

Джакомо Салварани е докторант в Департамента по политология към Урбинския университет „Карл Бо“; понастоящем изследовател на политическите трансформации в Централна и Източна Европа. Салварани е активист на колективите „[connessioni precarie“ и „Coordinamento Migranti Bologna“; както и част от мрежите „Transnational Social Strike Platform“ и EAST.

Ирина Самоковска е незащитил докторант в катедра „Теория на литературата“ в Софийски университет „Св. Климент Охридски.“ Интересува се от кино и театър.

Мария Тодорова е Гутсел професор по история и професор към Центъра за напреднали изследвания в Университета на Илинойс в Ърбана-Шампейн. Тя преподава и изследва исто-

рията на Източна Европа и в частност на Балканите и Османската империя в новия период. Възпитаник е на СУ „Св. Климент Охридски“ и е преподавала в университетите в София и Флорида. Мария Тодорова е била гост-професор в Харвардския университет, Университетът в „Райс“, Мерилендския университет, Калифорнийския университет „Ървайн“, Грацкия университет, Босфорския университет и в Европейския университетски институт (Флоренция). Тя е *doctor honoris causa* на Софийския университет (България), Европейския университетски институт (Италия) и Университета „Пантеон“ (Гърция).

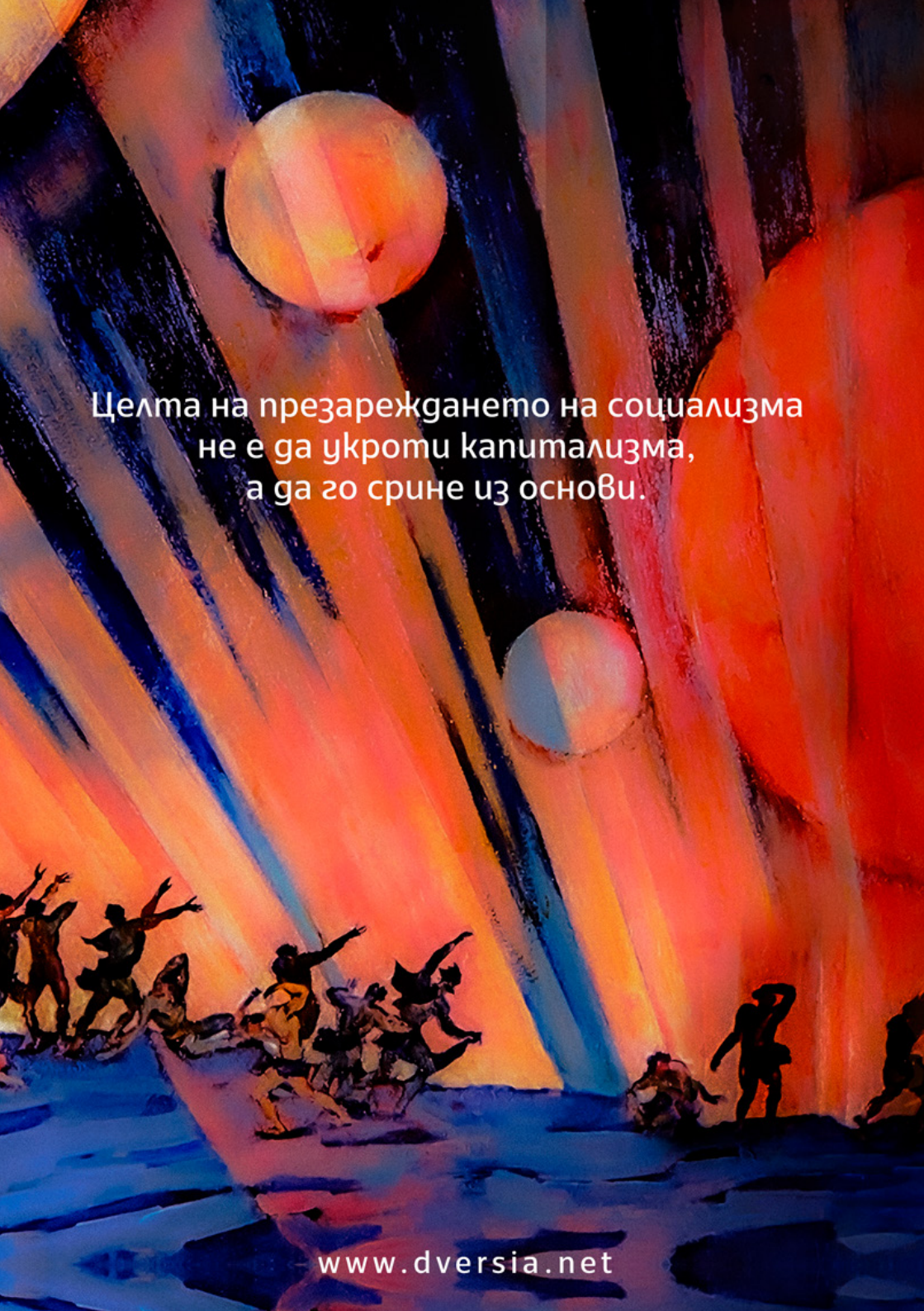
Божин Трайков е доктор по социология от Университета на Алберта в Канада. Интересува се от връзката между неолиберални политики, нови форми на национализъм и генеалогия на антикомунизма в Източна Европа. В своята работа д-р Трайков разглежда идеологически механизми, практики и ритуали – като пренаписване на историческия разказ, политически решения и (ново)изобретени традиции и възпоменания – водещи до отричане на фашисткото минало и антифашистката борба и генериращи процес на реабилитация и романтизация на фашистки фигури и политики. Той ситуира тези процеси в глобалния контекст на неолиберализация на Източна Европа, и в частност на българската държава и общество.

Момчил Христов преподава социология в Софийския университет.

Камелия Ценева е студент в магистърската програма „История на жените и половете“. Интересува се от миналото и настоящето на женските борби, култур история и активизми, антирасистките и антикапиталистически движения по света и лав феминизъм като цяло.

дВЕРСИЯ

Списание дВЕРСИЯ е ляво публицистично пространство за анализ и критика на политически, културни и социални теми. Наред с онлайн публикации, списанието издава печатен сборник с подбрани статии веднъж годишно, който се разпространява в университетски и регионални библиотеки, книжарници и социални центрове.

Целта на презареждането на социализма
не е да укроти капитализма,
а да го сине из основи.